

Lolland Falster

1999

LOLLAND-FALSTERS HISTORISKE SAMFUND

Årbog 1999 – 87. årgang

Årsbogsredaktør: Poul Martin Hansen, Vålse.

Forside:

Tryk: Lollands-Postens Bogtrykkeri, Maribo.

Indholdsfortegnelse

<i>Kristen Borup Petersen</i> Fra et liv i Roden Skov gennem 50 år. En samtale med Poul Martin Hansen5	Marielysts opståen og tidlige udvikling, 1906 – ca. 1940 100
<i>Arne Heyn</i> Et møde i landskabet med historie, sagn og myter16	<i>Anne Højer Petersen</i> Billedkunsten på Marielyst, 1906 – ca. 1940 105
<i>Poul Martin Hansen</i> ”En - i Forhold til Tiden - ikke ringe politisk Udvikling 38	<i>Liselotte Mygh</i> Billeder fra livet omkring Falsters Minder i 1998 109
<i>Sven Thorsen</i> Var ”Grøften” en kanal? 53	LOLLAND-FALSTERS STIFTSMUSEUM <i>Thomas W. Lassen</i> Glimt fra Lolland-Falsters Stiftsmuseum 1997-98 113
<i>Frank V. Nielsen</i> De rødkalkede kirker 62	<i>K.E. Watz</i> Lolland-Falster i bogverdenen 117
<i>Karen Løkkegaard Poulsen</i> Opdagelse af jægerstenalderen - grevinde V.F.L. Wichfelds øjenvidne- skildring af fundene ved Maribo Sø . . . 67	LOLLAND-FALSTERS LOKALHISTORISKE ARKIVER . . . 123
<i>Birthe Lippert og Poul Martin Hansen</i> Det skete i 1999. Lolland-Falsters Historiske Samfunds ture og temadag 90	Årbøger og andre udgivelser om Lolland- Falster 125
MUSEET FALSTERS MINDER <i>Liselotte Mygh</i> Marielyst – et badested og en kunstnerkolo- ni på Sydfalster. Et forskningssamarbejde mellem Falsters Minder og Storstrøms Kunstmuseum.	LOLLAND-FALSTERS HISTORISKE SAMFUND 126
	Årsberetning 127
	Driftsregnskab og love 128
	Person- og stedregister 130

Fra et liv i Roden Skov gennem 50 år

Blandt de mange mennesker, der ikke er født på Lolland-Falster, men som skæbnen har ført hertil og igennem et langt åremål bragt til at passe en daglig dont på dette sted, må der nødvendigvis også være jyder. Én af dem, Kristen Borup Petersen, blev i november 90 år. Inden for dette lange åremål har han for ca. 14 år siden lagt et halvt århundredes skovarbejde bag sig. I denne lille samtale om en skovarbejders jævne hverdag afspejles vilkårene for så mange andre lollandske arbejdere, der ind imellem havde et farefuldt arbejde til en efter vor tids forhold lille løn, men ofte tillagt andre goder. – Vi taler også om en tid, hvor arbejdsgiveren i sin nedarvede rolle som patron trods den sociale afstand kunne have et omsorgsfuldt forhold til den underordnede.

Vi sidder i Kristen Borups hyggelige stue i en af ældreboligerne i det tidligere og nu ombyggede plejehjem. Borup, som han blot kaldes på egnen, blev enkemand for et par år siden efter et godt halvt århundredes ægteskab, og alene klarer han sig gennemgående fint, når ikke sygdom - som i de senere år - af og til banker på. Helbredet har ellers været fortræffeligt det meste af livet igennem, bortset fra en periode på godt halvandet år, hvori han havde tuberkulose, men derefter var helbredt. I barndomshjemmet, et småkårs-hjem i Blåhøj, Sønder Omme sogn, var de 7 børn, der alle måtte tage fat, fra de var små. Selv måtte han efter konfirmationen

ud og ”tjene bønder”. - I dag er han trods alderen en statelig herre, der helst tager imod besøg om formiddagen for at kunne dyrke sin lidenskab, l’homme, om eftermiddagen sammen med andre beboere. - Efter en kort indledende runde går vi i stilling: Borup klarer stemmen med en kraftig rømmen og sætter sig tilbage i sin lænestolstol – og vi tager fat på den egentlige samtale:

Du er jo jyde, men kom til Lolland?

Ja, jeg kom hertil og tjente kun det ene år på en gård nede i Tågense, men det landbrug passede mig ikke. Så flyttede jeg til

Fig. 1. Kristen Borup Petersen.
Foto: Hans Christian Lauritsen.

Falster hos en gårdmand, Bjerregaard i Elkenøre; dér var jeg i to år. Første år som forkarl, andet år som grisepasser. Han havde en grigestald ude ved stranden med 100 grise.

Hvilket år kom du fra Jylland – var det i 1932?

Ja, og i 33 var jeg på Lolland, 34-35 på Falster. Så i efteråret 1935 flyttede jeg ned til Roden Skov til skovfogeden og blev skovkusk.

Men må vi lige få historien om dit opbrud fra Jylland?

Jeg tjente på Petersborg, en gård lige uden for Brande og var glad for at være der. Manden var også glad for mig, for hver søndag, når den anden karl var borte, så fik vi øl og snaps til eftermiddagsmaden - men hvis den anden karl var hjemme, så fik vi ikke noget.

Det var så dårlige tider dengang, så manden en dag lige pludselig sagde til

mig, at jeg skulle gå 200 kroner ned i løn - fra 700 -500. Og det ville jeg ikke og blev altså lidt fornærmet, så jeg ville slet ikke snakke med ham. - For var jeg begyndt med det, så var jeg blevet der!

Men så var det tilfældigt, der kom en forkarl, der havde været nede og luge roer på Lolland, og han sagde, at bonden havde skrevet til ham, om han ville ned og være karl. Men det ville han ikke. Så sagde jeg: "Du kan godt skrive, at jeg gerne vil have pladsen", for så kunne jeg da få 600 kr. om året, for det var 40 kroner om måneden om vinteren og 60 kroner om sommeren.

Så det er fuldstændig tilfældigt, at jeg er kommet til Lolland!

Ja - men aldrig fortrudt det?

Nej, aldrig!... Jo, måske en enkelt gang... bare da jeg havde været der et halvt år, var jeg færdig til at rejse hjem. Men så kom jeg sammen med nogle unge mennesker og med en af døtrene fra den ejendom, de kom fra... ja, snakkede med hende... - og så har jeg været her siden.

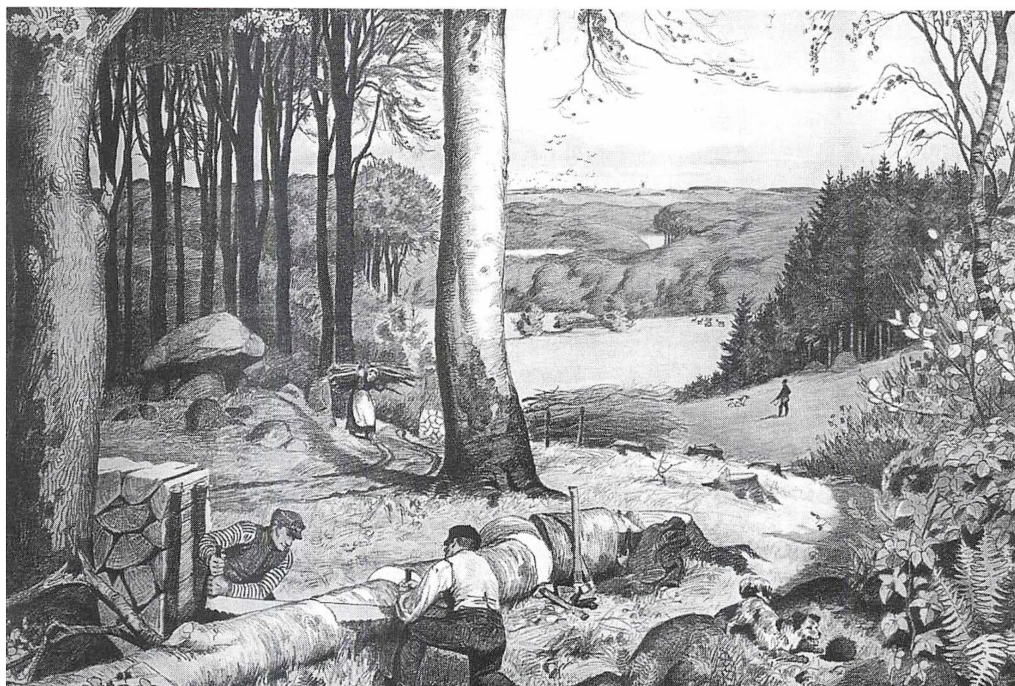

Fig. 2. H(ans)A(ndersen) Brendekildes billede: "Skoven" giver et udmærket indtryk af, hvordan livet har formet sig i vore skove fra forrige århundrede og frem til 1960'erne, hvor motorsave og traktorer kom i brug. Det udsendtes o.1904 som såkaldt "anskuelsesbillede", der var beregnet til at skulle tjene sprogd udviklingen ved samtaler i skolens første klassetrin. Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

Du tog så turen til Falster og tilbage til Lolland og kom til Roden Skov – og hvad så?

Det var jo sådan noget nyt arbejde. - Den første dag, den 2. november, blev jeg sendt i skoven for at køre en stor blok-vogn. Og jeg havde aldrig set sådan et kadaver før. Det var sådan to hjul med en lang stang, og så løfter man den i vejret og sætter en klemme om træet, og så lader hesten trække træet op; så hang den der og var lettere at trække ud. Der var en bøjle og i den hang der en grabbe. Når man så løftede den i vejret, så satte man grabben på stammen. - Det gik også meget godt med det.

Det var et forfærdeligt arbejde, og to gange var jeg nær blevet slået ihjel af den apparat. Første gang..... det var ude i Hestehaven... der fløj nogle fugle op så blev den ene hest nervøs og så tager spidsen af vognstangen fat i en rod, og den svinger over og rammer mig lige på hoften. Men der var heldigvis en jernstang på 2 m, der holdt ellers var jeg blevet slået fuldstændig fordærvet. - Jeg måtte sidde hele eftermiddagen og kunne slet ikke røre mig.

Det var altså ikke noget helt ufarligt arbejde!

Nej, det var det ikke. Og anden gang det

var noget senere – det var efter at jeg var blevet skovarbejder – hjalp jeg en mand nede i Brejninge skov med at køre ud med den blokvojn. Der fik jeg trækstangen lige oven i hovedet, men han sagde, han var så heldig lige at få den drejet ud, så den slog min hat af og slog mig ned. - Og så rejste jeg mig op, sagde han. Det er to gange, jeg har været lige ved at komme alvorligt galt af sted.... men jeg har da forresten, nu jeg husker det, også to gange fået et grantræ ned over nakken – det var nu langt senere. Det var dengang vi havde fået motorsavene.

Nå, men stammen havde sat sig fast i et træ, og så ville jeg gå hen og hente min benzindunk, som stod henne ved træet. Jeg havde bundet det, alt hvad jeg kunne, men selvfølgelig faldt det da lige, da jeg kom derhen. Der blev slået en lille flis i min ryg her... så jeg kan ikke få min nakke rigtig tilbage mer.

Så har du jo været udsat for flere alvorlige fare, end de to, du først talte om.

Nåh...dem kalder jeg ikke uden videre en fare...træet faldt til sådan et stykke...jeg kunne da selv kravle ud.

Ja, - men alligevel!! – Det kunne jo have gået meget galt. Jeres værktøj økse og speciel sav, var nu heller ikke til at spøge med

Nej, vi havde jo i det meste af min tid de gamle save - en sav der var 3 alen, når det gjaldt træer, der var rigtig store.

Arbejdet omfattede også andet end farlige opgaver.

Ja. - Det første år jeg var dernede om sommeren, skulle jeg køre sten ved grøfterne.....og der var ikke ret mange af dem.

Så lod jeg hestene stå et sted og gik rundt og kiggede efter sten. Og da jeg så syntes jeg havde kigget længe nok, vidste jeg ikke, hvor hestene var. - Der gik to timer, før jeg fandt hestene. De stod lige så roligt på samme sted.

Du var ugift, da du kom til Roden skov. Hvordan klarede du det med maden? En mand af din generation var vel ikke kendt med madlavning!

Mens jeg tjente der hos skovfogeden - der var mand og kone og 7 børn - havde jeg en familiær stilling. Jeg spiste sammen med dem og det gik ellers meget godt.

Men så var det en gang... vi barkedeg om sommeren... jeg havde været ude med et læs egebark. Da jeg så kørte tilbage igen til byen, traf jeg en, jeg kendte, og han sagde, at vi lige skulle ind og have en øl. Det gjorde vi så, og jeg satte hestene udenfor og tog en skagle af, som man skulle og satte mig ind. - Det tog en tre timer!!

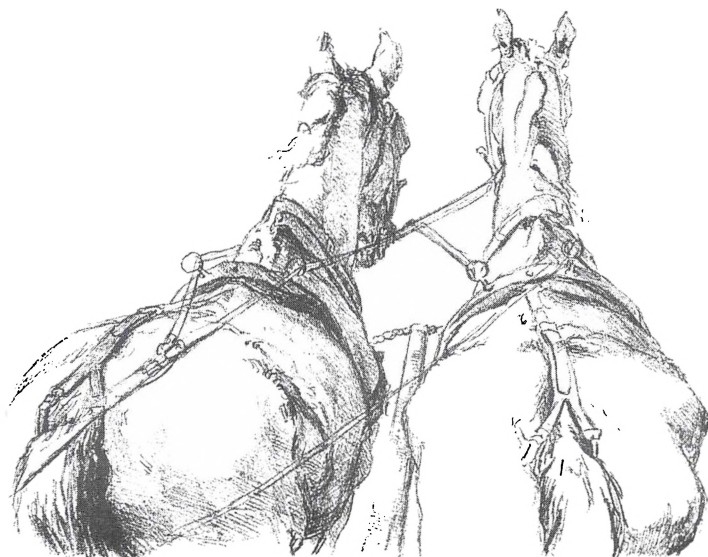
Men også denne gang blev hestene stående!

Ja,... og jeg plejede at være hjemme ved 5-tiden og kom så først hjem kl. 8. Skovfogeden kom ud for at hjælpe mig med at spænde hestene fra, så jeg slap helt fri - og der var varm mad - selvom klokken var 8!

Jeg kom ellers ikke så godt til rette med konen...ja, jeg var aldrig uvenner med hende, men hun var gal på mig. For skovfogeden havde sagt, at jeg blot skulle sætte drengene i arbejde, hvis der var noget, de kunne gøre – og det var de jo ikke meget for.

Så var det en aften en dag, hvor jeg havde kørt roer, at jeg sagde til drengen, at han skulle gå hen og pille blade op på marken, der var dækket med roeblade.

Fig. 3. Hesten indgik som vigtigt element i det gamle skovarbejde. Sammenlagt kunne en skovarbejder derfor i løbet af et år anvende adskillige timer på at se hen over hesterygge. Træsnit fra 1879.

Dem skulle han pille af. – Ikke tale om, at han ville! Så tog han og løb ind. – Så spændte jeg hestene for og kørte foran køkkendøren og gik ind og tog drengen i armen og bar ham ud og satte ham på vognen. Så kom vi ud på marken, og jeg pegede på de bunker, han skulle pille op. Men stadigvæk: ikke tale om. Han ville ikke, men løb over til naboen. Jeg var hjemme først, men da jeg kom tilbage igen, var bladene læsset på vognen. Det havde han gjort sammen med nabovens drenge. Han turde ikke andet!

Konen brød sig altså ikke om, at du skulle dirigere med deres drenge!

Hun klagede sig til Jens Rasmussen på Skovbogaard. Men der fik hun ingen trøst. Han sagde: "Du må hellere holde din kæft, så længe I skal beholde den mand!"

Men jeg arbejdede fuldstændig selvstændigt. Jeg fik bare at vide, hvad der skulle gøres. Skulle jeg slæbe graner ud,

tog jeg aldrig mere end én hest med; det var hurtigere med én hest end med to. Skovfogeden blandede sig overhovedet ikke i noget.

Du fik så dit eget og kom til at bo i Roden Skov.

Dengang jeg blev gift - det var i 1941 - blev jeg skovarbejder. For en dag kom skovrideren ned og spurgte, om jeg ville flytte ned og være skovløber, for nu var den forrige skovløbers kone død, og manden var flyttet op hos en søn. Så der var tomt dernede.

Og det sagde jeg da ja til. Men da jeg var flyttet derned, sagde alle skovarbejderne, at de ikke ville bo ved siden af skovrideren, om de så fik 1000 kroner om måneden! - Og jeg boede da ved siden af ham i 43 år.

Jeg fik da også kun udskæld af ham én gang. Det var en aften, jeg var henne og bære brænde ind, at skovrideren skældte mig ud, - og han blev ved!

Fig. 4. Barkhus fra Oreby gods. 1966. Huset blev anvendt til tørring af egebark, som derefter blev behandlet på garvesyre-fabrikker. Garvesyren anvendtes – foruden ved garvning – i medicin og som farvestof, bejdse o.l. Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

Så da jeg syntes, jeg havde hørt på det længe nok, sagde jeg: *"Når skovrideren nu engang bliver færdig, så vil jeg gerne sige et par ord!"*

Han tav, paf! - Han blev s'gu så paf, at han tav.

Hvad var det han lavede vrøvl over?

Jo, se min makker – vi havde jo altid en makker, når vi havde motorsaven i brug i skoven - han havde væltet et træ. Og så havde han fået sådan en spjalds, der i en meters højde var flækket fra. Og det var om det, skovrideren sagde, at nu havde makkeren spoleret for 500 kr. på et godt træ. - Nu ville jeg ikke sige det, når han skældte ud, men træet var ikke 500 kr. værd.

Så da han tav stille, sagde jeg: *"Hvorfor skælder skovrideren mig ud. Nybølle har væltet det. Og træet, det har jeg ikke noget at gøre med!"* - Om jeg så ikke kunne sige det til Nybølle. - *"Jamen Nybølle er da så revnende ligeglad med,*

hvad jeg siger", sagde jeg så. - To dage efter kom han ned og gav mig en undskyldning.

Det var da fint.

Ja, men han var en skør skid, men der var mandfolk i ham alligevel. – Da jeg lå på sanatoriet, så begyndte arbejderne at sige til mig, fordi jeg var syg.: *"Nu kan I ikke bo i skoven mere!"*

Så kom skovrideren sammen med fru en og besøgte mig. – *"Nu siger jeg det"*, tænkte jeg og sagde: *"Jeg kan ikke bo i skoven mer; det kan jeg virkelig ikke, for jeg er jo syg"*. Så svarede han: *"Hvis De bliver rask inden for fem år, så sker der ikke noget!"*

Jeg arbejdede ikke i halvandet år, så begyndte jeg igen.

Og du har ikke været generet af sygdommen siden?

Nej, det har jeg ikke. Og det var jo et dejligt arbejde i frisk luft og frit især som

skovarbejder. Når man først har været der i 20-30 år, så vidste man, hvad der skulle ske.

Der var en gang... min nabo, Aage, havde en lejet eng nede ved skoven, og der var vokset så meget hassel op, at man næsten ikke kunne køre der. Så spurgte han mig, om jeg ikke kunne fjerne det engang. Og det skulle jeg nok. - Så fjernede jeg det - men jeg havde ikke fået besked på det af skovfogeden. Det var nu ikke ham, jeg havde spist hos. Vi havde fået en anden i mellemtiden

Så kom skovfogeden: "*Hvem har givet besked på det?*", spurgte han. - "*Ja...det er der da ikke nogen, der har*", sagde jeg, "*men Aage kunne ikke køre, og så en dag, hvor jeg ikke havde ret meget at lave, så tog jeg det bare op. Jeg har altid været vant til at gøre, det der skal gøres*".-

Så snakkede han ikke mere om det! Men han var fornærmet over, hvad jeg havde gjort, for han havde ikke givet ordre til det.

Ja, det var jo det med kommandogangen, - ikke mindst i gamle dage...

Ja, jeg siger, han var en dum skid. For en af de første gange vi var sammen med ham, fortalte han, at han havde været skovfoged, hvor der kun var to mand. Og de havde skovet for timeløn og fået deres timeløn hele vinteren.

Så da foråret kom, skulle han have gjort op, hvad de havde tjent. Da havde den ene tjent lidt for meget og den anden for lidt. - "*Så måtte jeg jo mingelere det lidt*", sagde han. - Sådan noget skal en arbejdsgiver faneme ikke sidde og sige til en arbejder. Han skulle have holdt sin mund.

Jeg kunne ikke fordrage ham. Det er det eneste menneske, jeg ikke har sagt du til! - Vi kaldte ham pastoren. - Han var så

fin, at vi kaldte ham pastoren. - Og så var han under konens kommando; hun var også fin på'n.

Nu har vi nogle gange talt lidt om skovfogeden. - Han havde tilsyn med skoven...

...ja, skovfogeden er den daglige leder; skovløberen er hans assistent, og er der noget skovfogeden ikke kan klare selv, siger han det til skovrideren.

Så er det på plads. - Kunne du lige fortælle lidt om årets gang i skoven!

Skal vi begynde med årets gang, må vi nok hellere først tage foråret. Så blev der gerne plantet - hvis der skulle plantes, det var ikke altid. Vi plantede sommetider en ti - femtentusinde, mest nåletræer, men af og til også noget eg. - Eg har bare den dårlige vane, den vokser ikke ret stærkt.

Man planter jo for de næste generationer...

Jo, og der står stadig masser af egetræer. De står samlet i én afdeling, og jeg kan ikke huske, at vi har hugget der mere end én gang i de halvtreds år, jeg har været der...

Ja, og så når vi havde plantet, skulle vi slå for planter...slå med le, så græsset ikke bliver for højt. Det var sommerarbejde som regel... også det at rense grøfter, og når vi kom hen til november, begyndte skovningen. Der begyndte vi med skovtræerne.

Det var også til juletræer?

Ja, ja... Der var ét år, hvor vi skovede juletræer i sne lige fra november og indtil jul. Når vi lagde motorsaven ind, lå der sådan et helt lag sne på den. Det var

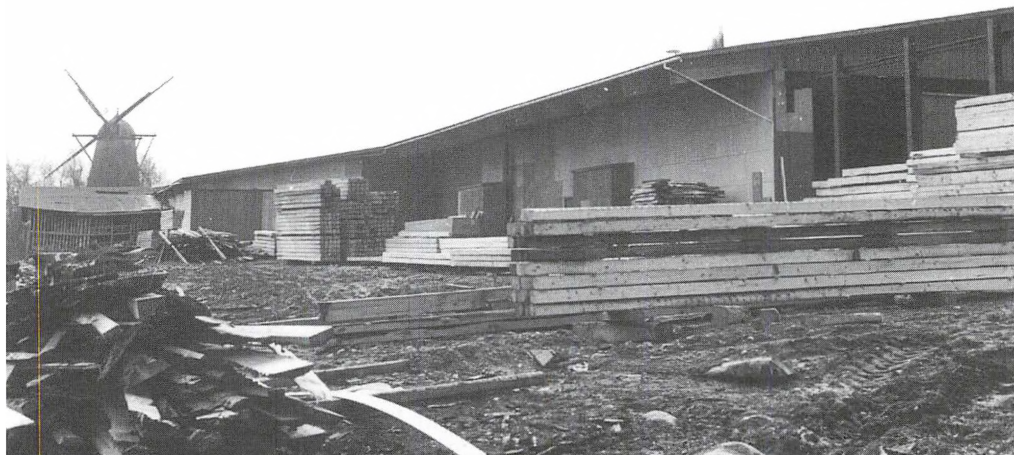

Fig. 5. Kettinge savværk. Lolland-Falsters stiftsmuseum.

såmænd forbavsede, at den overhovedet kunne køre ...

Det har været et lidt barsk job en gang imellem...

Ja, det sagde skovrideren også, da vi havde afslutning. - Den første januar blev fridag, fordi det havde været så slemt!

Vi fik en dagløn alligevel den dag, hvor vi ikke skulle gå på arbejde.

Hvor meget var daglønnen dengang?

Ja, det kan jeg ikke lige huske...

Hvilket år taler vi så om her?

Det var nok engang i halvtredserne... ja, så var daglønnen vel en 60-70 kroner. Men det er jo sådan set lige meget. Den blev bare betalt for den dag, uden at vi skulle lave noget. Og det var vi jo ikke vant til!

Hvad med at klippe pyntegrøn og alt det der. - I leverede vel også til kirkegårde?

Ja, vi klippede meget grøn, og det var både rødgrøn og normannsgrøn. - Juletræer var mest normannsgrøn.

Leverede I også træ til byggeriet?

Ja, det vil sige, vi leverede det til savværket. Jeg har kørt meget træ her til savværket i Kettinge. Og så når jeg havde læsset af, tog jeg en halmsæk, som jeg havde på forskærmen, og lagde den op på vognen, så jeg kunne sætte mig til at sove, til jeg kom hjem. - Der var jo ikke så mange biler. Hestene vidste selv, hvor de skulle hen ...og de gik i det her luntetrav hele tiden.

Ja, det var jo fordelene ved heste, at de selv kunne finde hjem.

Men der om vinteren, så skovede vi til

Fig. 6. Karakteristisk billede - her fra Falster - af ødelæggelserne i de danske skove efter den voldsomme storm den 17. oktober 1967. Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

brændsel. Det var brændt det meste af det. Men også en hel del gran til tømmer, der blev kørt bort - Hvis jeg vidste, det var til tømmer, blev det skåret til 2 meter og gik til industrien altsammen.

Leverede I også til papirfabrikker?

Ja, ja, også det.

Javel! – Og nu vi taler om afsætningen af træet: Vi havde engang i 60'erne nogle storme, og jeg husker særligt oktoberstormen i 67, hvor mange træer i vore skove blev væltet og gav overskudstræ, der kunne give problemer med afsætningen. Det oplevede I vel også her i Roden skov.

Ja, ja... der gik sådan set en hel afdeling, men det var mest grantræer.

Hvad gjorde I ved det?

Det skar vi da bare op.

Jeg spørger, fordi jeg ved, at man på Sydsjælland i Sparresholm-skovene måtte opbevare det ædlere træ, som stormene havde fældet, i skovsøer, indtil afsætningspriserne blev bedre. Der var jo dengang for meget træ på markedet. – Men det var altså ikke noget større problem for jer!

Nej, det var ikke noget større problem at få det afsat, men det var et forfærdeligt problem, at få det hele redt ud.

Men så blev der vel et tungt arbejde med at rydde stød, så der kunne komme nypantninger i det.

Nej, der blev ikke noget stød. Vi plante-
de da bare. De stød vi tog var under krig-
gen til brændsel, det var bøgestød. - Ved
graner bliver der ikke noget stød. - I Ro-
den skov ligger kridtet ikke så langt
nede, så når det er storm, vælter træet
med rod.

*Hvad så med løvtræerne, når der ikke
var større muldrag?*

De klarede sig meget godt. Jeg ved ikke,
om de kan få rod ned gennem kridtlaget
eller hvad. Der var i hvert fald store træer.
- Jeg kan huske engang, min makker og
jeg, vi kom ud i Hestehaven, hvor vi skul-
le fælde et hjørnetræ. Vi begyndte jo at
faldhugge den, som vi siger, at forhugge
med økse kl. 7 om morgenen. Træet faldt
så kl. 3 om eftermiddagen.

Det var ellers lang tid!

Ja, det var et hjørnetræ, det vil sige, et træ
med mange, store rødder, så vi først måtte
hugge store dele af dem væk. Og så havde
vi ikke så meget at trække med. Derfor
tog det så lang tid.- Det var noget forfær-
deligt arbejde, og der var ikke mere end
15 m³ brænde i det - Det var dengang vi
skulle trække med den gamle skovsav.

*Nu har vi talt lidt om træet og om årets
arbejdsgang i forbindelse med det, men
du har vel også været med, når der var
jagt i skoven.*

Ja. - Der var klapjagter hvert efterår. Det
første år jeg var dernede, var der to klap-
jagter. Da skød de 700 stykker på to dage,
harer og fasaner. - Men det gled ud. Det

var sådan nu til sidst, at der skød de ikke
mere end et par hundrede stykker. Der var
jo ikke sat så meget ud...

...Det var sådan, at skovarbejderne var
klappere, og så var der en 20-30 børn
med fra omegnen...

*...skolebørn, der kom hjem med forrev-
ne bukser, og som fik kaffe og wienerbrød
og 2 kr. i hånden, eller hvor meget det nu
var.*

...nej... jeg tror, de fik fem!

*Du sagde, det tog af med vildtet; det vil
sige, der var ikke nogen vildtpleje.*

Ikke rigtig vildtpleje, det var der ikke. Og
når der så ikke blev udsat noget...

Kendte I noget til krybskytteri?

Næ, det gjorde vi ikke. Det hørte vi ikke no-
get til. Nej, Roden skov ligger så langt ude.

*Det kendte man jo ellers til nogen ste-
der endnu i 50'erne fx oppe ved Giese-
gaardskovene. Der var en skovfoged
Rasmussen, som blev landskendt, da han
forfulgte nogle krybskytter, der var mødt
op med åben bil og skød vildtet derfra.*

Nej, men det var nu ikke så nemt i Roden
skov, for der var hegn rundt om skoven og
skovled, der blev låst hver aften.

Hvor mange hektar er Roden skov på?

1200 td. land, altså 600 hektar, og de
hører under Ålholm

*Du var jo også ved Roden skov under
krigsårene. - Skete der noget dér speci-
elt? - Der var vel ikke våbenedkastnin-
ger og eller noget andet af den art?*

Nej, der var meget roligt. Der var kun tyske soldater én gang. - Nej, det har været meget fredeligt.

I det lange åremål du har arbejdet i skoven, må der være sket forandringer. Jeg tænker her på, hvad den nye teknik betød for arbejdets udførelse og den tid, det tog. Kan du her set bagud sige noget om, hvordan du oplevede det forløb?

Ja, den største forandring kom med motorsaven. - Den første, vi fik, var en svensker. Den var ikke noget værd.

Hvornår fik I motorsavene?

Ja, det var vel i 60'erne. Den svenske havde vi i et år. Så sagde jeg til min makker: "Nu smider vi den sav væk!" Man kunne tjene mere med hånden som i gamle dage, end med den! - Så kom amerikaneren. Den var god! Vi fik en drabelig stor sav. Den kunne altså skære, men den var for tung at gå med.

Og I har ikke haft nogle ulykker med den?

Nej. - Men så blev de lettere og handigere. Og følgerne for os, skovarbejderne, så vi det år, da min makker blev afskediget. Vi skulle ikke være så mange mer. Én kunne jo lave med den motorsav, hvad flere mand skulle kunne.

Skovens drift var ellers stort set den samme i de mange år. Men blandt ændringer, der fik indvirkning på skovens arbejde, var vel også, at traktoren kom ind.

Ja, men skoven havde bedre af heste end af traktorer, for traktoren trykker jorden.

Det var altså især motorsaven og traktoren, der gjorde forskellene.

Ja, under krigen var vi 32 mand, nu har man kun én mand, og så har de måske løsarbejdere

Ja, motorsaven har sandelig kunnet rydde op både i skoven og i mandskabsstyrken!

Men her til sidst: Du har under arbejdet i skoven vel også haft nogle små, specielle oplevelser...

Det var engang vi høstede bark, vi havde to vogne bag efter hinanden og var kommet ind i Nysted. Vi så godt, der kom en bil oppe i nordenden af byen, da vi var ved at dreje ud, for at overhale et holdende køretøj. Jeg var ikke kommet helt forbi, da han kom. Han kørte hen og holdt lige foran mig og sagde til mig, at jeg ikke havde ret til at køre ud og spærre for ham. Det var ham, der havde forkørselsret. - Jeg sagde til ham, at han blev nødt til at bakke. Det ville han ikke. Så sagde jeg: "Det er osse ligemeget, jeg har da tid til at holde lige så længe som dig!" - Og vi holdt der i tyve minutter, så kom der en betjent. Han gik hen til bilen og snakkede med ham. Der var ikke spor af snak om, hvad jeg skulle gøre.

Han måtte altså bakke!

Ja, men jeg ved da godt... han kunne bare have sagtnet farten lidt, så var han slet ikke kommet til at holde. - Det var ikke fordi jeg ville genere ham, men det var ikke så nemt at standse med de vogne.

Nå, men bagefter var det da meget sjovt. - Sådan har der været så meget.

Et møde i landskabet med historie, sagn og myter

Af Arne Heyn

Arne Heyn, der fra sin barndom på Sydfalster var fortrolig med de folkelige fortællinger, genoplever her i erindringen, hvordan han som ung lærer på den anden side af Guldborgsund mødte Lollands længste landsby og dens folk med deres sagn og historier i tilknytning til oplandets særprægede naturfænomer i mark og skov. Det er en engageret fortælling, der på en anden og mere personlig måde overleverer det folkloristiske stof, der er knyttet til kulturlandskabet og samtidig giver et billede fra den tid, hvori en tilbageværende rest af folketroen endnu var levende.

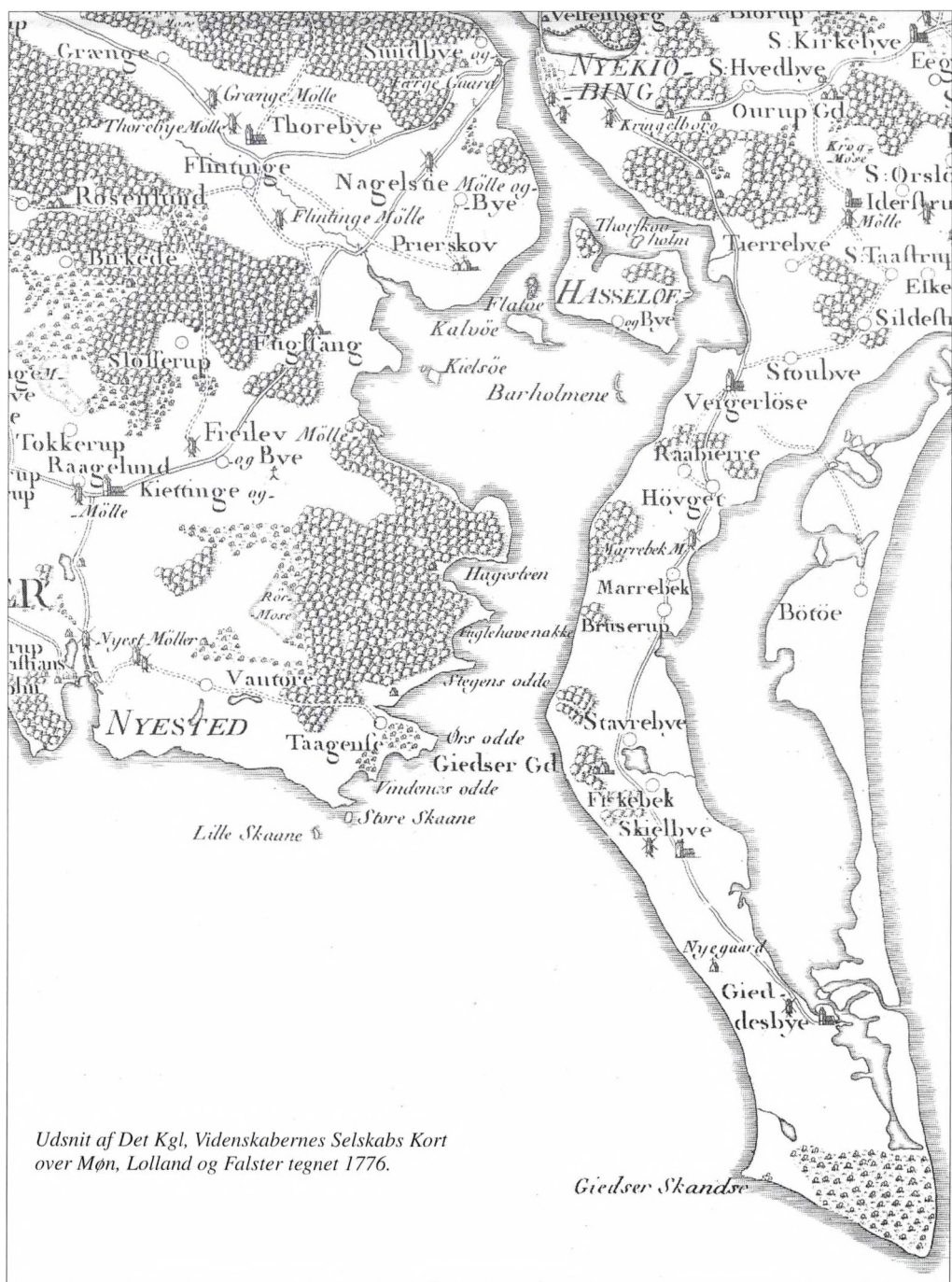
Når jeg i de fem år, jeg var under uddannelse og aftjente min værnepligt i det storkøbenhavnske område, blev spurgt om, hvor jeg kom fra og svarede Nykøbing Falster, kom ofte bemærkningen: "Nå, du er fra Lolland". Det kan måske være anledningen til, at jeg nu i et et halvt århundrede har boet på denne ø - også i de sidste tolv år, hvor postadressen har været Nykøbing Falster.

Barndommens egn

Min opvækst har altså fundet sted på Falster - indtil 10-års alderen endda i Danmarks sydligste kommune, Skelby-Gedesby. Dengang var Gedser endnu så

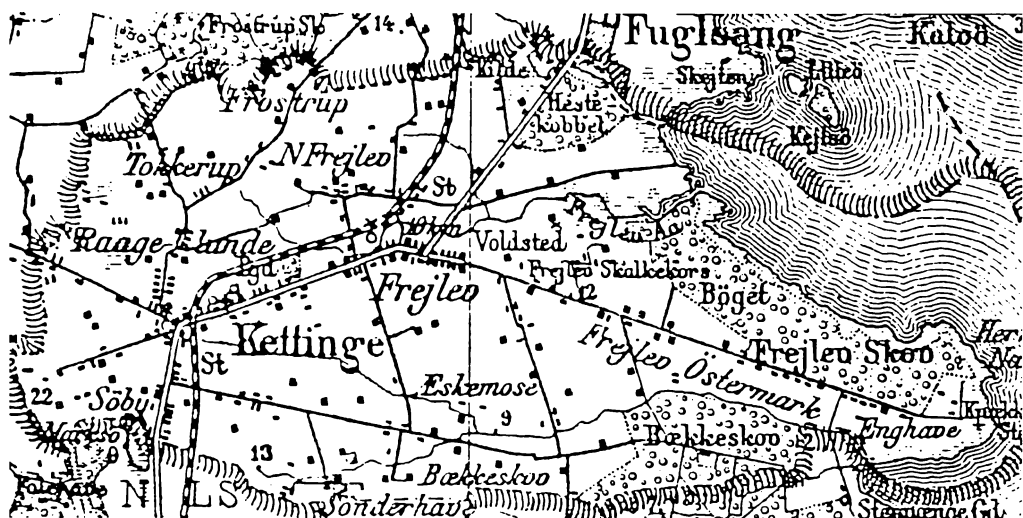
"ubetydelig", at stationsbyens navn ikke indgik i den officielle kommunebetegnelse. Selv om der var bygget en kirke ved havnen, boede sognepræsten i Skelby, mens der i Gedser var ansat en kapellan.

Min familie var naboer til præstegården, passede kirkegården og den daglige klokke-ringning - vi boede bogstaveligt talt i kirketårnets skygge, og tidligt fik jeg den vigtige opgave ved bryllup og begravelse at holde udkig oppe i tårngluggerne for at give tegn, når følget nærmede sig kirken. Heroppe var der en enestående udsigt i alle fire verdenshjørner. Østersøen kunne ses i de tre, og mod nord kunne man følge Guldborgsund helt op til Bredningen ved Væggerløse.

Udsnit af Det Kgl. Videnskabernes Selskabs Kort
over Møn, Lolland og Falster tegnet 1776.

Giedser Skandse

Mod vest gik vejen ned til stranden, og her fulgte den en efter falsterske forhold temmelig høj klint, hvorfra der var en fin udsigt over mod Lolland. I stille vejr kunne man derfra tydeligt høre aftenringningen med kirkeklokkerne i Vantore og Nysted.

Mod øst lå det udtørrede Bøtø Nor, der dengang hovedsagelig blev anvendt til græsning. Tre veje førte fra byen derud, og ved den sydligste så man resterne af et husmandssted, hvor tre børn sammen med deres bedstemor omkom under Stormfloden den 13/11 1872. Børnenes mor var løbet ind til byen for at hente hjælp, men inden den nåede frem, var huset raseret af bølgerne, og familien var druknet.

Denne og lignende beretninger fik jeg som barn fortalt, når jeg sammen med min mormor var til eftermiddagskaffe hos nabokonerne. Deres bidrag var jo barndomserindringer, men der vankede også

af og til nogle historier om andre farlige emner som nisser og trolde. Oppe i kirketårnet sad den gamle nisse og lyttede efter, om man talte sandhed, og nede ved stranden skulle man vogte sig for "Tang-Rasmus", der lå og ventede på at trække folk ned i dybet.

Ufred ved Sundet

Her nede ved stranden lå "Barnestenen" - det sted, man hentede de små børn. Stenen lå en halv snes meter fra land og målte vel en 2 x 3 x 1½ m, og der var en vis uhygge ved at bevæge sig rundt om den. Om den fortaltes det, at den var kommet ovre fra Lolland. Derovre boede der en jættekvinde, der ikke kunne tåle lyden af kirkeklokker, så da hun en dag gik og samlede hø nede i strandengene ved Tågense, blev hun så vred over lyden fra klokken i Skelby kirke, at hun tog en mægtig sten, lagde den i sit flettelad og slyngede den mod kirken. Hun havde dog ikke lagt kraft nok i kastet, for stenen

ramte klinten og trillede ud i vandet, og der har den ligget siden.

Længere inde i sundet ligger endnu en sten, der er kastet mod Falster ovre fra Lolland, og den bærer oven i købet mærker efter troldens fingre, men når man kommer helt ind i Bredningen, ser man, at der i strandkanten langs Frejlev skov ligger hele stenstrøninger. De er efter sagnet kastet af kongen i Gedser efter Frejlevs kong Grøn, der var den klogeste af de to, for da Gedserkongen havde opbrugt al sin ammunition, vadede kong Grøn over sundet og slog ham ihjel. Denne sidste historie fortælles dog ikke på Sydfalster - den kan kun være skabt på Østlolland - i Frejlev, hvor man midt i skovene langs sundet blandt de mange gravhøje finder jættestuen "*Kong Grøns Høj*".

Udskiftningen af Frejlev

I år - i 1999 - er det 200 år siden, at grevskabet Christiansholm udskiftede *Frejlev*, der også dengang ejede skovene langs sundet. Ved folketællingen (12 år tidligere) i 1787 bestod byen af 48 gårde og 32 huse langs en bygade, der slyngede sig som et dobbelt S hen over det vandløb, der udspringer i Tokkerup mose nord for sognebyen Kettinge og udmunder i Guldborgsund i Bredningen syd for halvøen Skejten.

Af byens 48 gårde fik kun de elleve lov til at blive liggende ved bygaden, seks blev helt nedlagt, og de resterende 31 blev fordelt på de tre store bymarker, Østermark, Søndermark og Nørre- og Søndermark, således at hver gård fik et tilliggende på gennemsnitlig nogle og fyrretyve tønder land. Udskiftningen blev ikke gennemført uden protester fra bøndernes side. Der var ikke ret mange, der ønskede at forlade det trygge fællesskab og flytte ud i de udyrkede områder, hvor trolde og højfolk huserede.

"Troldehøjene"

Ved alle veje, der førte til og fra Frejlev, lå oldtidens høje. På vejen fra Flintinge passeredes *Store* og *Lille Stihøj*, inden man nåede frem til byen. Ved Sundbyvejen lå *Skyttehøj*, på vejen ud mod sundet måtte man forbi *Mallehøj* og *Store Vittingshøj*. Mod vest ved skellet til Kettinge lå *Barnehøj*, og ude på Søndermarken hævede dyssekammeret *Råhøj* sig over Viemosen. Både her på en af bærestenene og på den store flade sten i Nørre Frejlev, hvor bystævnet blev sat, var der mærker efter troldens fingre - i dag kaldes de skålformede fordybninger og tolkes som bronzealderens frugtbarhedstegn.

Tavshed er guld

Helt ude på overdrevet mellem Østermarken og Enghaven lå *Store* og *Lille Guldhøj*. I den store skulle være begravet en høvding med sin hest og sadel, hvis beslag og stignøjler var af det pureste guld, men det gik ikke an at forsøge på at få fat i det. To husmænd på skovarbejde havde prøvet det, da de en dag var stødt på en af de "*underjordiske*". Han havde anbefalet dem at grave i højen, men betingelsen for at få noget op var, at de ikke mælede et ord under arbejdet. Næste dag tog de fat, og da de havde gravet et stykke tid, kunne de skimte en stignøjle, men pludselig stod der i højen en høne med sine kyllinger, og da den ene af husmændene advarende råbte: "*Pas på kræet!*" fik han et spark bagi, så at han røg ud af højen, og folk sagde om ham, at han var "*vindrøvet*" resten af livet.

De gyldne kul

Om *Skyttehøj* ved vejen mod Sundby berettes det, at der en dag stod en lille nisse i stuen på den nærliggende gård og bad konen, om hun ville komme med og hjælpe nissekonen, som var i barselsnød, så

skulle hun til gengæld blive rigeligt belønnet med guld. Gårdmandskonen, der nok var lidt ængstelig, fulgte med nissen, og da hun stod inde i højen og så den stakkels nissekone, forsvandt hendes angst, og hun hjalp til, som om det havde været hos en af nabokonerne. Som tak gav nissen hende en bunke kul i forklædet, men da hun var blevet lovet guld, kastede hun ærgerlig kullene fra sig på højen og skyndte sig hjem.

Først inde i stuen opdagede hun, at der i forklædets folder sad et stykke kul - det skinnede - det måtte være af guld, og hurtigt løb hun tilbage til højen for at samle kullene op, men nu var de borte. Senere har flere af byens mænd prøvet at grave i højen, men de er alle døde kort tid efter, og den daværende ejer af gården fortalte mig for halvtreds år siden, at han skulle ikke have rørt ved den hyl, der voksede på højen, for *“der skulle jo nødig ske kræet noget”*.

Hjælperen

Også inde i byen kunne der forekomme mærkelige hændelser. En aften var præsten i Kettinge på vej hjem fra Nykøbing, men da vognen nåede *Gammelholm* ved *Fuglsang*, stod hestene pludselig stille og kunne ikke trække vognen af stedet. Præsten sagde nu til kusken, at han skulle tage det nærmer forhjul af og lægge det op i vognen. Da det var gjort, kunne de køre videre. Det undrede naturligvis karlen, især at de ikke væltede, men da han kiggede ned på vejen, så han til sin forbavselse, at der løb en lille mand, som bar vognakselen på sin ene skulder.

Da de nåede frem til *“Bysjøvlen”* i Frejlev, gav præsten sin karl besked på at sætte hjulet på igen og køre hjem, men han måtte ikke se sig tilbage. Karlen kom også godt hjem til præstegården, og da han havde sat hestene i stald, løb han til-

bage til Frejlev for at se, hvad der gik for sig ved gadekæret. Her så han, at præsten var i færd med at mane den lille mand ned, men det ville ikke rigtig lykkes for ham. Præsten blev dog snart klar over, at det måtte være, fordi der var kristenblod i nærheden, og han råbte da til karlen, at han skulle skynde sig at løbe, for ellers ville de begge to være fortabt. Det var nu ikke så let, for karlens ene træsko var allerede så langt nede i jorden, at han måtte lade den blive. Den er ikke senere blevet fundet, så formodentlig er den blevet manet ned sammen med den *“underjordiske”*.

Vikar i Frejlev

Disse tre beretninger stiftede jeg bekendtskab med, da jeg som ung lærer i slutningen af oktober 1947 kom til Frejlev for at overtage et vikariat i et ledigt lærerindeembede på Frejlev vestre skole. Det havde ikke skortet på kommentarer fra familie og venner om at begive sig ud til *“De Frejlev Skalke med de røde Øren”* og udsigten til at forestå kirkesang om søndagen. Mit eget kendskab til egnen var temmelig ringe - det nærmeste var vel nogle week-end ophold på Skejten, hvorfra man så Frejlev skove som en bræmme mod syd, og der sagdes, at derovre fandtes der utallige gravminder fra oldtiden.

Bekymringerne om kirkesang viste sig at være temmelig ubegrundede, for der var slet ingen kirke i byen, selv om den altid havde været den største landsby i sognet. Byens store udstrækning skyldes det faktum, at der har været så store græsningsarealer langs åen - de såkaldte *“maler”*, at der op gennem middelalderen er blevet bygget nye gårde langs bygaden. Antallet har ligget på omkring 50, og det må derfor undre, at der ikke er en kirke i byen, især når man tænker på, hvor tæt kirkerne ligger overalt i landsdelen. I nabosognene

Døllefjelde og Musse har der aldrig været mere end en snes gårde i hvert sogn.

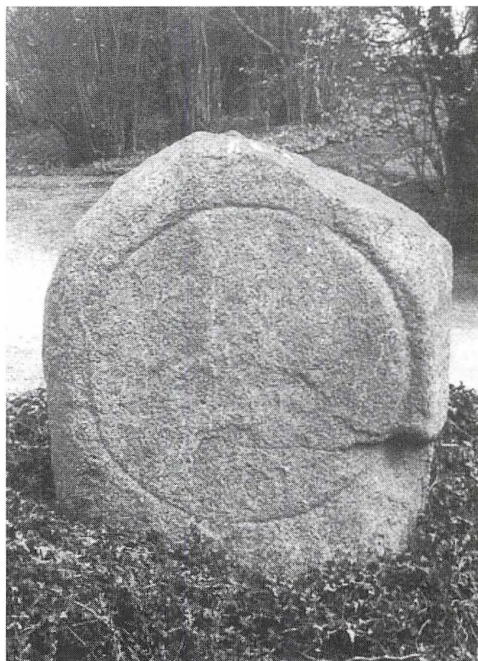
Den manglende kirke

Mysteriet om den manglende kirke fik jeg opklaret nogle få dage efter min ankomst til byen. En dag efter skoletid gik jeg en tur gennem byen og nåede ud til dens østlige ende, hvor smeden holdt til i sit værksted på den anden side af den lille bæk, der løber fra Viemosen syd for byen og ned i Frejlev å. Langs bækken er der et stykke gadeland, og her fik jeg øje på en stor sten, der var sat midt på pladsen med en flad side mod øst. Det fremgik tydeligt, at det måtte være et oldtidsminde, for ved siden af stod den kendte sten med FM og en krone over.

Stenen var vel ca. 1½ m høj, godt en ½ meter bred, og så var den lige så lang, som den var høj. På dens flade side var der indhugget en cirkelformet rille i næsten hele stensens bredde. Uvilkårligt satte jeg tommelfingeren i rillen og fulgte den hele vejen rundt. Det følte som at røre ved en af de skålformede fordybninger fra bronzealderen.

Mens jeg stod der og tænkte over min "opdagelse" og satte cirkelns diameter til at være en god alen, hørte jeg en stemme bag mig udtale: "*Nah, det er nok vores nye skolelærer, der leger Christian den Anden. Det gjorde vi også som børn, men dengang lå den oppe i gærdet*" Det var konen i huset på den anden side af gaden, der havde set min interesse for stenen, og nu fik jeg så en forklaring på den mærkelige ring. Stenen havde ligget i gærdet ved gadelandet, men med den flade side opad. Folk kaldte den "*Klokkestenen*", og det blev fortalt, at ringen i stenen stammede fra den kirkeklokke, man i sin tid havde anskaffet, da der skulle bygges kirke i Frejlev.

Kirken skulle rejses her i nærheden af Viemosen, og mens man byggede, satte

Solstenen

man klokken på en flad sten i nærheden, men hver morgen viste det sig, at klokken var væltet ned, og det, man havde bygget op, var fjernet. Hver gang man satte klokken op igen, så man et mærke efter den i stenen, og til sidst opgav man byggeriet. Der var ingen tvivl - stedet var for stærkt - det var nisserne, de "underjordiske", der ikke tålte en kirke her, og så byggede man gudshuset i nabobyen Kettinge, og der fik klokken sin plads.

Klokkesten, Solsten

Jeg må have set lidt tvivlende ud ved den sidste bemærkning, men så fik jeg den besked, at klokken i Kettinge har samme mål som ringen på stenen, og at jeg selv kunne måle efter, når jeg kom op i tårnet. Det var rigtigt, så der havde altså været

god grund til at bruge benævnelsen Klokkestenen. Historien om grunden til det manglende kirkebyggeri var kendt på egnen, og stenen blev ofte anvendt som siddeplads for byens børn, der kunne sidde og følge rillen hele vejen rundt, men midt i tyverne skete der en stor forandring.

I en samtale med Lolland-Falsters Folketidende den 6. september 1924 afslørede konservator G. Rosenberg fra Nationalmuseet at han under udgravningerne i Frejlev havde gjort to store opdagelser, nemlig at der var bautasten i en af gravhøjene i skoven, og at Danmarks største solbillede fandtes på en sten inde i byen. Til denne sten knyttedes et sagn om en kirkeklokke, men konservatoren var overbevist om, at der var tale om bronzealderens opfattelse af den opgående sol.

Senere har jeg som sognebibliotekar flere gange talt med den mand, der som dreng kørte for Rosenberg, mens han sammen med købmand V. Sidenius udgravede en af jættestuerne i skoven. På vejen til stationen fortalte drengen om den mærkelige sten, og de standsede for at tage den nærmere i øjesyn. Straks udbrød Rosenberg: *"Dette er jo en solsten - den må vi have ind på museet"*. Derefter forklarede han bronzealderens soltilbedelse og fortalte om de helleristninger med billeder af solen, man havde kendskab til.

Rosenbergs ønske om at få stenen ind på Nationalmuseet blev pure afvist af bylavet. Der skulle absolut intet afleveres fra Frejlev, hverken sten eller papirerne i bykassen, men man havde da ikke noget imod, at stenen blev fredet og stillet op, som konservatoren nu ville have det. Samme år havde man da også foretaget en fredning af den kendte *"Knækkerygsten"* for at undgå, at den endte som vejfyld.

Stenen blev så rejst på gadelandet med bistand af byens unge karle, hvoraf en af

de aktive senere har betroet mig, at de sørgede for, at der blev lagt en "Gl. Carlsberg" i hullet, før stenen kom på højkant - der skulle da være noget for kommende udgravere at tænke over. Den nærliggende gård tog så navnet *"Solstensgården"*, og stenen blev omtalt i brochurer, i egnsbeskrivelser og afsat på Geodætisk Instituts arkæologiske kort i 1956.

En snes år senere kom sandheden dog for en dag, da rigsantikvar P.V. Glob i 1969 udsendte sit værk om danske helleristninger. Bogen blev naturligvis også anskaffet til vores lille lokalbibliotek, hvor vi kunne konstatere, at Glob havde fået samtlige skålformede fordybninger og fodsålfigurer i sognet med i sin oversigt over bronzealderens helligtegn, men der var ikke et ord om vores berømte solsten. Da vi bad om en forklaring, fik vi den overraskende oplysning, at stenen i Frejlev ikke bærer et billede af solen, men er - efter Glob's formening - *en mislykket døbefont!*

Døbefontene

Frejlev skulle altså have haft sin kirke - måske har der været gjort en begyndelse. Man er i hvert fald gået i gang med at skabe en døbefont af en af de store granitblokke, egnen er så rig på. Den er blevet kasseret, men i *Kettinge kirke* står en døbefont af samme materiale og af samme størrelse og en diameter på ca. 80 centimeter. I de fem nabokirker *Herritslev*, *Bregninge*, *Døllefjelde*, *Musse* og *Godsted* står der også - eller har stået - granitfonte skabt på samme tid som den sten, der med sin runde ring fortæller os, at der har været gjort et ærligt forsøg på at rejse en kirke i Frejlev. Det lykkedes ikke, og der kom ingen præst til byen - bønderne i Frejlev blev *"deres egne herrer"*.

Kirkebyggere

Der har gennem årene været forskellig opfattelse af, hvem der byggede vore landsbykirker. I en periode talte man om "folket", der ønskede at få et gudshus, mens man tidligere mente, at det var enkeltpersoner, der stod bag byggeriet. Fra *Sdr. Kirkeby* på Falster har vi det eneste stående relief, der viser to navngivne personer, *Conrad og Toste*, præsten og storbonden med hver sin attribut for at angive deres andel i byggeriet. Arkæologiske undersøgelser tyder også på, at kirken er opført af stedets største jordejer, og man peger på, at de første præster har været en slags huskapellaner hos de toneangivende slægter.

Herregårdene

Når man færdes mellem Sundby Færge og Nysted, lægger man mærke til, at man er på herregårdsjord, til man har passeret Fuglsang, og at man kører ind på *Ålholms* jorder, så snart man har passeret den sidste gård i Kettinge sogn. Ingen herremand har i dette område kunnet svinge sig op til en privilegeret stilling i samfundet. Det betyder dog ikke, at ingen har prøvet på at gøre sig til herre på stedet. De to nuværende herregårde er begge anlagt på en lille holm i en beskyttet vig, så at man i tide har kunnet modstå et angreb. Man fornemmer tydeligt den strategiske beliggenhed, når man står på *Gammelholm* ved Fuglsang og på *Ålholm* inderst i Nysted nor.

Borgen på holmen.

Mellem disse to bebyggede holme lå der i middelalderen en tredje nær udløbet af Frejlev å. Her delte åen sig i to løb og dannede *en holm*, som indbød til et forsvarsanlæg. Der er ingen efterretninger om, hvem der byggede, eller hvad han ejede, men på et tidspunkt i den sene middelalder stod landsbyen Frejlev som ejer

og bruger af et areal uden for deres bymarker på ca. 1200 tdr. land - de områder, der i dag benævnes *Hestekobbøl, Bøget, Grønnæs og Frejlev Enghave*. Herved adskilte byen sig fra de omliggende byer, hvor skovområderne hørte under krongodset eller en af herregårdene.

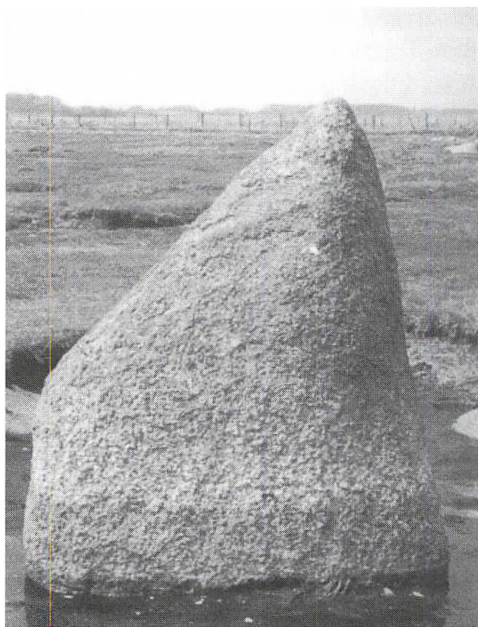
Forklaringen på dette ejerforhold søgte bønderne i den gamle påstand, at skovene var skænket dem af dronning Margrethe "som tak for tapper færd". Det er nærliggende at forbinde denne tapre færd med den kendsgerning, at dronning Margrethe var meget utilfreds med de mange "barfred og fester", der var opstået rundt omkring og gjorde, hvad hun kunne for at få dem nedlagt.

Processer om skovene

Ejerforholdet til skovene førte til en lang række processer, hvor bønderne gang på gang måtte dokumentere deres ret, og ved en af de sidste i 1833 skal dronning Margrethes gavebrev være forsvundet hos en fynsk prokurator, der førte deres sag. Den ældste dokumentation, der er i byens besiddelse, er Christian den Andens privilegiebrev, der er udstedt den 17. oktober 1521 på Nykøbing slot. Heri tillades det bønderne i Frejlev hvert år, når træerne kaster olden, at fede svin i kronens skove på den betingelse, at de skal aflevere hvert femtende til lensmanden på *Ålholm* på kongens vegne, men kan nyde afkastet af deres egen skov uden ydelse. Dette bekræftedes senere af Frederik den Første, og dermed kunne bønderne dokumentere deres rettigheder, når de stod over for en ny kongelig lensmand på *Ålholm*.

Bøndernes selvtægt

Da Frederik den Første døde i 1533, skulle det vise sig, at lensmanden, holsteneren Jürgen von der Wisch, blæste på de kon-

Knækkerygstenen.

gelige forsikringer og sendte sin foged på hævntogt mod bønderne i Frejlev. Det endte med drab. Over for Herredagen, der var samlet i København for at vælge ny konge, forklarede to Frejlev-bønder, Hans Olsen og Henning Steffensen, at de desværre var kommet til at slå fogeden ihjel, da han kom imod dem på vejen med væbnet hånd, og nu belejrede lensmanden byen for at få udleveret de skyldige.

Skalkekorset

Herredagen, der gerne ville beskæftige sig med noget andet end kongevalg, kunne enes om at sende lensmanden en kraftig påtale om ikke at tage sig selv til rette, men søge erstatning for sin dræbte foged på lovlig vis. Denne retssag blev dog ikke gennemført på grund af borgerkrigen

“Grevens Fejde”, og det synlige minde om drabet på fogeden er det kors, der med årstallet 1533 står på Østermarksvejen, og som sidst blev fornyet i 1953. Det blev rejst lidt nordligere i en vejgaffel, hvor vejen fra byen deler sig ned mod vigen ved Frejlevåens udmunding og ud til Enghaven.

Der foreligger ingen skriftlige vidnesbyrd om grunden til rejsningen af dette kors, og der har derfor været frit spillerum for fantasien, der taler om en bod for den dræbte foged i form af 12 par hvide okser med røde ører. I de ældste versioner drejer det sig om 12 røde okser med hvide ører. I begge tilfælde er der tale om et bedrag, som kongen dog er nådig nok til at omtale bønderne som skalke, der skal rejse et kors for at minde dem om, at man ikke narrer øvrigheden.

“Knækkerygstenen”

Traditionen vil også vide, at fogeden blev dræbt ude i Enghaven på den sten, som siden har fået navnet “Knækkerygstenen”, men det modsiges af det faktum, at bønderne selv oplyste over for Herredagen, at det skete ved vejen, og at stenen ude i strandengene nok har været skuepladsen for en voldsom død. Den er sandsynligvis en offersten fra jernalderen, og korset, der rejses efter drabet på fogeden, må vel betragtes som en handling af en befolkning, der i de urolige tider omkring reformationen ikke har kunnet undgå en bodshandling.

Tredingerne

Korset blev i 1953 flyttet til sin nuværende plads, hvor det står omgivet af 42 sten med gårdsnavnene i den rækkefølge, de blev placeret ved udskiftningen, idet man begynder med den gård, der ligger længst mod øst og fortsætter “med solen” over Søndermark og Nørremark, til man er til-

bage ved udgangspunktet på Østermarken. På grund af det store antal gårde er byen delt i "tredinger". De første 15 gårde tilhører *Østre treding*, de næste 14 udgør *Midtbys treding*, og de sidste 13 er *Nørre treding*. Oldermandshvervet følger gårdenes plads i byen, og der skiftes hvert år den første søndag i maj, og samtidig skifter hvervet som tredingsoldermand i de to tredinger, der ikke har byoldermanden.

Oldermændene

Oldermandsskiftet er en stor begivenhed i Frejlev, for oldermændene har ansvaret for byens arkiv, der opbevares i en stor brandsikker boks, der den dag flyttes fra den afgående oldermands gård til den tiltrædende, og de to tredingsoldermænd er nødvendige deltagere, for de har nøglerne.

Bykassen

er Frejlevs stolthed og dyrebareste eje. Den kan i dag ses på museet i Maribo, hvor den har fået en fremtrædende plads efter at man har konstateret, at den måske er den eneste bevarede af sin slags. Det er et svært, jernbundet skrin forsynet med to låse. I det opbevaredes byens dokumenter, og det stod under opsyn af byoldermanden. Han havde det som oftest stående i hovedenden af sin seng. Som en ekstra sikkerhed havde de to tredingsoldermænd ansvaret for hver sin nøgle. Bykassen kunne altså kun åbnes, når alle tre oldermænd var samlet.

Historiske dokumenter

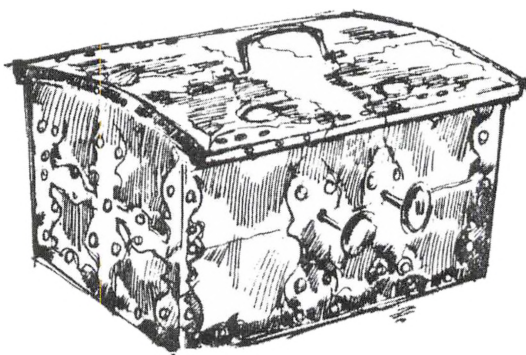
I mere end fire hundrede år er det ene dokument efter det andet lagt i kassen, der engang i tyverne måtte erstattes med et brandsikkert pengeskab - også det med to nøgler - og hvert år har man ved bykassedytningen skullet konstatere, om alle værdifulde breve og papirer var til stede.

Skalkekorset. Tegning af Claus Gress.

De ældste er de fire kongelige privilegiebestræftelser, alle på pergament og udstedt af henholdsvis *Christian den Anden*, *Frederik den Første*, *Christian den Tredje* og *Christian den Fjerdes søn, den udvalgte prins Christian*, som benævner sig *Christian den Femte*. De to følgende kongebreve er på papir og underskrevet af *Frederik den Tredje* og *Christian den Femte*. Begge disse breve er forsynet med den enevældige konges laksegl og det første af dem er kontrasigneret af *Peder Schumacher*, den senere *Griffenfeld*.

De øvrige papirer i bykassen er indgåede aftaler bønderne imellem. De ældste er forsynet med bomærker, senere benyttes initialer, mens navnene er skrevet af den prokurator, der har udstedt dokumentet.

Den gamle Bykassen står nu på Stiftsmuseet, hvortil den blev afleveret for ca. 70 år siden, da bylavet anskaffede et brandsikkert pengeskab til opbevaring af de værdifulde privilegiebreve og de mange sagsakter, som lå i kassen. Det er et jernbundet skrin med to låse. Tegning af Claus Gress.

Den største del af indholdet er dog de mange retssager, der har været ført om ejendomsforholdet til skovene og tilbagekøbet af gårdene fra Ålholm.

Gåseprocessen

En af de mest interessante retssager er den såkaldte gåseproces mod provsten i Kettinge, *John Thomsen Gad*, der i efteråret 1864 havde udpantet værdien af en gås hos 35 af byens gårdmænd. Provsten var sognepræst i Kettinge fra 1847 til 1879, var udnævnt til stiftsprovst, men havde trods store indtægter en dårlig økonomi. Han var en dygtig leder af sogneforstanderskabet, hvor han dog havde en del sammenstød med den ledende gårdmand i Frejlev, *Mads Bille* på Holmagergård. En af deres første sammenstød foregik i fattighuset "*Christiansgave*" i Kettinge, hvor provsten foreslog sine to kolleger i sogneforstanderskabet at sige De til beboerne for at vise dem agtelse.

Hertil svarede *Mads Bille*, at han sagde du til dem, han agtede, men han ville gerne fortsætte med at sige De til "*Deres Højærværdighed*".

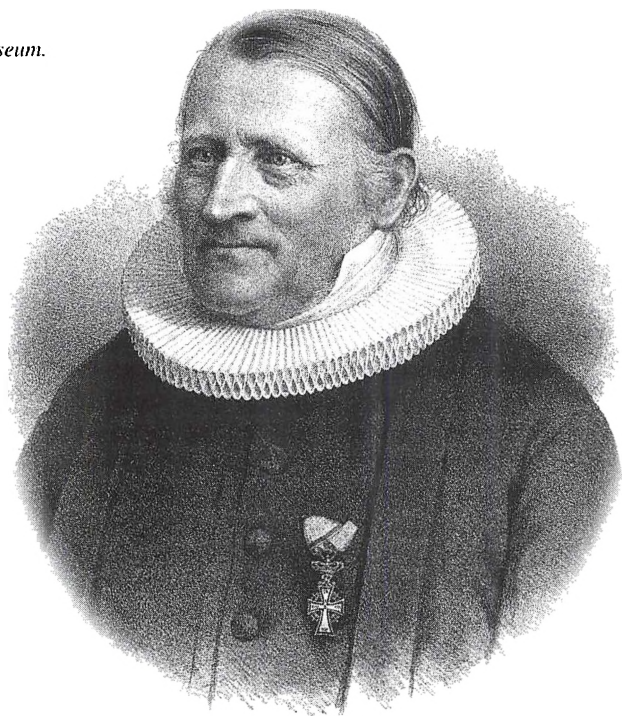
Den 24.juni 1863 var tiendekommissionen samlet i *Rågelunde skole*, hvortil 80 bønder i Kettinge sogn var indkaldt for at bestemme en afløsning af det "*småredsel*", der påhvilede gårdene, bl.a. en gås til mikkelsdag. Man fastsatte værdien til 1½ skp. byg eller 5 mark og 7 skilling, og det finder bønderne fra Kettinge og *Rågelunde* rimeligt, mens samtlige bønder fra *Frejlev* nægter at betale. At de hidtil har givet provsten en gås en gang om året, var kun af deres velvilje, og desuden vurderede de en gås til kun 4 mark. *Frejleverne* forlod derpå mødet, og kommissionen afsagde sin kendelse om afløsningen på 5 mk. 7 sk.

Udpantning og auktion

Til mikkelsdag var der ingen fra *Frejlev*, der betalte, hvorefter provsten i juli det følgende år ved sognefogeden lod foretage den omtalte udpantning sammen med to vidner. Det hele varede to dage, og de mange effekter blev lagt på en vogn og kørt til præstegården, hvor de skulle sælges ved offentlig auktion. Denne fandt sted en af de følgende søndage, og aftenen før samledes de 35 gårdmænd for at drøfte strategien ved det forestående salg. Dette samvær forsatte til næste morgen, hvor de i samlet trop marcherede til præstegården anført af gdr. *Peder Ebbe* og under afsyngelse af soldatersangen fra 1848: "*Stolt med oprejst pande*".

Auktionarius, en sagfører fra *Nysted*, er kendelig nervøs, da flokken slår kreds om bordet med effekterne, men han løfter dog den første, en træbismær, op og spørger: Hvem byder? Da ingen svarer, gentager han opfordringen, men da lyder *Mads Billes* kraftige røst: "*Det skulle man da*

Stiftsprovst John Thomsen Gad.
Litografi: Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

ikke tro, at der var nogen, der turde vove". Heller ikke de følgende panter bliver der budt på, og til sidst mister provsten tålmodigheden og tilkendegiver, at auktionen skal gennemføres. Dette medfører tilråbet: "Slå ham dog ned, den sorte hund". Derpå fortrækker både provst og auktionarius, og de udpantede tager deres ejendele med hjem.

Sagen genoptages

Efterfølgende har de 35 gårdejere den frimodighed at ansøge indenrigsministeriet om bevilling til sagsanlæg for at få kommissionens dom omstødt, og ved Nysted birkeret kræver de den 12/5 1865 erstatning af provsten for tab, tort og kreditspilde. Efter godt et års procedure blev sagen

afvist den 27. juni 1866, idet bøndernes påstand om personlig velvilje ikke kunne godtages, da de i 15 år havde leveret gåsen, selv om Gud og hvermand vidste, at de aldrig havde haft noget tilovers for provsten - i det mindste ikke velvilje.

Denne afvisning appelleredes til *overretten*, der afgjorde sagen den 2/3 1868 med ordene: "*Underrettens dom bør ved magt at stande*", og bønderne måtte for året 1863 og fremefter udrede i vederlag for en gås 1½ skp. byg årlig. Ved en bispevisitats i 1869 indføres i embedsbogen for Kettinge sogn: "*Et sagsanlæg fra nogle gårdejere i Frejlev er afgjort til embedets fordel*". Ti år senere døde stiftsprovst Gad, og i sin tale ved begravelsen omtalte biskop *Monrad*, at stiftsprovsten

hver aften bad om forladelse for sit hidside sind. Frejlev-bønderne glemte ikke deres uoverensstemmelser, og på stiftsprovstens gravsten på Kettinge kirkegård kan man nederst læse indskriften: "*Rejst af nogle beboere*".

Byhornet

Denne proces er skildret i en af de mange arkivalier, man kan fordybe sig i, når bykassen åbnes efter at være kommet i hus hos den nye oldermand, der som tegn på sin værdighed får overladt det gamle byhorn, der bærer tidligere oldermænds initialer helt tilbage til midten af 1700-tallet. Ved hjælp af dem og folketællingen i 1787 kan man fastslå, hvem der havde ansvaret for bykassens indhold i f.eks. 1761, 1765 og 1767.

I 1872 tog man lidt lettere på dette ansvar, for i henhold til et brev fra lærer og bibliotekar *J.Gudmand-Høyer* i Nykøbing har denne haft bykassen hos sig i 1½ år, og han beder i brevet om forladelse for dette, men som undskyldning må tjene, at der var så mange interessante dokumenter i den, at de burde danne grundlaget for et værk om Frejlevs historie.

“Sorte Ellen og hendes Søn”

Det viser sig da også snart efter, at Gudmand Høyer har gjort brug af bykassens indhold. Lørdag den 25.december 1875 meddeler *Lolland-Falsters Folketidende*, at der i næste lørdagsnummer, altså den 1.januar 1876 "*vil blive påbegyndt en meget interessant historisk fortælling af lokal interesse, idet scenen for samme er Nykøbing og nærmeste omegn, navnlig landsbyen Frejlev, hvis mærkelige fortidsbegivenheder, støttet på og behandlet efter originale dokumenter, ville blive fortællingens hovedemne*". Forfatterens navn oplyses ikke i denne meddelelse, men det afsløres i den følgende uge samt at feuille-

tonen får titlen "*Sorte Ellen og hendes Søn*". Den bringes på en sådan måde, at abonnenterne kan samle de enkelte afsnit og lade dem indbinde. Det blev en af tidens mest læste romaner, og indbundne eksemplarer stod rundt om i hjemmene. Også i biblioteket i Frejlev stod der et par originaludgaver, men de forsvandt desværre ved centraliseringen af bogudlånet i den nyoprettede Nysted kommune.

I de senere udgaver af romanen er Gudmand-Høyers indledning udeladt. Han begynder nemlig sit første kapitel med at fortælle om de gamle støvede folianter, som han nu endelig er blevet færdig med og har fået ud af huset. Derefter lader han handlingen udspille sig først på Vestlolland, derefter i Lund, på Møn og så i Nykøbing og på Østlolland.

Stoffet er altså taget fra bykassens indhold, men også fra den overlevering, der var på egnen, bl.a. hævder en lokal tradition med bestemthed, at byoldermanden i 1533 var den *Hans Olsen*, der nævnes i Herredagsdommen fra 1533, og at hans gård har ligget lige øst for gadekæret i Nr.Frejlev i nærheden af det gamle bystævne.

“*Sorte Ellen og hendes Søn*” har flere gange været vist som *friluftsskuespil* - senest i forbindelse med Nysted kommunes jubilæumsfestligheder i 1984.

Den gode historie - og virkeligheden

Romanen er derved blevet en slags folke-eje, og det er derfor svært på egnen at skelne mellem digt og virkelighed. Noget af det sværeste er nok *Knækkerygstenens* rolle i historien. Man vil så gerne have, at det var bysmeden, der havde forklædt sig som krøbling og med sin krykke rev ridefogeden ned af hesten, hvorefter han tog ham i sine stærke arme og lod ham knække ryggen på den spidse sten.

Søndagslæsning

til

„Hollands-Falsters Folketidende“.

Nr. 21.

Udgiøet og redigeret af R. Clausen.
Trykt i Udgiøerens Bogtrykkeri i Nykøbing p. Falster.

1876.

Sorte-Elten.

Historisk Fortælling fra det tjetende Aarhundreeds
Begyndelse.

(Fortset).

Endelig fik Henrik da Liget flyttet fra Stenen og ned i den lave Grav. Da han nu saa sin skrækkelige Fader ligge henstrakt i Graven, samlede han i en vilkaarlig Følelse af Respekt, enten for Faderen eller for Døden, som gjennem denne talte til ham, en skønfuld af Planter, navnlig større Blade og bredte dem over det skrækkelige fortrukne Ansigt, for ikke at komme til at læste Jord lige i dette.

Som han rejste sig fra dette Arbejde, stod hans Moder ved hans Side ved Graven, og han greb hendes Haand.

„Tal, min Søn!“ hviskede hun. „Du har i alle Maader handlet rigtig. Jeg har ikke set hans Ansigt og ønsker ikke heller at se det. Jeg ser, at Du vil forhindre enhver som helst i at handle ilde med Liget af den Mand, som en Gang har været Ojenstand for din Moders ustrømmede Kjærlighed, og i hvem Du maa erkende din kjælelige Fader, kan end hverken Du eller jeg eller nogen anden give ham vor Agtelse med i Graven. Vor Tilgivelse, lad den dog sølge ham“.

Endnu et Par Spædbarn og den store Sten valedde, et Par Støb med Skulderen og den væltede ned over Graven og dækkede den næsten ganske; lidt af den løse Jord og Graven var helt flydt, Steffens Jordbærd var fuldført.

Eyvende Kapitel.

Freslevs Besejring.

Fra Skuepladsen for det sorgelige Drama, med hvilken Steffens Liv sluttedes, havde Fresleverne vendt sig hjem efter; men snart belte de sig i to Hobe, af hvilke den ene fortsatte Vejen til Byen, medens den anden vendte sig, først af Hans Olsen, til Kajs D, hvor Koinderne og Børnene endnu befandt sig.

Efter at den første, hjemvendte Hob havde afføgt Byen og dens nærmeste Omgivelser, sendte den Substab til de ved Stranden værende Bymænd om, at alt var sikkert og roligt. Hans Olsen gav da Ordre til, at alle fra Kajs D atter skulde søres i Land, og dette Bud blev efterkommet saa hastigt, som de smaa Baaeds Tal og Rumfang tillod det.

Som Overtarten var bebt i Gang, kom Sorte-Elten og Henrik til Landingsstedet; de vare uvilkaarligt vandrede did, maatte ledebe af et ubevidst Duffe og Gaad hos Henrik om der at træffe Lille-Elten. Gaabet slog ikke fejl, thi just da Henrik traadte frem mellem Træerne med Udfigt til den lille D, traadte Lille-Elten fra den over i Baaeden og sejlede ind til Land.

Da hun naaede dette, var hendes første Gjerning at ile hen til Henrik, der stod lidt affdes med sin Moder, læste sig om hans Hals og trykke et kjerligt Kys paa hans Læber, hvor efter hun paa samme Maade vendte sig til Sorte-Elten. Mæderne af Baaedens Mand havde hun, medens hun endnu var øre paa Kajs D, hørt saa søseligt, hvad der var slet, men havde intet erfaret om, at Henrik havde svigtet sit Ord i Gjerningens Øjeblik; hun troede, at han havde været en virksom Vællager som de øvrige Mænd og Karle, ja end mere virksom end de andre, og syntes derfor, at hun nu havde naaet ham igjen paany efter en stor Fare, thi hvor let kunde Steffen ikke i den Modstand, han naturligvis havde gjort, have brøbt en eller anden, og hvorfor da ikke netop Henrik. Disse Tanker opfyldte hende og bestyrkedes yderligere ved Synet af Blod i Henricks Haar og paa hans Klæder, og derfor gav hun ogsaa saa usorbeholdent efter for sin Glæde over at kunne faane ham, trods det, at saa mange saa derpaa.

Men Glæden varede kun meget kort. Hans Olsen havde set det hele med Misbilligelse og traadte hastigt til, ikke ganske tilfreds med den af Fresleverne fuldførte Gjerning og endnu mindre med Udpressesmaaden, men navnlig harmfuld over, at Henrik ikke havde haft Mod til at tage Del i den.

„Holdt lidt, min Datter!“ sagde han fortvædelig og bestemt, ibet han derhos tog hende ved Armen og drog hende bort fra Sorte-Elten og Henrik; „de Folk have vi intet mere at stæffe med, og Du saar her efter slet ikke at hende dem, da vi hidintil ikke nær har kjendt dem halvt“.

„Men, Fader!“ udbrød Lille-Elten forbauset, „Jeg jor-naar Dig slet ikke! Du har jo selv givet dit Ord paa, at Henrik og jeg maatte have hinanden, og et givet Ord og Løfte kan man jo ikke bryde.“

„Det kunde Henrik nok sige Dig, at man dog saare let og uden store Betænkeligheder kan, om jeg vilde tillade, at Du stiftede endnu kun et eneste Ord med ham,“ svarede Hans Olsen; „men end ikke det tillader jeg nu. Jeg saar da selv oplyse Dig om, at Henrik har brøbt sit Ord og Løfte om at være sammen med os Freslevere ved den Daad, med hvilken vi i Dag have gjort første Kjøb paa vor Ret og paa Kærligheden herester, og det har utvivlsomt kun været af Fjæghed, at han saaledes er veget tilbage i Handlungens Øjeblik; men derved har han ogsaa paa den mest

Oldermandens horn, hvormed der blev kaldt til bystævne, opbevares nu i bykassen og bliver kun taget frem ved oldermandsskiftet den første søndag i maj. Initialerne på hornet sammenholdt med folketællingen i 1787 fortæller os f.eks., at kirkebonden Mads Marqvorsen var oldermand i 1767.

Hvordan det end er gået for sig, er det gode historier, der er blevet fortalt i århundreder, og folkemindesamleren *Hans Ellekilde*, der i sit virke mødte et utal af vandrehistorier, udtalte engang, at de var blandt de bedste han kendte, og at han ikke havde fundet deres lige andre steder.

Folketællingen den 1/7 1787

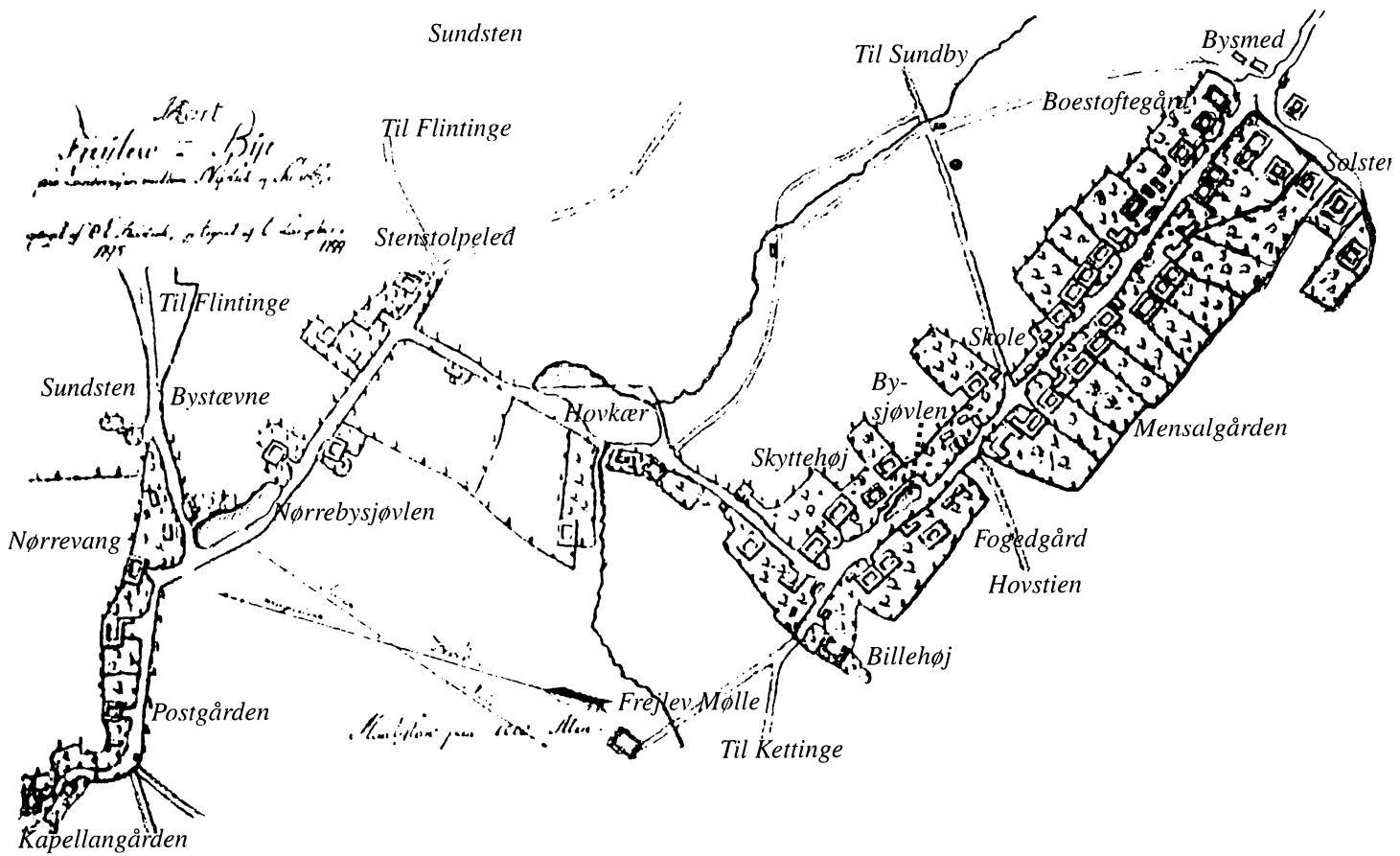
Den i indledningen omtalte folketælling blev sandsynligvis foretaget af *hr. Steen Balsløff*, der som kapellan for sognepræsten i Kettinge boede på den såkaldte *Kapellangård* i Frejlev. Han var på det tidspunkt 35 år gammel, enkemand med 6 børn i alderen fra 1 - 8 år. Hans søster på 24 er opført på listen som hans husbestyrerinde.

Vandringen gennem byen

Vi kan i folketællingslisten følge Steen Balsløffs vandring fra familie nr.1, som bor længst mod øst i byen på en gård, der ved udskiftningen blev flyttet ud på

Østermarken som gård nr.3 og fik navnet *Stilundgård*. Ved siden af lå der en halv-gård, der kaldtes *Krogen*. Mads Marqvorsen, som boede her, var fæster under kirken, og blev derfor kaldt kirkebonde. Hans gård blev liggende på sin plads ved udstyknigen ligesom den tredje i rækken, der beboedes af en Niels Hasling. Den dag i dag kan man se, hvor tæt gårdene lå op ad hinanden. Der er kun en smal "sikke" imellem dem. Fra den fjerde gård, der også blev flyttet ud i Østermarken, gik Balsløff over gadelandet hen forbi smeden og et par andre håndværkere og to husmænd omkring "smedesjøvlen" til Peder Lang, der var fæster på *Boestoftegård*. Hans søn Anders var den eneste af bønderne på den nordlige side af bygge-

Som det fremgår af illustrationen er forlægget et gammelt bykort, der her er rettet til og påført navne på de lokaliteter, som er omtalt i teksten under folketællingen i forbindelse med kapellanens vandring gennem byen

Af bykortet side 31 fremgår det, hvor tæt de gamle gårde i Frejlev lå på hinanden, kun adskilt af en smal "sikke". Nærheden forøgede såvel trygheden som brandfaren.

den, der fik lov til at blive boende ved udskiftningen, og på den sydlige side var det kun *Mensalgården* lige over for skolen, der blev stående. Også den var en halv-gård under kirken. Af de øvrige 14 gårde her i den østlige ende af byen blev kun stuehusene stående. De benævntes siden *fagskathuse* og blev beboet af husmænd og håndværkere.

Den dygtige Lars

På hjørnet, hvor vejen til Sundby drejer af, så Balsløff ind til den gamle skoleholder Lars Rasmussen og hans kone. Deres samtale kan have drejet sig om en af skolens dygtigste elever, der som den eneste havde lært både af regne og skrive, men hans forældre havde også hver måned betalt Lars Rasmussen 8 skilling for dette

ekstraarbejde. 13 år senere træffer vi denne elev som medunderskriver på en aftale om hugsten i bøndernes fælles skov, og her ser vi, at kun han kan skrive sit navn, *Lars Jensen* - alle de andre benytter deres initialer.

"Bysjøvlen"

Straks efter skolen går der en sti ud mod syd direkte til Ålholm. Endnu for halvtreds år siden var der spor efter den ud over markerne, og den kaldtes meget betegnende for *Hovstien*. Straks efter er vi fremme ved byens egentlige gadekær, "*Bysjøvlen*". Her boede den begavede unge mand, Lars Jensen, der nogle år senere overtog fæstet efter sin far og blev valgt til bondefoged. Efter ham har gårdten fået navnet "*Fogedgården*". På den

modsatte side af gadekæret ligger gården "Skyttehøj" også på sin oprindelige plads. Gårdmanden her var den ene af byens postbønder og var forpligtet til at stille heste til postvognen, men til gengæld var han fritaget for hoveri.

Mølleren og møllen

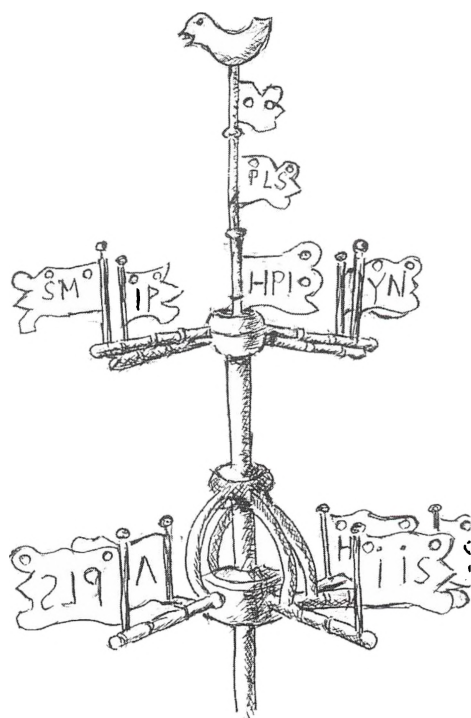
Lidt længere mod vest gik bygaden mod nord, mens landevejen fortsatte mod Kettinge. Her på hjørnet boede byens møller, mens selve møllen var placeret ude på den anden side af åen. Strækningen mellem Søndre og Nørre Frejlev kaldtes for *Hovkærstræde* efter navnet på den udvidelse af åen, man her skulle passere.

Det besværlige Hovkær

Kæret var af naturlige grunde byens vandrigeste, men i perioder kunne strædet være svært fremkommeligt. Ældre mennesker har berettet om de besværligheder, de ofte havde med at komme hjem fra skole i tøjbrudstider, men også i vore dage kan der være problemer netop her. Efter nedlæggelsen af Nysted-banen i 1961 besluttede man i amtet at lægge landevejen uden om Frejlev og Kettinge, og det betød, at omfartsvejen kom til at gå lige hen over *Hovkæret*. Man måtte efter sigende helt ned i otte meters dybde, før der var fast grund, og når man i dag passerer stedet, ser man ofte oversvømmelser ved siderne.

Bytræ og midsommerfest

I Nr.Frejlev var der igen et skarpt knæk, før bygaden nåede frem til det sidste gadekær, kaldet *Nørrebysjøvlen*. Her stod bytræet med stensætning omkring. Hver midsommer gjorde den mandlige ungdom stensætningen om den gamle lind i stand, og henimod aften mødte byens piger frem med kroner og krans og pyntede træet. Derefter fejredes der midsommer med

Sommerstagen bærer metalfaner med initialer og årstal - det ældste fra 1730. Det blev brugt, når man red sommer i by og blev ført af forridderen. Sammen med bytrommerne blev stagen i 1885 placeret i byens nye forsamlingshus, men her led den overlast og mistede en af armene. Bylavet besluttede derfor i 1940, at aflevere den til Stiftsmuseet, hvor den nu indtages en fremtrædende plads. Tegning af Magareta Heyn.

dans til den lyse morgen.

Sundstenen

Her, hvor landevejen fra Flintinge nåede frem til byen, lå også den store sten, kaldet *Sundstenen*, som byoldermanden stod på, når bymændene var samlet. Stenen var 2½ m lang, nærved 1½ m bred og trekvart meter høj og havde en fuldstændig plan overflade. Desuden bar den tydelige mærker af

“troidens fingre”, dvs. skålformede fordybninger, men for godt hundrede år siden fandt ejeren af jorden, at den lå i vejen for driften, og derfor skulle den væk. Selv om man bad ham lade være, tilkaldte han en sprængningsekspert, og efter mange for-gæves forsøg, blev den fjernet.

Postgården og Fandens mose

Fra Nørrebysjøvlen fortsatte gaden mod vest, og lige før landevejen gik over markerne forbi Barnehøj til Kettinge, lå byens anden postgård. Den blev allerede ved udskiftningen flyttet ud midt på marken, men bærer stadig navnet *Postgården*. Her var vores mandtalsskriver ved at være hjemme. Efter endnu et knæk sluttede bygaden nemlig ved hans egen bopæl, *Kapellangården*. Bag den lå byens lergrav og rakkerkule, og stedet kaldtes i folke-munde for *Fandens mose*.

Skovfogeden

Folketællingslisten fra 1787 omfatter 114 familier med i alt 483 personer. Den sidste, der står opført, er en skovfoged Niels Hansen, 65 år gammel. Han kan sandsynligvis ikke have haft noget med Frejlev skove at gøre, idet der i forbindelse med dem aldrig omtales en sådan. Arbejdet med udvisning af træ påhvilede tredingsoldermændene, der havde nogle vælggodsmand til hjælp. Det var meget vigtigt, at hver gård fik tildelt samme kvantum. Den pågældende skovfoged kan have haft med den nærliggende Frostrup skov at gøre og derfor opført under Frejlev.

Ældre kort

Der foreligger en opmåling af Frejlev by fra 1776 og et kort fra 1799, altså selve *udskiftningsåret*. Når man sammenholder disse to kort med folketællingslisten midt imellem disse to årstal og resultatet af ud-

skiftningen, får man et godt billede af et samfund, man havde svært ved at flytte ud af. Det skete ved lodtrækning, og mange har sikkert rystet på hånden, da afgørelsen skulle falde. Enkelte har nok også kunnet betale sig ud af et dårligt udfald - det siger i hvert fald traditionen.

Når man ser nærmere på *udskiftningskortet* over Frejlev, er det værd at lægge mærke til, at der ved *alle gårde* - undtagen de to postgårde og halvgårdene - i det ene hjørne er lagt et *husmandssted* på tre tønder land. Det er også interessant at se på placeringen af bygningerne på det nye jordstykke, især de første tre på Østermarken. Her har man trods udflytningen lagt gårdene så *tæt sammen*, at der er bevaret lidt af nærheden fra byfællesskabet.

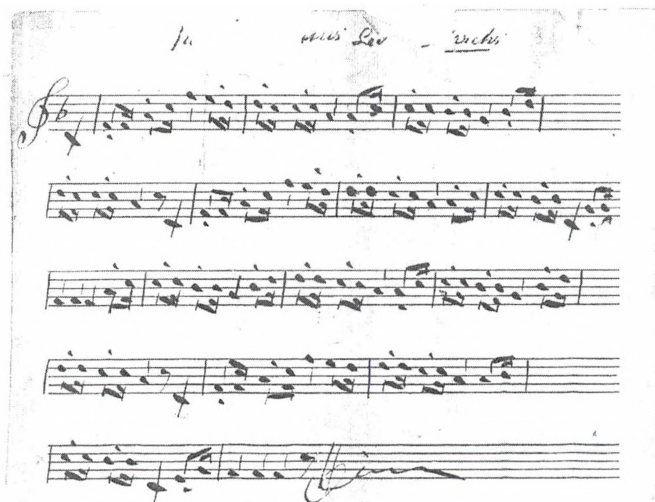
Udflyttet og afsondret

Fra en af disse gårde, nr.3, “*Stilundgård*”, har vi en beretning fra midten af 1880-tallet om utrygheden ved at være flyttet helt herud, hvor vætterne og de andre underjordiske huserede. Gårdfæsteren hed Jørgen Andersen, han havde overtaget gården efter sine forældre, og da hans moder lå for døden, lod han karlen spænde for en vogn for at hente præsten helt oppe i Kettinge. Det var den kendte stiftsprovst *Gad*, der naturligvis gjorde sig parat til at tage med, men ikke var glad for den lange tur ud på Østermarken.

Da Gammelmor skulle beredes

Da han kommer ind til Gammelmor og vil tage hende til alters, synes han, at de først skal fremsige trosbekendelsen, og det går meget godt med den første artikel, men da de kommer til den anden, og provsten taler om Jesus Kristus, der er nedfaret til dødsriget, afbrydes han af Gammelmor med ordene: “*Åh, er den gode mand død*”? Herover bliver provsten opbragt, og da han jo er et hidstigt ge-

Frejlevmarchen lyder ved alle festlige lejligheder i byen. Den her nedskrevne note stammer sandsynligvis fra Musikeren Peder Andersen, der døde i 1905. Han boede ved landevejen, hvor grænsen går til Fuglsang. Her fik han ofte besøg af Bodil Neergaards far, komponisten Emil Hartmann, der i et brev til Peder Andersen takker ham for denne melodi. Den har titlen: »Vi går til Grønnæs-ledet«.

myt, spørger han hende, om hun skal gøre nar af sakramentet, men Gammelmor svarer så lidt forsagt: "*Jamen, vi får jo ikke så meget at vide herude, og vi har ingen avis*". Den øvrige familie får dog formildet provsten ved at meddele, at Gammelmor jo er sådan lidt "*sjattet*", og nadveren bliver så gennemført uden flere uheld, hvorefter karlen kan spænde for igen og køre provsten den lange vej tilbage til præstegården.

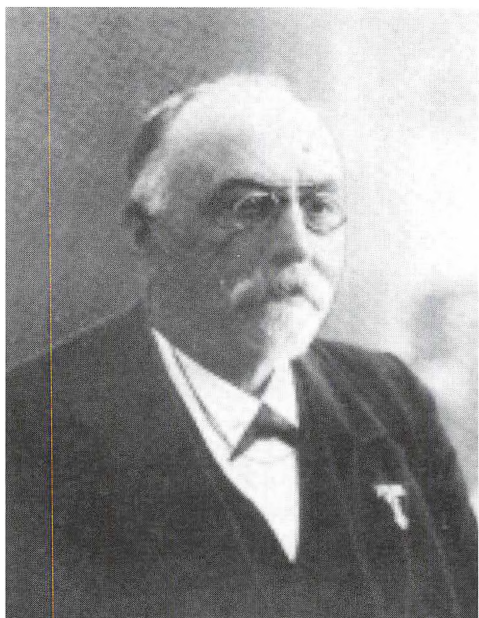
Skolen og den nye lærer

Som formand for sogneforstanderskabet måtte provst Gad tage stilling til spørgsmålet om oprettelse af en *yderskole* i Frejlev eller udvidelse af den bestående rytterskole inde i byen. Der var nemlig kommet en bestemmelse om, at læreren ikke måtte have mere end 50 elever i klassen, og i 1853 var børnetallet steget til 120. Man valgte at en tilbygning til den gamle rytterskole med skolestue og et værelse på 42 kvadratalen til en ugift

lærer. Den nyansatte andenlærer kom helt ovre fra Ranum. Han hed N.J.Henriksen, og en af hans første handlinger var at tage initiativet til oprettelse af en *sognebogsamling*.

Læseselskabet

Vi kan i den bevarede protokol fra 1855 følge såvel den årlige anskaffelse af bøger som den enkelte låners læselyst og det årlige regnskab, hvoraf det fremgår, at kontingentet var 3 mark, og medlemstallet har været godt og vel tyve - altså ca. halvdelen af byens bønder samt mølleren og en enkelt husmand. Der forlangtes et indskud på 1 rdl. 3 mark, og det bevirkede, at der allerede det første år kunne anskaffes 37 bøger. De 12 af dem var Ingemanns *historiske romaner*, der hver blev udgivet i 2 eller 3 hefter. Der var også H.C.Andersens "*Historier*" og hans *eventyr* i 2 bind samt *Robinson den Yngre* af Campe. Også et par *landbrugsfaglige bøger* var der råd til, f.eks. "*Drainingen*"

Niels Larsen.

og dens Følger". Senere kommer der 30 hefter som gave fra *Det kgl. Landhus-holdningsselskab*, og de foranlediger en takkeskrivelse, der af foreningens formand, førstelærer C.E.Jacobsen, er formet som en beretning om bogsamlingens virke.

Friske kræfter

De følgende år forøges bogbestanden for det fastsatte kontingent med en halv snes bind om året, men man modtager også enkelte bøger som gave fra *stiftsprovst Gad* og godsejer *Tesdorpf*. Ved årsmødet i 1857 må man vedtage, at den året før anskaffede "*Formularbog*" kun må hjemlånes i 3 dage på grund af den store efterspørgsel. Årsmødet blev afholdt i januar, men i 1864 var interessen for foreningen så ringe, at kun revisorerne mødte op hos formanden, og de tre vedtog, at det

ikke var nødvendigt med en årlig generalforsamling. Dette blev dog aldrig til virkelighed, for i 1865 kom den kun 20-årige *Niels Larsen* fra Rågelunde til skolen som førstelærer. Han blev straks formand for bogsamlingen og tog med frisk energi fat på flere opgaver i sognet. Han var jo fra sognet, var konfirmeret af stiftsprovsten og kendte konflikterne mellem ham og bønderne i Frejlev.

Lolland-Falsters Folketidende

Blandt Niels Larsens første anskaffelser til biblioteket lægger vi mærke til "*Svenskerne på Lolland*", "*Fiskelars*" og "*Gjøngehøvdingen*". Allerede i 1871 stifter han *Sygeforeningen for Kettinge og Bregninge sogne*, og da han var god ven og meningsfælle med folketingsmand *Rasmus Clausen*, blev han en af støtterne, da denne i 1873 grundlagde *Lollands-Falsters Folketidende*, ja, han var den første foreningsformand, der den 23. januar 1874 averterede en generalforsamling i avisen. En måned senere stod han som underskriver på en opfordring til at danne et *bogtrykkeri* for *Folketidende* i Nykøbing, idet avisen siden 1. januar var lavet i København, så at det tog en uges tid for nyhederne fra Falster og Østlolland at nå ud til læserne. Hans initiativ lykkedes, og avisen trykkes stadig i Nykøbing.

Forbrugsforeningen

I Frejlev virkede Niels Larsen for oprettelse af en "*Forbrugsforening*", og denne så dagens lys den 1. september 1876 som den første i landsdelen. Også her har vi en bevaret forhandlingsprotokol, og af den fremgår det, at foreningens formål er at fremme selvhjælp hos den egentlige arbejderklasse og derved bidrage til at hæve denne i materiel henseende mest afhængige del af befolkningen. Lærer Larsen blev foreningens forretningsfører og kasserer, og i udsæl-

gerinstruksen, der er udarbejdet af ham, står der, at *udsalget* skal holdes *åbent fra kl.6 morgen til kl.9 aften på hverdage*. Om *søndagen* handles der *fra kl.6 til kl.9 formiddag og fra kl.4 til kl.6 om eftermiddagen*. Man tager altså hensyn til gudstjenestetiderne. Hvis udsælgeren med familie en enkelt hel eller halv dag ønsker sig fritaget for at udlevere varer, da må han anmelde sådant mindst 2 dage i forvejen for foreningens formand, som da vil avertere foreningens medlemmer derom, f.eks. gennem byens skoler.

Afsked med en foregangsmand

Nu var der nemlig to skoler i byen, idet man i 1872 havde taget konsekvensen af den store udflytning til de jordstykker, der lå i *Enghaven* og hvorfra der er 4-5 km til byen. Den nye skole blev lagt midt i dette område og fik senere navnet *Frejlev Østre Skole*, og Larsen fortsatte så som enelærer ved rytterskolen, der fik benævnelsen *Frejlev Byskole*. I 1882 forlod han Frejlev for at overtage embedet i *Kippinge* som førstelærer og organist. Her tog han efternavnet *Norrild* og fortsatte sit arbejde i folkeoplysningens og andelsbevægelsens tjeneste i mere end 30 år. Den 8.juli 1924 afsløredes en mindesten på *Kippinge kirkegård*, rejst af lærer *Norrilds* venner og elever.

Stenen var hentet i Frejlev, og en af hans tidligere elever herfra, inspektør *R. Nielsen*, *Saxkøbing*, talte ved afsløringen. Man søger nu forgæves på *Kippinge kirkegård* efter mindestenen. Den er for flere år siden blevet fjernet som led i en almindelig oprydning.

Lolland-Falsters første andelsmejeri

I Frejlev havde andelsbevægelsen fået fodfæste, og to år efter grundlæggelsen af mejeriet i *Hjedding* blev der indkaldt til et

Frejlev Andelsmejeri

Telefon Nr. 7

Mejeriets breshoved fra en tid, hvor man kunne nøjes med at notere telefon nr. 7

møde i Frejlev byskole, hvor gdr. *H.C.Petersen*, *Landbogård*, stod som indbyder til stiftelse af det *første andelsmejeri på Lolland-Falster*. Den 16.juli 1884 stod mejeriet klar til at begynde sin virksomhed. Det blev det mejeri i stiftet, der klarede sig længst som selvstændig virksomhed, men det måtte som de øvrige andelsmejerier til sidst indgå i de store fusioner.

Til oplysning, idræt og samvær

Et halvt år efter mejeriets start blev der bygget et *forsamlingshus* på nabogrunden. Det blev indviet i overværelse af 300 mennesker den 17. december af Danmarks "*mest veltalende præst*", pastor *Christiani* fra *Nysted*. Der blev udtrykt håb om, at det måtte blive et sted, hvor oplysning, idræt og samvær måtte finde husly. Her til byens eget hus førte man i 1885 dens klenodier, bytrommerne og den svenske fane, mens bykassen og byhornet forblev hos oldermænd. Den gamle bykasse står nu på stiftsmuseet i *Maribo*, hvor også fane og sommerstage opbevares, men det nye byskrin og byhornet kan stadig ses og høres, hvis man den første søndag i maj om eftermiddagen befinder sig i *Lollands længste landsby*, *Frejlev*.

”En – i Forhold til Tiden – ikke ringe politisk Udvikling”

Af Poul Martin Hansen

Her i 150-året for vor Grundlovs ”førsteudgave” dukkede et lille hefte fra 1878 meget apropos op. Det mindede med sit indhold af politiske breve fra tiden omkring grundlovens tilblivelse om det, der var gået forud for den, og om nogle af de mænd fra Lolland-Falster, der havde kæmpet for at få indflydelse på den. Brevene har tilhørt en af den politiske kamps mest stædige frontkæmpere, J(ens) A(ndersen) Hansen, der blev medlem af den Grundlovgivende Rigsforsamling og derefter var folketingsmedlem og tingets viceformand på nær 3 år fra 1859 og til sin død 1877. Han var uddannet skomager, fungerede en tid i København som organist og musiker, ville være lærer, men blev især kendt som en skarp og polemisk skrivende redaktør af bl.a. ”Almuevennen”. Politisk tilhørte han Bondevennerne og det senere Venstre. En underslæbssag kastede desværre en skygge over hans seneste år. Desuagtet øvede han gennem mange år en betydningsfuld gerning i og omkring det politiske brændpunkt bl.a. i parløb med Balthazar Christensen. – 4 udvalgte breve og en avisartikel fra 50-års jubilæet for 100 år siden er kernen i det, der her er lagt frem og sat ind i en ramme af biografiske oplysninger og enkelte kommentarer.

Det lå blandt andre effekter i papkassen, det lille uanselige hefte med det forrevne og blegede papiromslag. - *Af I.A.Hansens efterladte Papirer* stod der, i alt 48 sider i ca. A5 format, det første hefte af forventet 12-13, lovede udgiverne, I.A.Hansens sønner.

Man læser og fængsles af den atmosfære af politisk virksomhed, der fremstår af brevene på de smukke tekstsider. Her i 150 året for vores grundlov, er det spændende gennem nogle af disse breve at kunne få et lille glimt af, hvad der skete bag

kulisserne i forspillet til den hernede - især på Falster

Forspillet var naturligvis valget året før til den ”grundlovgivende” rigsforsamling, som eftertiden har kaldt den, skønt denne forsamling ikke gav loven – det gjorde den endnu enevældige konge – men nok fremlagde grundlovsforslaget.

Valgloven af 6. juli 1848

Valget fandt sted den 5. oktober 1848, efter at de kongerigske stænderforsamlinger noget nølende havde vedtaget martsministeri-

Jens Andersen Hansen (1806-1877)

ets demokratiske valglovsudkast, som derefter blev ophøjet til lov den 6. juli 1848. Med den voksede antallet af stemmeberettigede fra stænderforsamlingernes ca. 32.000 til rigsforsamlingens ca. 200.000, idet valgretten var gjort uafhængig af ejendom og uddannelse, hvorved alle uberygtede mænd over 30 år med egen husstand og fast bopæl i valgkredsen i mindst 1 år havde stemmeret og i øvrigt var valgbare fra det 25. år. For kongeriget skulle vælges 152 medlemmer, hvoraf de 38 var kongevalgte, mens de 114 skulle vælges i kredse med ca. 12.000 indbyggere.

Partierne

Lolland-Falster, det gamle Maribo amt, var opdelt i 6 kredse, der altså hver skulle

vælge et medlem til rigsforsamlingen blandt de opstillede kandidater. Og her var kampen om pladserne snart i fuld gang.

Den stod som i det øvrige land især mellem Bondevennerne og de Nationalliberale, der repræsenterede det bedre borgerskab, og som nærmest betragtede Bondevennerne som et revolutionært parti, der førte klassekamp. Blandt de Nationalliberale var mange, som efterhånden lod sig drage over mod det tredje parti, de konservative, hvis kerne især bestod af godsejerne, aristokratiet og de veluddannede embedsmænd, der alle havde svært ved at affinde sig med, at almuen skulle have så stor del i den politiske magt.

Men som brevene i øvrigt viser, drejede valget sig mange steder mere om personer end om deres sympatier inden for de politiske grupperinger.

En forsigtig føler og et forbeholdent svar

Blandt hovedaktørerne møder vi meget naturligt sognepræsten i Halsted Johan Wegener. Han havde været den første høgskoleforstander i Rødding, var stærkt nationalt interesseret og en medrivende taler. Som nævnt i årbogen for 1996 var han taler ved den folkefest, præsterne Mouritz Mørk Hansen og Immanuel Barfod havde arrangeret på Pandebjerg i september 1847. Af dem vil Mørk Hansens politiske virksomhed senere blive omtalt.

Efter valglovens vedtagelse rettede Wegener, trods sine noget konservative synspunkter, en forsigtig henvendelse til Bondevennernes mest fremtrædende medlem på Nordfalster, gårdejer Hans Rasmussen i Egense, for at fornemme mulighederne for eventuelt at opnå valg ved en opstilling som kandidat i Falsters Nørre Herred. Han skriver:

Halsted pr. Nakskov d. 21. Aug. 1848.

Høistærede!

Uagtet De er mig personlig ubekjendt – ihvorvel Deres Friheds- og Fædrelands-sind gjennem Venner er mig bekjendt, saa tillader jeg mig dog at henvende mig til Dem, da jeg seer af Stiftstidenden, at de afvigte Løverdag har indbudt til et Møde i Anledning at den forestaaende Rigsforsamling. Opfordret fra mange Sider, nemlig af mine Venner blandt Bondestanden til at stille mig som Candidat i et af Stiftets Valgdistrikter, har jeg tænkt paa, efter de Oplysninger, som ere tilkomne mig, om det ei skulde være gjørligt, at jeg kunde stille mig i Falsters Nørreherred. Her paa Lolland ere alle Distrikter optagne at ret flinke Candidater, og i det ene Distrikt, netop det, hvor jeg boer, er det endogsaa meget uvist, om jeg kunde blive valgt, da heri ligger den folketalrige Nakskov By, der holder paa en Kjøbstadsdeputeret og en stor Deel af Lollands Nørreherreds større Selvejere have kastet Deres Øjne paa en af deres Midte, en Proprietair Drejer paa Glostrup. Jeg er ganske ubekjendt paa Falster, med Undtagelsen af de Venner, jeg forskaffede mig forrige Aar paa Pandebjergfesten; men selv disse ere mig aldeles ubekjendte. Min Ven Redactør Jørgensen er nu reist hen til Maribo, og derfor har jeg slet Ingen at henvende mig til.

Desaarsag er det, at jeg henvender mig til Dem med Forespørgsel om 1) om De troer, at Stemningen er saaledes i Nørreherred paa Falster, at jeg der kan gjøre Regning paa Valg, og 2) og i dette Tilfælde, om De med nogle Andre, som De deels selv vilde have den Godhed at udvælge, deels af mig endnu ved Anbefaling kunde skaffes, der vil stille og anbefale mig som Candidat?

Herpaa udbeder jeg mig Deres godhedsfulde Svar, for at jeg derefter kunde tage mine Forholdsregler. Jeg beder Dem ligesaa at tale med andre indflydelsesrige Mænd af Deres Midte derom.

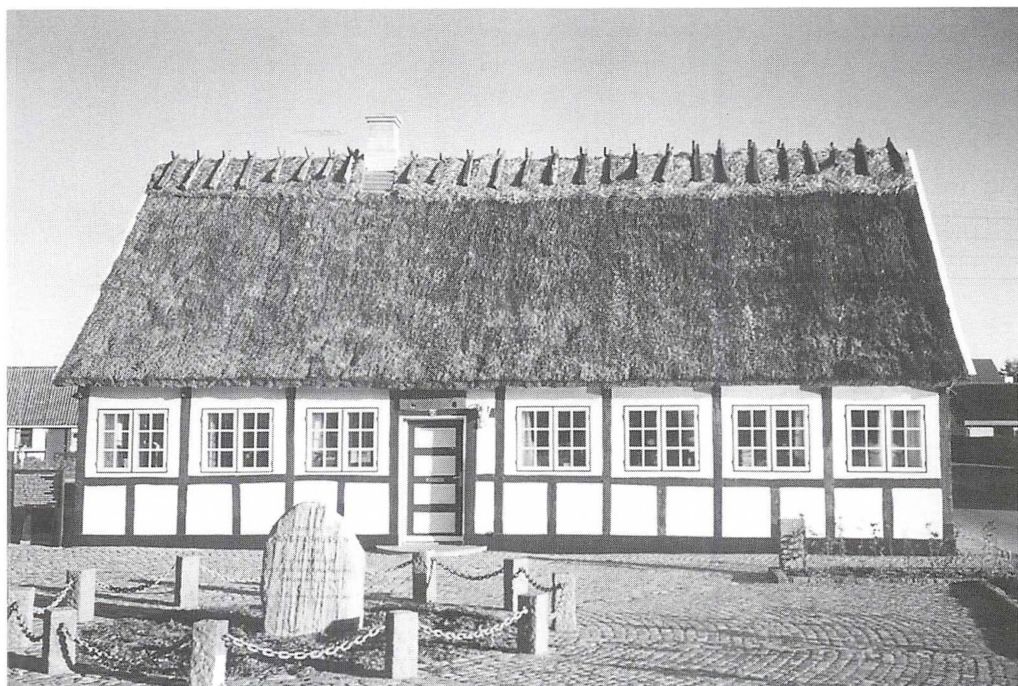
Den omtalte proprietær Frederik Drejer var uddannet jurist og havde været godsforvalter på Lundbygård og Oremandsgård ved Vordingborg. I 1842 købte han den store Glostrupgård ved Nakskov og fik senere en udmærket politisk karriere som landstingsmand. Da han desuden var virksom på mange andre områder herne, var det således ikke en hr. hvemsomhelst, der kunne forventes at skulle være kandidat i den valgkreds, Wegener selv hørte hjemme i. Hans ven Christian Jørgensen, redaktøren af Lolland-Falsters Stiftstidende, havde netop samme år købt Lollands-Posten og dens trykkerie og havde næppe tid til at støtte hans kandidatur.

Det er således forståeligt, at Wegener derpå søger en anden opstillingskreds. Men som det vil fremgå af Hans Rasmussens svarbrev, er den, han her søger støtte hos, heller ikke så nem at have med at gøre – og slet ikke for en præst. Den stouthe Bondeven var på sin hjemegn og inden for visse kredse kendt for sine antiklerikale synspunkter. Hans ellers respektfulde brev efterlader ingen tvivl om hans holdninger:

Egense 7de Septb. 1848.

Hr. Pastor Wegener!

Deres Velærværdighed har i Skrivelsen af 21. dennes givet mig den Ære, at raadspørge mig, om jeg troer, at De kunde stille Dem som Valgcandidat for Falsters

Der eksisterer så vidt vides ingen portrætter af den navnkundige bondefører Hans Rasmussen fra Egense. Derfor vises denne bygning (Nørre Alslev kommunes lokalhistoriske arkiv i Vålse), der på hans initiativ blev opført i 1842 som sæde for det nyoprettede sogneforstanderskab og – under påvirkning af skolelærer og agitator Rasmus Sørensen, Venslev – tillige skulle være tilholdssted for et læseselskab. Det var magtpåliggende for dem begge, at bondestanden kunne bibringes flere kundskaber som en nødvendig forudsætning for, at standen kunne gøre sig gældende i nye de tiders politiske kamp. I forgrunden står mindestenen for Hans Rasmussen, rejst af Lolland-Falsters Historiske samfund i 1929.

Nørreherred. - Hertil maae jeg svare, at dersom Deres Velærværdighed - ikke var Præst -, da vilde Vælgerne i Falsters Nørreherred være stolte at, at kunne sende en saa høitbegavet og folkeligsindet Mand til Rigsforsamlingen - men det er Dem vist ikke ubekjendt, (jeg frygter ikke for, at tale aabenhjertig med en Mand som Dem), hvilken Mistroe Mængden nærer til Præstestanden. - Ved Forsamlingen i Nykjøbing - Løvedag d. 19. dennes - var ikke faa Stemmer, som under Forhandlingerne udraabte: - Lad os ikke faae for mange Præster til Rigsforsamlingen, -

men Deres Velærværdighed er, saavidt jeg kjender Stemningen paa Falster, en Undertagelse fra den ublide Dom, som bliver udtalt om Præstestanden i Almindelighed, thi jeg tør forsikkre Dem om, at De har mange Venner paa Falster. Min Stand troer om Dem, at De vil virke for en demokratisk Regeringsform. - Men tør jeg endnu hertil føje et Par Spørgsmaal, som ere nødvendige for mig og mine Venner, at udbede os besvarede.

1. Vil De virke for, at vort Fædreland faaer fri Religionsøvelse - at ethvert Indi-

vid erholder Frihed til at dyrke Gud paa hvad Maade, han troer at være det Højeste Væsen værdigst?

2. *Vil De ligeledes virke for at vore Præster blive satte paa Pengeløn? Der- som Deres Velærværdighed vil og - kan besvare disse Spørgsmaal bekræftende hvorom jeg ikke tvivler - da troer jeg - at jeg tør love Dem et heldigt Udfald af den paatænkte Sag, - jeg og mine Ven- ner skulle da ingen Umage spare, for at see Rigsforsamlingen beriget med en høitbegavet og folkeligsindet Mand.*

Selv med de afsluttende, lovende ord er der næppe tvivl om, at Wegener er blevet rystet især over holdningen til præstestan- den. Dateringen af hans næste brev til Hans Rasmussen vidner om, at han har besluttet sig til ikke at stille op, trods påstanden om, at han stadig overvejer. Valget skal jo finde sted dagen efter. I sit egentlig smukke brev, hvor referencedato- en må være Wegeners fejlskrivning eller udgivernes trykfejl, fremgår det, at han - på trods af de nydelige ord om Hans Rasmussens og hans meningsfæller - både er fornærmet og skuffet, skønt han hævder det modsatte:

”...sande Frihedsvenner...sættes tilsi- de.”

Halsted, d. 4. Oktbr. 1848.

Høistærede!

For Deres Skrivelse af 27de f. M., som jeg formedelst Upasselighed, Reiser og andre Forretninger har opsat at besvare, maa jeg takke Dem, som for den Aabenhed og Ligefremhed, som hersker deri, og som jeg er saa langt fra at føle mig stødt over, at jeg endogsaa sætter stor Pris derpaa, især fra en Mand af Bondestanden, hvis mangleaarige Afhængighed ofte bringer til

at dølge deres Hjerters sande Mening, hvad der skader meget, især hos Mænd som mig, der altid har elsket den og ar- beidet paa dens Fremvæxt og Styrke.

Af Deres Brev seer jeg imidlertid to Ting: først at jeg aldeles ikke har kjendt Stemningen paa Falster, og at det altsaa har været urigtigt af mig at tænke paa at stille mig der; og dernæst at man paa Falster ikke kjender noget til mig. Begge dele følger af sig selv, da jeg saa at sige ei har været der uden een Gang og Ingen kjender. Denne Misstemning mod Præste- standen har jeg nemlig aldrig drømt om; thi i saa godt som alle Danmarks Pro- vindser - jeg er temmelig nøie bekjendt overalt i Riget, har reist der og tildeels opholdt mig der - er Stemningen endog- saa i Almindelighed, især blandt Almuen, aldeles for Præstestanden, som ogsaa al- mindeligviis - Undtagelser findes alleveg- ne - ved Mildhed, Godgjørehed, sand Agtelse og Kjærlighed maa, som de fleste andre Stænder, ifølge deres Pligt og Kald, tage sig af de Forladte og dem, der træn- ge til Forsvar og Understøttelse, og som ifølge Christendommens Grundlærdomme maae ansee alle Mennesker for Lige og udbrede den hellige Frihed og Kjærlighed blandt Alle, og tilsidesætte enhver Per- sonsanseelse. Jeg er vel ganske imod min Forventning og pludselig kommen ind i Præstestanden, men det var mig kjært at komme i en Stand, hvis Grundsætning netop kun kan være den nyeste Tids Fri- hed, Lighed og Broderkjærlighed. Der- næst maa man have et meget falsk Begreb om mig og min Frihedskjærlighed, naar man ifølge Deres to Spørgsmaal troer, at jeg endogsaa skulde kunne lade mig lede af Standsfordomme eller Egoismen, og ikke i Alt kun skulde lade mig lede af Sandhed, Retfærdighed og Kjærlighed til mit Fædreland og mit Folk. Naar derfor De selv og Deres Venner, hvorved jeg tæn-

Johan Jørgen Stiller
Wegener
1811 - 83

Carl Peter Frederik
Drejer
1808 - 71

Jørgen Christian Jørgensen
1815 - 76

ker mig Bondestanden, som er de Eneste, jeg som Valgcandidat meente at turde gjøre sikker Regning paa, bærer nogen Mistillid i denne Henseende - blandt Andre var det i sin Orden - saa befunder jeg mig i en særegen, dog rigtignok meest comisk Stilling.

Men dette tilsammen gjør det dog meget tvivlsomt, om jeg kan stille mig som Candidat i Falsters Nørreherred. Hertil kommer, at jeg er bleven meget uvis med mig selv, om jeg overhovedet vil optræde som Valgcandidat; jeg er endnu ikke bestemt aldeles, men jeg holder mere og mere til den Beslutning, ikke at stille mig. Jeg vil endnu, førend jeg tager en endelig Beslutning, overveje Sagen nøiere. Hertil kommer endnu, at jeg iforgaars hørte, at et Parti i Falsters Nørreherred, især Stubbekjøbingerne med Agent Benzons i Spidsen samt flere af Embedsstanden vil sætte en Modcandidat imod mig, om jeg stillede mig, og havde hertil bestemt en Procurator Nyholm fra Kjøbenhavn; Dette Parti

vil visseligen nok vinde mange af Bønderne, og der er saaledes næsten ei engang Udsigt til, at jeg kan blive valgt, da saa godt som Alle da vilde være imod mig. Heri er nu slet intet Forunderligt, det er ganske i sin Orden i et stærkt politisk Røre, og blandt et Folk, hvori Friheden er ny og ukjendt, at den sande Friheds Venner i en kort Tid sættes tilside. .

Kandidater og hjælpere

På dette tidpunkt er spørgsmålet om kandidatopstillingen på Nordfalster allerede afklaret en halv snes dage tidligere. Det fremgår af det følgende brev fra medstifter i 1846 og formand for Bondevennernes Selskab, overprokurator Balthazar Christensen. Han var i 1841 valgt på Lolland til medlem af østifternes stænderforsamling, og søgte nu opstilling i Nakskovkredsen. I det følgende brev møder vi ham naturligt nok ved den skildrede lejlighed som fører og strateg i Bondevennernes valgkamp hernede.

Af de i brevet nævnte politiske aktører, der ikke er omtalt før, skal - for forståelsens skyld - blot fremhæves gårdejer Ole Rohde, der oprindelig var Bondevennernes spidskandidat i Nykøbing kredsen, men som det ses af brevet blev vraget til fordel for Mørk Hansen. Rohde spillede derefter ikke nogen politisk rolle.

Omtale værd er endvidere den meget virksomme gårdejer Peder Steffensen - ikke som anført Dyrlev, men Alstrup - der tidligere var valgt til stænderforsamlingen og senere blev landstingsmand. Han havde sammen med gårdfæster Hans Olsen fra Sædinge ved Rødby, medstifter i 1843 og formand for Maribo Amt Landboforening, i marts overbragt Kong Frederik VII Adressen fra Lolland-Falsters Bønder.

Endelig skal nævnes formanden i den falsterske landboforenings første korte levetid fra 1842 til den blev forbudt i 1845, skolelærer Didrik Sidenius, Skovby ved Stubbekøbing, samt den nationalliberale prokurator Georg Aagaard, der faktisk opnåede valg til rigsforsamlingen i Maribokredsen. Alle var de kendte personer, der i årene før valget havde været politisk meget aktive. Og her er så brevet, stilet til I.A.Hansen:

Opstillingen i Nykøbing og Falsters Nørre Herred

*Nykøbing paa Falster,
Søndag Morgen, d. 24. Septbr 1848.*

Kjære Hansen!

Jeg iler at meddele Dem, at jeg ved min Ankomst hertil modtoges cordialt (hjerteligt) af Hans Rasmussen i Egense, Vaalse Sogn, Peder Steffensen, Dyrlev, og Peder Thomasen med en 100 til 150 Andre, men - af Borgere ingen. De havde foranstaltet et Maaltid paa Raadhuset (!), hvor - Jessens Tjener (!) beredvillig var givet Op-

vartningen til Hjælp, og hvor - med Undertagelse af Kjøbmand Wulff fra Stubbekjøbing og en Garver og Fru Wilkens herfra - Alle forresten Bønder. Hans Olesen kom syg tilstede; Ole Rohde ikke. I Stubbekjøbing Distriktet vilde Byen og Landaristokratiet have Prokurator Nyholm i Kjøbenhavn, men Bønderne havde samlet sig om Hans Rasmussen i Egense, der er stædig, som en Cariolhest, men os hengiven. Jeg beseglede altsaa hans Candidatur i en meget lykkelig Toast, som accepterede hans Candidatur, som et fait accompli (fuldbyrdet kendsgerning), men anbefalede Præsten Wegener i Nykøbing Districtet med Hensyn til, at Ole Rohde heller end gjerne - efter hans Erklæring til Peder Thomasen o. fl. - vilde fritages derfor, at Bønderne heller end gjerne vilde vise Nykjøbingerne, hvor meget de ønskede ogsaa i Valghandlingen at kunne være i cordial Samstemning med dem, at Wegener for Stiftets Hovedcommune maaskee derhos ogsaa var en mere passende Candidat, end en af Bondestandens egen Midte, at Byen, som nu havde forenet sig med Landaristokratiet om en Mørck Hansen, vist vilde erkjende, at den med Wegener endog havde faaet noget Mere, end den selv havde turdet foreslaae. Sagen var imidlertid, at Ole Rohde neppe var bleven valgt, da mange Landsogne (4) ikke vilde ham, men Skolelærer Sidenius, der aabenbart ret vel kunde være formaaget til at stille sig, og da de 2 lollandske Sogne vilde Mørck Hansen saaledes let ved Nykjøbingernes Hjælp kunne slaaget os reent af Marken og lade os tabe Distriktet. Jeg tvivler ikke om, at Ole Rohdes Fraværelse er hans Modstanderes Fj, men jeg er dog glad ved den, thi den har lettet mig det, som jeg nu har gjort, og som jeg er vis paa, er rigtigt gjort. Jeg har naturligviis meddelt Rohde det Behørlige herfra.

*Balthazar Matthias
Christensen
1802 - 82*

*Peder Hansen Steffensen
1799 - 62*

*Hans Olesen
1815 - 87*

Med H. Olesen tager jeg nu til Maribo til et Aftengilde for Fuglse og Merse Herred. Der er Situationen endnu mere vanskelig, thi det er mig klart, at Aagaard ikke engang i dette Øjeblik kunde modstaae os, dersom vi angribe og dersom Hans Olesen gjør sin politiske Pligt. Dette sidste tør jeg imidlertid betvivle, og jeg tænker derfor at behandle dette Distrikt og Aagaards Candidatur, som et aabent Spørgsmaal, hvorved jeg ikke vil give Bifald tilkjende, men haabe, at Distriktet vil, naar Sessionen er forbi, finde, at Aagaard anderledes, end før, har sluttet sig til Bondevennerne og Folkefriheden. I Nakskov - seer det ud, Gud veed hvorledes! - Men Situationen der vil heller ikke være lidet vanskelig. Men - a ira (det vil gå), dersom ellers ikke Stemmen og Veiret gaaer fra mig.

Vi stille alligevel Milo i Vordingborg. Kan De nogenlunde, saa reis med ham, - thi han fortjener det og vi trænge til brave Mænd med Ungdommens Hjerte og Mod.

Deres hengivne osv.

De blev valgt

Som et resultat af den hektiske valgkamp blev af de omtalte personer derefter Balthazar Christensen valgt i Nakskov, Georg Aagaard i Maribo - foruden den kongevalgte Knud Sidenius, der omtales senere - Mouritz Mørk Hansen i Nykøbing og endelig Hans Rasmussen i Stubbekøbing.

Ingen af de her valgte kom til af spille en fremtrædende rolle under forhandlingerne om landets nye grundlov bortset fra Bathazar Christensen, men de ydede uden tvivl hver deres som flertallet af den mere anonyme del af den store rigsforsamling.

Rigsdagskandidater på Nordfalster

Med vedtagelsen af Grundloven den 5. juni 1849 og den efterfølgende "Lov angaaende Valgene til Rigsdagen" af 16. juni samme år kom den nye rigsdag som bekendt til at bestå af to ting, folketinget og det mere konservativt præget lands-ting, som bl.a. Hans Rasmussen havde kæmpet imod. Ved det første folketing-

valg den 4. december 1849 - landtingsvalget fandt sted 25 dage senere - stillede den nu 70 årige gamle bondefører ikke op, på trods af at han ved valget til rigsforsamlingen havde opnået 900 stemmer, hvilket var blandt de højeste stemmetal, der blev givet noget medlem af forsamlingen. At hans politiske indflydelse ikke var forbi, vidner det sidste af de breve, der bringes her, og hvori hans gamle aversion endnu er levende. Adressaten er I.A.Hansen:

Høistærede Hr. Ven!

For omtrent 14 Dage siden vare Kjøbmændene, d'Hrr. Vulff og Viid af Stubbekjøbing, hos mig, for at indlede en Underhandling med Bondestanden om at stille deres Præst, Blume, til Folkethingscandidat, men da De veed, min Ven, at jeg elsker alle Præster, og følgelig ogsaa denne Blume, vil De vist fritage mig for at berette Dem mit Svar. - Vulff vil modtage Valg til Landstinget. - Behag, min Hr. Ven, at meddele Comiteen dette.

Hils mine politiske Venner.

Deres forbundne Ven

H. Rasmussen

Egense, d. 25. Septbr. 1849.

”Gud hjælpe os, dersom vi skulle regeres af Bønder og Bæster”

Et vælgermøde, kandidater og valg i 1848 skildret 51 år senere

Et supplement til brevene med yderligere oplysninger specielt om kandidaterne og valget på Falster til den Grundlovgivende Rigsforsamling finder vi i en lille artikel, skrevet for 100 år siden - altså i 51-års afstand fra valget til rigsforsamlingen. Heri

Den foreslåede folketingskandidat var den 45 årige konservative sognepræst, Adser Hansen Blume, der havde fået embedet i Stubbekjøbing og Maglebrænde året før. Folketinget blev det ikke til, idet skolelærer Sidenius blev valgt hertil i Stubbekjøbing kredsen. Derimod fik Blume en kort periode som medlem af landstinget, hvortil han blev valgt i 1853, men allerede året efter forlod, fordi han erkendte, at han ikke kunne overkomme arbejdet både som rigsdagsmand og sognepræst. Allerede i 1858 kom han til Errindlev og Olstrup på Lolland, hvor han også blev provst for Fuglse herred.

Købmand Peter Wilhelm Wulff, der på det tidspunkt var både borgerepræsentant og brandinspektør i byen, søgte forgæves at blive valgt til landstinget samme år. Det lykkedes dog allerede for ham ved et suppleringsvalg i 1856 at komme i tinget, hvor han imidlertid kun sad til det følgende ordinære valg tre år senere.

Dermed forlader vi brevene fra I.A.Hansens ”Efterladte Papirer” med deres nære tilknytning i tid til de begivenheder, der omtales i dem.

får vi tillige et indtryk af stemningen under selve valghandlingen i Nykøbing. Artiklen bringes her i sin helhed.

I Lolland-Falsters Stiftstidende kunne man den 27. maj 1899 læse følgende:

Vor Grundlovs Tilblivelse

Af

Cand. phil. I.P.C. Jørgensen

B. Bevægelsen paa Lolland og Falster.

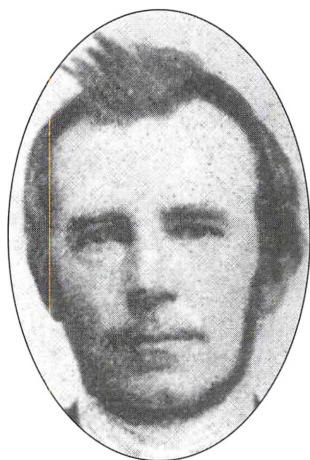
VII.

5te Kreds, Falsters Sønderherred og Nykjøbing By, var vel nok den Kreds i Stiftet, hvor Valgkampen var stærkest. "Bondevenerne" havde her faaet et betydeligt Tag i Landbefolkningen, og som det ofte gaaer, de lokale Førere vare næsten ivrigere end Hovedførerne. Deres, navnlig den før nævnte Ole Rodes, skarpe Optræden bragte til Gjengjæld de mere moderate Elementer til at optræde mere bestemt imod dem, end det andetsteds var Tilfældet. Det kneb stærkt med at faae opstillet Kandidater, om hvem man kunde samle sig. Adskillige vare paa Bane; saaledes arbejdede man en Tid ogsaa her for Wegener, hvem Balth. Christensen endogsaa stærkt anbefalede, idet han forudsaae, at det vilde være vanskeligt at faae valgt en Bonde. Ogsaa Stifts-Tidendens tidligere Redaktør, Chr. Jørgensen, blev opfordret til at stille sig. Det lykkedes da heller ikke at reducere Antallet af Kandidater stærkere end til 3, nemlig de to Nationalliberale, Kateket Mørch-Hansen og Brændevinsbrænder I. Sidenius fra Nykjøbing samt Bondevennen, Gaardmand Ole Rode fra Gjesdesby.

Mørch-Hansen var født 1815. I sine Studenteraar – 1835-40 – og første Kan-

didataar havde han deltaget stærkt i de forskellige Bevægelser indenfor den akademiske Verden og havde i 1843 været Medlem af Bestyrelsen for Studentertoget til Upsala. Fra 1844-50 var han knyttet til Nykjøbing, først 2 Aar som Kapellan, senere som Kateket. Det varede ikke længe, inden han blev en af Stiftets mest populære Mænd. Som hos Wegener var det især den varme Kjærlighed til Sønderjylland og Begejstringen for alt Dansk, der dikterede hans Ord og Handlinger, og der er kun Faa, der have virket saameget for Sønderjyllands Danskhed som han, der jo senere som sønderjydsk Præst, som slesvigsk Stænderdeputeret og endelig som Præst i Vonsild, nær ved Grænsen, stadig havde Begivenhederne paa nært Hold og til sin Død fortsatte det Arbejde i Danskhedens Tjeneste, som han med Ungdommens Begejstring og Varme begyndte herovre. Det var langt fra, at han trængte sig frem til Valget. Først efter gjentagne Opfordringer og da han saae, at Wegener ikke stillede sig i Nykjøbing som Kandidat.

Isak Sidenius var født i Maribo 1787 og havde prøvet forskellige Lykkesomskiftelser. Han havde været Grosserer i

Mouritz Mørk Hansen
1815 - 957

*Just Georg Valdemar
Aagaard*
1811 - 57

*Didrik Nikolaj Blicher
Sidenius*
1805 - 53

Kjøbenhavn, men havde lidt store Tab og var rejst til Vestindien, hvor den gule Feber nær havde gjort det af med ham. Senere var han kommen hjem og havde anlagt Brænderiet og Bryggeriet Prinsholm. Allerede ved de første Stændervalg blev han Deputeret og blev gjenvalgt 1840 og 1846. I Stænderforsamlingen virkede han ivrigt for Bondestandens Interesser, navnlig for Afskaffelsen af Herremandens Jagtrett, for Hoveriets Afløsning osv. Han var jo nu en aldrende Mand, og trods hans demokratiske Fortid havde Stemningen for en stor Del vendt sig fra ham til Fordel for hans yngre og mere varmbloedige Meningsfælle, Mørch-Hansen. Bondevennerne forfulgte Sidenius, fordi han havde stemt for Kongevalgene til Rigsforsamlingen; man glemte, hvor store Fortjenester han tidligere havde indlagt sig af Bonde-sagen.

Bondevennernes Kandidat, Ole Rode, var Gaardmand i Gjedesby paa Sydfalster. Han var meget yderliggaaende radikal og

havde navnlig gjort sig bemærket ved sin Optræden i "Præstefejden". Iøvrigt var han en blandt sine Standsfæller meget agtet Mand. Han var udpeget som Kandidat af Bondevennernes Bestyrelse, men erklærede endnu ved et Prøvevalg den 30te September, at det var uvist, om han vilde stille sig.

Selve Valget i Nykjøbing udmærkede sig ikke ved Talernes Længde, men ved en ret hidsig Stemning og skarpe Ord fra

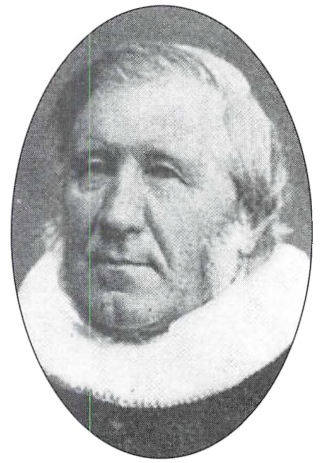
I forbindelse med Grundlovens vedtagelse i 1849 udsendes forskellige tryk med grundlovsteksten i midterfeltet. Et af dem vises her med teksten indrammet på tre sider af felter med underskrifterne af den grundlovgivende rigsforsamlings medlemmer og medlemmerne af henholdsvis marts- og novemberministeriet fra 1848. - Fx i venstre felt øverst ses Georg Aagaards navnetræk, i nederste felt lige under monarkens signatur Hans Rasmussens og i højre felts nederste tredjedel ses M.Mørk Hansens underskrift i højre side.

Knud Bredenberg Sidenius
1802 - 56

Peter Wilhelm Wulff
1805 - 66

Adser Hansen Blume
1804 - 76

begge Sider. Proprietær Lange fra Ejegod optraadte imod Ole Rode, sigtede ham for Mangel paa Sandhedskjærlighed, Besindighed og Humanitet og endte med Udbrudet: "Gud hjælpe os, dersom vi skulle regeres af Bønder og Bæster", hvilken lidet parlamentariske Ytring dog for den Dag tvang ham til Tavshed. Mere forsigtig, men maaske ikke mindre ivrig var Imm. Barfod, der foer op paa Tribunen og, idet han slog ud med Haanden, udraabte: "Skam faae de sydfalsterske Bønder, at de opstille en Mand som Ole Rode til Medlem af den grundlovgivende Rigsforsamling".

Den skriftlige Afstemning gav det Resultat, at Mørch-Hansen valgtes med 349 Stemmer, Ole Rode fik 263 og Sidenius 204 Stemmer. I Mørch-Hansen fik Mariibo Amts 5te Kreds en udmærket Repræsentant, der ofte lod sin Stemme høre paa Rigsforsamlingen. Af hans to Medbejlere forsøgte Sidenius endnu et Par Gange at faae et Rigsdagsmandat, men uden at det

lykkedes, og kun ugjerne trak den gamle Politiker sig tilbage fra det offentlige Liv; han døde 1859. Ole Rode skal aldrig siden 1848 have givet sig af med Politik og døde for faa Aar siden som Industridrivende i Nysted.

Det var let at forudse, at 6te Kreds, Stubbekjøbingkredsen, med sin yderliggaaende demokratiske Befolkning vilde sende en udpræget Bondeven til Rigsforsamlingen. Intetsteds i Stiftet var der en saa stærk Mistillid hos Bondestanden til de andre Samfundsklasser som paa Nordfalster. Bønderne her havde i adskillige Aar til Fører havt en særdeles dygtig Mand, Sognefoged Hans Rasmussen fra Egense i Vaalse Sogn. Han var født 1779 i samme Gaard, som han allerede som 20-aarig Mand blev Ejer af. Det meget ringe Maal af Kundskaber, som de Tidens Almueskolevæsen kunde give ham, søgte han i hele sit Liv med en sjelden Iver at faae udvidet, saa at han blev en efter Forholdene ualmindelig oplyst Mand. I 1820

Vor Grundlovs Ejtblivelse.

af
J. P. C. Jørgensen.

B. Bevægelsen paa Lolland og Falster.

VII.

Sie Krebs, Falsters Sønderherred og Nysjøbing Sv. var vel nok den Krebs "Bondevennerne" havde her faaet et betydeligt Tag i Landbefolkningen, og som det ofte gaar, de lokale Førere vare næsten isvrigere end Hovedførerne. Deres, naalig den her nævnte, gjaldt de mere moderate Elementer til Gjen- træde mere tilfældet. Det lued stærkt med at faae opstillet Kandidater, om hvem man kunde arbejdede man en Tid oglaa her for Wegener, hjem Valth. Christensen endoglaa stærkt anbe- faldte, idet han forudjaa, at det vilde vare konstelig at faae valgt i Vonde. Oglaa genjen, blev opfordret til at stille sig. Det lykkedes da heller ikke at reducere Antallet af Kandidater stærkere end til 3, nemlig de to og Bændevindbrænder J. Sidenius fra Nys- høbing samt Bondevennen, Gaardmand Ole Wegsch-Jansen var født 1815. I sine Studenteraar — 1836—40 — og første Ran- didatar havde han deltaget stærkt i de forskjel- lige Bevægelser indenfor den akademiske Verden og havde i 1843 været Medlem af Bestyrelsen for Studentertroget til Uppsala. Fra 1844—50 var han knyttet til Nysjøbing, først i 2 Aar som Kapellan, senere som Katedet. Det varede ikke længe, inden han blev en af Stiftets mest populære Mænd. Som hos Wegener var det især den gamle Kjærlighed til Sønderjylland og Begejstringen for alt Danst, der diltende hans Død og Handlinger, og der et kun faa,

der have vietet saameget for Sønderjylland Danstked som han, der jo senere som jønder- jydsk Præst, som flebvisst Stenderdeputeret og endelig som Præst i Vonsild, nær ved Ørsten, stadig havde Begivenhederne paa nært Hold og til sin Død fortsatte det Arbejde i Danstkedens Tjeneste, som han med Ungdommens Begejstring og Varme begyndte herovre. Det var lang- tsa, at han trængte sig frem til Valget. Først efter gjentagne Opfordringer og da han faae, at hans Ven Wegener ikke stillede sig i Nys- høbing, lod han sig bevæge til at opstille sig som Kandidat.

Ist Sidenius var født i Maribo 1787 og havde prøvet forskellige Lykkekommissioner. Han havde været Grosfører i Rjødshavn, men hvor den gule Feber var rejst til Vestsindien, havde han gode Feber og var rejst til Vestsindien, havde anlagt Brænderiet og Druggeriets Virk- san. Allerede ved de første Stendervalg blev han Deputeret og blev gjenvalgt 1840 og 1846. I Stenderforsamlingen virkede han ivrigt for Bondestandens Interesser, naalig for Vstfæstelsens Interesse, naalig for Hovretens Aflysning osv. Han var jo nu en aldrende Mand, og trods hans demokratise Fortid havde Stemningen for en stor Del vendt sig fra ham til Forbed for hans yngre og mere varmblodige Meningsfælle, Wegsch- Jansen. Bondevennerne forfulgte Sidenius, fordi han havde stemt for Kongevalgningen til Rigsforsamlingen; man glemte, hvor store For- tielser han tidligere havde indlagt sig af

Bondevennernes Kandidat, Ole Robt, var Gaardmand i Gjeddesby paa Eydalsfær. Han var meget yderliggaaende radikal og havde naalig gjort sig bemærket ved sin Opdræben i "Præstefjenden". Isvrigt var han blandt sine Standsfæller meget agtet Mand. Han var udpeget som Kandidat af Bondevennerne i Vstfæstelse, men erklærede endnu ved et Provo- valg den 30te September, at det var uvidt, om han vilde stille sig. Selve Valget i Nysjøbing udmærkede sig ikke ved Zaletens Længde, men ved en ret hidig Stemning og Rapse Død fra begge Sider. Proprietær Lange fra Egebog optraadte imob

trang ham til Taushed. Men maatte ikke mindre ivrig var der foer op paa Tribunen og med Haanden, udbrakte: „Et fælteste Væbner, at de opstilt Ole Robt til Medlem af den Rigsforsamling.“

Den skriftlige Afstemning at Wegsch-Jansen valgtes med Ole Robt fik 263 og Sidenius 3 Wegsch-Jansen fik Maribo Stemme hore paa Rigsforsam- to Wegsch-Jansen forfulgte Sidenius at det lykkedes, og kun ugiere Politiker sig tidligere fra de 1848 have givet sig af met for saa Aar siden som 3 Wegsch.

Det var let at forudsæ, Stubbefjendingstredsen, u gaarde demokratise Beslutning opbraget Bondeven til Rigsfj- tetsfælle i Stiftet var der en fjer som paa Nordsfæller. Den i adskillige Aar til fører han sig Mand, Gaafefoged Paa Egen i Naalle Egen. Han den samme Gaard, som han aarig Mand blev Eier af. Han Maal af Rundskaber, som d Stolevejen kunde give ham, sit Liv med en sjelden Jøer saa at han blev en efter For sig oplyst Mand. I 1820 faged og Ragsdmand og 183 med Dannebrøgstærket. Det 1841 unbfangede Ideen til Rapping og Naalle Wig og Stelligheber fik gjenneffert sin til 1857 var han et meget i beffestiget Medlem af Naalle Stab. Da Bondevennernes 1846, havde D. Naasmulsen ret anseendigt som de nord Fører; nu blev han Distrikt sin Jøer for Vondestandens forlede til at gøre Uret mot Naalle, og i „Præstefjenden“ ommlatte anonyme, meget stærk Selv om andre Kandidat her enten vare hans Minin stode ham fjernt — Isalesked Stolefæller Sidenius fra Sk- gere Stenderdeputerede B. (strup — Isalesked Nordsfæller

L. F. Stiftstidende
27. maj 1899

blev han Sognefoged og Lægdsmand og 1837 blev han hædret med Dannebrogskorset. Det var ham, der i 1841 undfangede Ideen til Udtørring af Kippinge og Vaalse Vig og trods store Vanskeligheder fik gennemført sin Plan. Fra 1841 til 1857 var han et meget virksomt og indflydelsesrigt Medlem af Vaalse Sogneforstanderskab. Da Bondevennernes Selskab stiftedes i 1846, havde H. Rasmussen allerede længe været anerkjendt som de nordfalsterske Bønders Fører; nu blev han Distriktsformand i Selskabet og en ivrig Agitator i dets Tjeneste. I sin Iver for Bondestandens Vel lod han sig forlede til at gjøre Uret mod andre Samfundsklasser, og i "Præstefejden" var han vistnok den omtalte anonyme, meget skarpe Angriber.

Selv om andre Kandidater blev nævnedes, der enten vare hans Meningsfæller eller ikke stode ham fjernt – saaledes foruden Wegener Skolelærer Sidenius fra Skovby og den tidligere Stænderdeputerede P. Steffensen fra Alstrup – samledes Nordfalsters Bønder dog snart om den gamle Fører. Imod ham opstillede det ringe Antal Nationalliberale, som Kredsen talte, Overretsprokurator Carl Nyholm. Han var født 1810 og havde siden 1839 været Prokurator. Ved Valget, om hvilket der saagodtsom ikke foreligger Efterretninger, fik Hans Rasmussen 900, Nyholm 119 St. Efter at have været Medlem af Rigsforsamlingen, i hvilken han stadig stemte med Venstre og ogsaa nogle Gange havde Ordet, vilde H. Rasmussen ikke stille sig oftere, men udfoldede endnu i sin høje Alderdom en livlig offentlig Virksomhed i sin Hjemstavn. Han døde 1858.

Hans Modkandidat kom ikke nogensinde til at spille nogen politisk Rolle; han døde som Direktør i Nationalbanken og Etatsraad 1869.

Af de kongevalgte Medlemmer af Rigsforsamlingen var kun eet knyttet til vort Stift, nemlig Kjøbmand Knud B. Sidenius fra Maribo. Han var Halvbroder til Isak Sidenius og født 1802 i Maribo. Efter at have nydt Undervisning i Nykjøbing Latinskole kom han i sin Faders, E. Sidenius's, Forretning, som han allerede i 1830 overtog. Han var en megt begavet Mand, der spillede en betydelig Rolle i sin Hjemstavn; han var Medstifter af Maribo Bank og af Kjøbstædernes Brandforsikringsselskab, ligesom han ogsaa en Tid var Formand for dette. Af politisk Anskuelse var han udpræget Nationalliberal og blev ved de to første Stændervalg sammen med sin Halvbroder valgt til at repræsentere Stiftets Kjøbstæder. Ved det sidste Valg til Stænderne trak han sig, tildels paa Grund af Sygdom, tilbage. Paa Valgdagen i 1848 træffe vi ham som Formand for Valgbestyrelsen i Maribo, i hvilken Egenskab han aabnede Valget med en ualmindelig smuk og beåndet Tale. Han blev nu, som sagt, kongevalgt Medlem af Rigsforsamlingen, hvor man dog ikke ofte hørte Noget til den i det Hele ikke meget talende Mand. Senere trak han sig tilbage fra det politiske Liv, afstod sin Forretning i 1852 og døde i en forholdsvis ung Alder 1856.

De Mænd, der saaledes kom til at repræsentere vort Stift i den Forsamling, der fik det vigtige Hverv at grundlægge Danmarks Frihed, vare paa en enkelt Undtagelse nær dygtige, tildels endog udmærkede Mænd, et Vidnesbyrd om Sandheden af, hvad vi før have sagt, at Lollands og Falsters Beboere i 1848 ikke begyndte paa bar Bund, men havde naaet en – i Forhold til Tiden – ikke ringe politisk Udvikling.

Var ”Grøften” en kanal?

Af Sven Thorsen

Forfatteren har i forbindelse med udarbejdelsen af en amtslig registrering af kulturmiljøerne i Nørre Alslev Kommune undret sig over det mærkelige stednavn ”Grøftestykkerne” ved Vålse Vig. I en mindre artikel i SKALK (1999,3) har han argumenteret for, at stednavnet er et sprogligt vidnedsbyrd om en kanal, der kan have forbundet Vålse Vig med Guldborgsund. Samtidig argumenteres for, at Vålse Vig har haft en central strategisk betydning i sen vikingetid og tidlig middelalder. Spændende teser, som ikke modsiges af foreløbige naturvidenskabelige undersøgelser, men som endnu afventer en arkæologisk prøvelse.

Undertiden gentages tvivlsomme tolkninger af historiske beretninger så ofte, at de bliver alment accepterede kendsgerninger. Således er nogle dramatiske begivenheder, omtalt hos Sakso, i næsten hundrede år blevet stedfæstet til en lokalitet, der ligger så langt fra havet som det næsten er muligt, skønt man med samme ret, kunne hævde at der berettes om en søkrigsoperation i Grønsund.

Sakso fortæller, at falstringerne ”*hvis mod var lige så stort som deres land var lidet*” i 1158 måtte vige for en vendisk overmagt. Oversætteren Jørgen Olrik vælger at lade falstringerne ”*søge tilflugt bag deres fælles virke*” (1), som han i en arti-

kel i Historisk Tidsskrift stedfæster til en kæmpemæssig folkeborg ved landsbyen Virket, nogenlunde midt på Faster og milevidt fra kysten (2).

Sakso anvender betegnelsen ”*publica munitionis*”, der ifølge Christiern Pedersens ordbog (1512) bør oversættes med ”*beskermelse*” - et udtryk der både kan anvendes om et fæstningsværk og et plankeværk.

Til Olriks undskyldning tjener, at man på hans tid ikke havde kendskab til befæstede flådehavne som dem, der de seneste årtier er fundet ved Vordingborg og ved Fodevig i Skåne. I så fald havde han nok

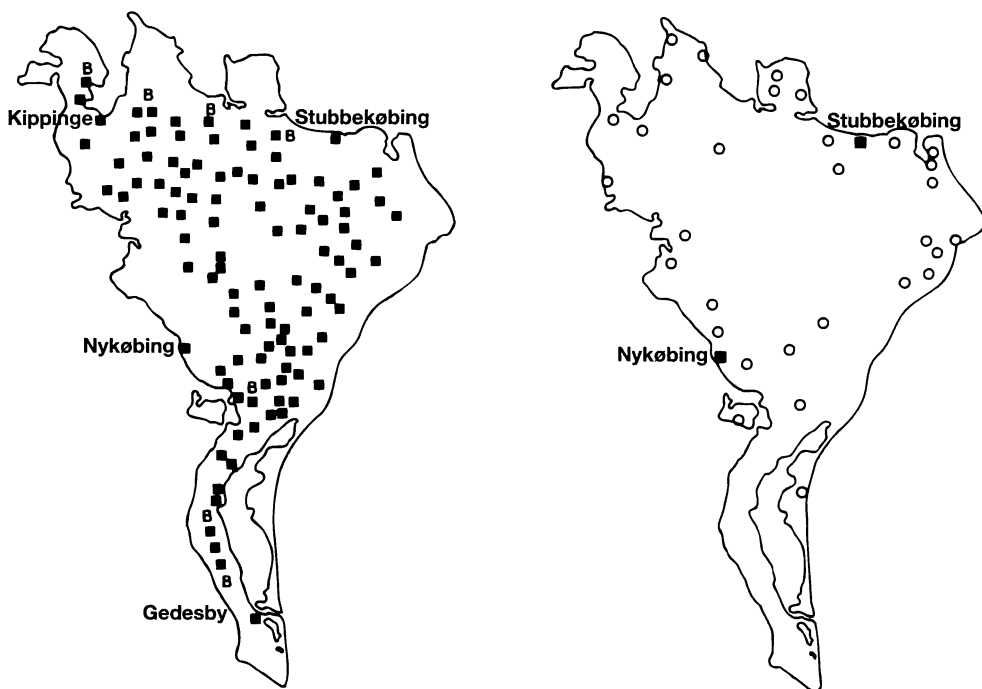

Fig. 1. Omkring 1250 var der to købstæder og 111 landsbyer på Falster. Efter venderkrigen opstod 30 nye kystnære landsbyer (kortet til højre). De eneste kystbundne landsbyer, der er nævnt i Kong Valdemars Jordebog (o. 1250): Vålse, Egense, Kippinge og Gedesby, ligger ved Vålse Vig og Botø Nor. Her lå også de to kongelige borg: Egenseborg og Gedsergård. Falsters bavnehøje (markeret med B) kan være varslingskæder ved de to naturhavne. (Efter Porsmose, *Det danske landbrugs historie*).

lagt større vægt på, at Sakso skriver, at falstringerne måtte søge beskyttelse "overfor den uhyre vendiske flåde" - og at det derfor må være nærliggende at antage, at de har søgt tilflugt i en vig eller en havn med nødvendig beskærmelse.

Det mest oplagte sted at søge en sådan vil være ved Grønsund, der i vikingetid og tidlig middelalder var et farvand af stor strategisk betydning, fordi det var nemmeste rute mellem det vendiske område

og de indre danske farvande. Hos Sakso er der da også adskillige beretninger om kampe i Grønsund, ligesom det fremgår, at den danske ledingsflåde ofte anvendte farvandet som samlingsplads.

Sakso betegner stedet som det farvand, som på latin kaldes "Viridem", der må oversættes som "Det grønne". Han beskriver ikke dets afgrænsning, men eftersom farvandsbetegnelsen "Storstrømmen" først optræder i 1843 (3), er det nærlig-

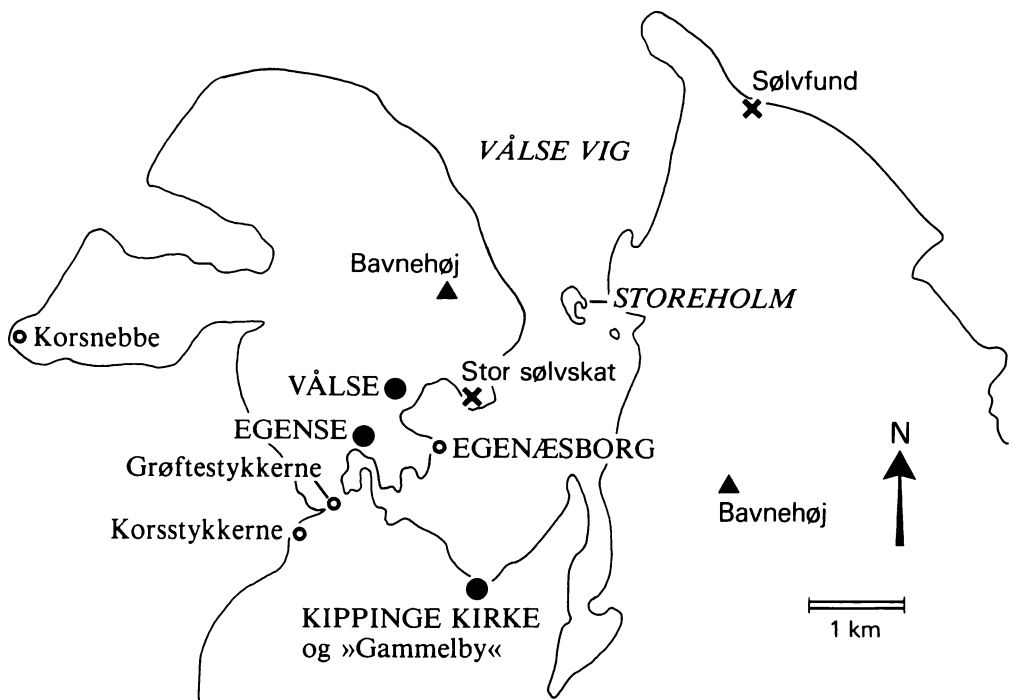

Fig.2. Kortet viser de omtalte lokaliteter ved Vålse Vig (Jørgen Kragelunds tegning i SKALK 1999,3).

gende at tro, at betegnelsen omfatter hele farvandet mellem Falster og Sjælland. Sådan afgrænses Grønsund i hvert fald i Rezens Danske Atlas (o. 1670) (4).

Stedfæstelsen af en kystnær befæstning vanskeliggøres af, at Falsters nordlige kyst, før de mange indæmninger, havde et utal af bugter og vige. Alligevel er der mange gode grunde til at pege på Vålse Vig på øens nordvestlige hjørne. En placering med nem adgang til både Smålandshavet og til Guldborgsund. Denne vig var engang den største af Grønsunds vige, og i bunden af vigen lå landsbyen Kippinge, der i 1200-tallet var Falsters største landsby. Den og Gedesby var de eneste landsbyer, der lå helt ud til kysten; de øvrige

var af frygt for sørøveroverfald placeret længere inde i landet

Arkæologen Jens-Aage Pedersen tolker Kippinge som Falsters første "Købing" og mener, at navnet er afledt af det angelsaksiske *Ceaping*, der betyder handelsplads. Han ser en nær sammenhæng mellem Kippinges historie og vandstanden i Vålse Vig. Et langt og snævert sejløb beskyttede i vikingetid og ældre middelalder byen mod overfald fra søsiden, men da kysterne omkring 1200 blev nogenlunde sikre, var vigen for lavvandet til, at Kippinge kunne klare sig i konkurrencen med de to købstæder, der klogeligt blev anlagt, hvor der var vand nok til dybtgående kogger. Hermed havde Kippinge udspillet sin rolle

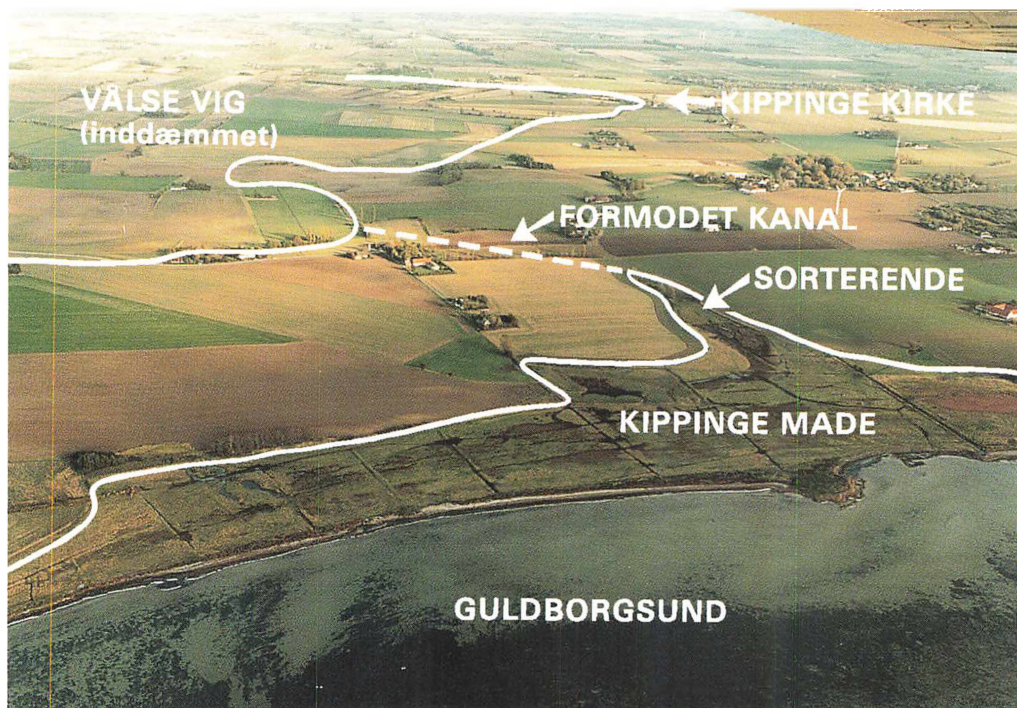

Fig. 3. På dette luftfoto er vikingetidens formodede kystlinie angivet med en fuldt optrukket linie.

som handelsby. Man måtte lægge helt om til landbrug og delte den alt for store by og dens tilliggender i to lige store dele og anlagde en ny landsby i hver af de to halvdele. Dette forklarer, at Kippinge omkring 1300 blev til Øster Kippinge og Vester Kippinge (5).

I 1841 byggede et interessentskab en dæmning tværs over Vålse Vig og tørlagde senere vigen. Så nu ligger den gamle søhandelsbys kirke tre kilometer fra nærmeste kyst og én kilometer fra hver af sine to byer.

1978-79 foretog Jens-Aage Pedersen en mindre undersøgelse af gammelbyen ved kirken og fandt bebyggelseslag fra tidsrummet 1150 - 1300. Rige fund af im-

porteret keramik og andet importgods viste, at Kippinge ikke var nogen almindelig bondeby, men desværre var det ikke muligt at foretage en systematisk undersøgelse af områderne langs den gamle kystlinie, hvor man måtte forvente at finde en handelsplads fra vikingetid. Til gengæld er vikingernes interesse for området til overmål repræsenteret gennem to rige skattefund. Det største, bestående af 6½ kilo sølv, er fundet ved den vestre bred af det gamle sejlløb til Kippinge. Det andet er gjort ved vigens østlige munding. Fundene er næsten samtidige og kan gennem mere end tusind mønter fra Tyskland, England og den arabiske verden dateres til tiden lige omkring år 1000 (6).

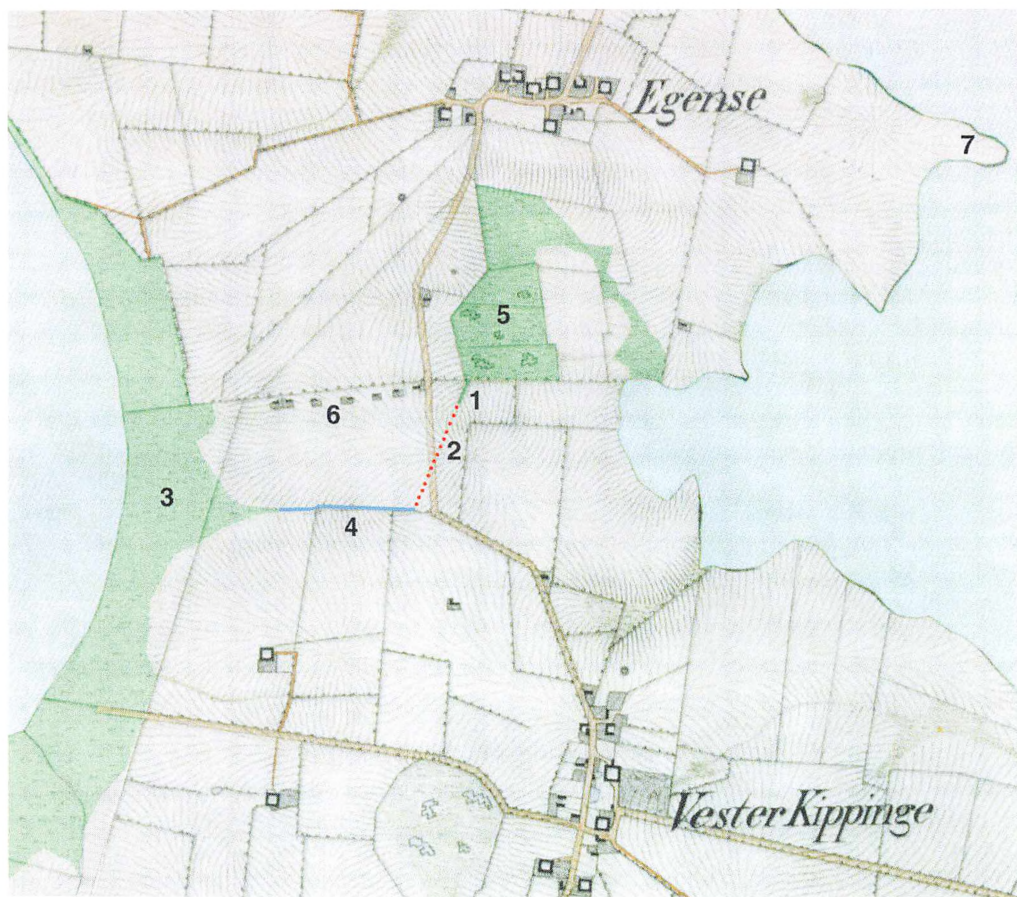

Fig.4. Den grønne "tap" (1) på Generalkvartermesterens kort (1835) er måske den sidste synlige rest af en hypotetisk kanal (2), der antages at have forbundet Kippinge Mader (3) og Sorterende (4) med engene i Skomagerkrog (5). Udgravningerne ved Fribrødre Å har vist, at vandstanden i Grønsund i sen vikingetid var omkring 35 centimeter højere end i vore dage, og det har formentlig været nok til at Skomagerkrog, Kippinge Mader og Sorterende kunne besejles. Kortet viser desuden Grøftestykker Huse (6) og Egenseborg (7).

Det er svært at forestille sig en kystnær handelsby uden forsvarsanlæg i form af pælespærringer eller andet. Det naturlige sted at placere en sådan spærring ville være ved den 400 meter brede indsejling, vest for øen Storeholm. Der har næppe været behov for at spærre det lavvandede løb på den anden side af øen. Men desværre valgte interessentskabet til Vålse

Vigs udtørring at lukke vigen med en dæmning tværs over Storeholm, så eventuelle rester af en spærring har siden 1841 været dækket af dæmningen og tilsandingen på dens yderside.

En søhandelsby og en manglende pælespærring bringer os ikke meget nærmere lokaliseringen af en hypotetisk, falstersk

krigshavn. Det gør til gengæld "*Kong Valdemars Jordebog*", der nøje opregner krongodset på Falster omkring 1250. Her omtales en kongelig borg: Egenseborg (Eknæsburgh) ved landsbyen Egense på den halvø, der adskiller Vålse Vig og Guldborgsund. Det fremgår ligeledes, at kongen ejede det meste af halvøen, der var kongeligt "patrimonium" dvs. kongefamiliens private ejendom (7). At området samtidig havde status som kongelig birk tyder på, at kongen har tillagt stedet særlig betydning. Et birk var nemlig en handelsplads med egne retsregler og hermed en kongelig foged til at håndhæve dem (8).

To stednavne: Korsnebbe og Korsstykkerne ved Guldborgsundkysten afspejler muligvis de kongelige interesser i området. Korset blev nemlig i 1100-tallet anvendt som kongens mærke. Dels som sømærke ved vigtige indsejlinger, dels som markering af områder der var underlagt kongelig markedsfred (9). - Hos Sakso findes en beretning om, at venderne - netop her ved Guldborgsund - omhuggede et kors "*som indbyggernes fromme hænder havde rejst på strandbredden... men for slig fræk hellighbrøde skulle de snart komme til at bøde med skammeligt flugt og ynkeligt skibbrud*" (10).

Desværre ved vi ikke, hvornår kongen anlagde en borg ved Vålse. Borgforskeren Vilhelm la Cour gættede på, at Egenseborg kunne være anlagt i sidste halvdel af 1100-tallet, og at en stenbygning kunne være bygget i begyndelsen af 1200-tallet. Han mente, at det måtte være en kongelig jagtborg. Tolkningen var et gæt, men mon der kan gives en sandsynligere forklaring, spurgte han (11). - Det kunne der næppe i 1972, men med den viden vi har i dag, ville man snarere opfatte kongens interesse i Vålse Vig som et tilløb til en søkøb-

stad og som et strategisk støttepunkt i kongemagtens bestræbelser på at samle riget. Vålse Vig synes at have rummet de samme elementer som det kongelige støttepunkt på den modsatte side af Grønsund. Det, der siden blev til Vordingborg. Det er måske værd at overveje, om Vordingborg og Kippinge var tiltænkt en fælles kontrolfunktion ved et vigtigt farvand, ligesom Korsør (Tårnburg)/ Nyborg ved Storebælt og Helsingør/Helsingborg ved Sundet.

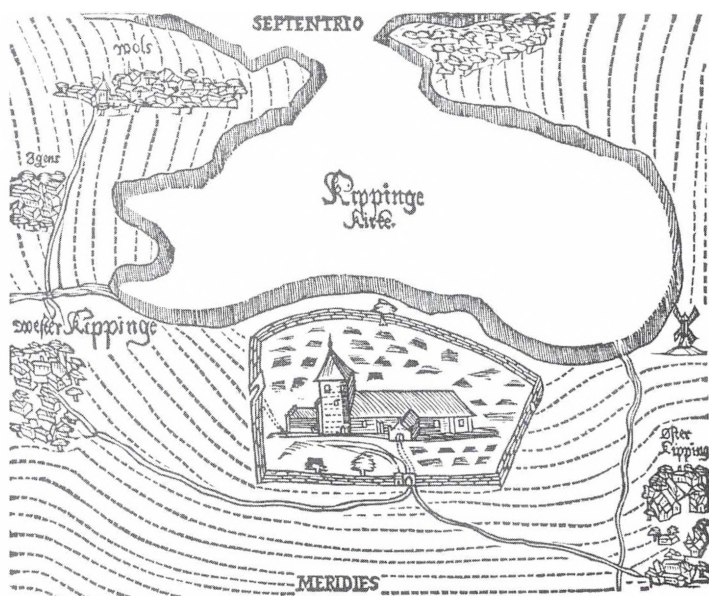
Egenseborg har siden en utilstrækkelig undersøgelse i 1878 været under plov, og borgbanken er stærkt udjævnet. Det samme gælder nogle nærliggende jordværker, der tolkes som resterne af et andet borganlæg. Vi får nok aldrig opklaret, om det har været Egenseborgs forgænger. Det er også lidt af en gåde, at borgen er placeret så langt inde i den vig, den skulle beskytte, men måske kan et ejendommeligt stednavn bidrage til at løse gåden!

I forbindelse med en registrering af falsterske kulturmiljøer undrede forfatteren sig over, at der på det smalleste sted på halvøen ud mod Guldborgsund ligger en husrække, der bærer navnet "*Grøftestykkerne*". Denne undren førte til et opslag i Maribo Amts Stednavne, der fortalte, at navnet er gammelt, idet markbogen 1682 nævner "*Grifte Støckerne*".

Den oplysning gjorde navnet mere interessant, fordi det dengang var ualmindeligt, at bønder gravede grøfter. De udnyttede hellere landet, som det nu engang var skabt. Det, der var tørt, blev dyrket, og det, der var vådt, blev græsset eller brugt som høenge.

Derfor var det nærliggende at opfatte stednavnet som at vidnedsbyrd om et stykke gravearbejde af ganske usædvanlige dimensioner. Ellers ville det næppe

Fig. 5. Johan Huusmanns perspektiv (o. 1675) viser, at vejen mellem Egense (Egens) og Vester Kippinge krydser et større vandløb. – En gravet kanal?

være fastholdt som stednavn. Men hverken nye eller ældre kort afslørede påfaldende grøfter eller volde - for det kunne "grøft" også betyde.

Grøftestykkerne ligger på en efter falsterke forhold kuperet bakkeryg. På vestsiden mod Guldborgsund ligger *Kippinge Mader*, der er nogle store, marskagtige enge. På den modsatte side ligger den udtørrede vig. - Altså et landskab, hvor man dårligt kan forestille sig, at man før 1682 ville grave grøfter. Markerne på skråningerne havde den fornødne naturlige dræning, og maderne var så våde, at menneskehånd næppe formåede at ændre på dette.

Det eneste særlige ved landskabet omkring Grøftestykkerne er, at det flade marsklandskab ved Guldborgsund fortsætter ind i bakkeryggen gennem en meget lang og smal dal, der kaldes "Sorte-

rende". Dalen er så dyb, at bunden er mere eller mindre vandfyldt 600 meter ind i landet, og efter ældste matrikelkort at dømme gik *Sorterende* i 1785 så langt ind i landet, at der kun var en godt 200 meter bred landbro mellem *Sorterende* og *Vålse Vig*. Bakkeryggen, der skiller vandene, ligger 5 - 6 meter over havniveau og består af ler.

I første omgang virkede alt dette stive ler blokerende for tanken om en sejlbar forbindelse mellem sund og vig. På den anden side havde det vel heller ikke været problemløst at grave en Kanhavekanal tværs over *Samsø*.

En forsigtig forespørgsel hos en erfaren marinarkæolog blev - diplomatisk - besvaret med, at der efterhånden ikke var ret meget, der ville forbavse ham, når det gjaldt vikingerne, og at det næppe ville

afskrække dem at grave en 6 - 7 meter dyb grøft gennem 200 meter ler, hvis de fandt det nødvendigt. Et opmuntrende svar, når man betænker, hvor højlydt arkæologer kan more sig over dilettanter, der får skøre idéer.

Nogenlunde samtidig dumpede Skalk (1998,4) ind ad brevsprækken. Det havde Resens prospekt af Kippinge Kirke og Vålse Vig på forsiden. Prospektet var velkendt, men afslørede en hidtil overset detalje: Nemlig at halvøen ud mod Guldborgsund var gennemskåret af en bred grøft på strækningen mellem Vester Kippinge og Egense. Dér, hvor husrækken, der kaldes "Grøftestykker", ligger. Kunne man fæste lid til Resens prospekt, ville en arkæolog højst turde kalde det en "interessant tanke", der fortjente nærmere prøvelse.

Analyseres træsnittet fra o. 1675, tyder meget på, at dets ophavsmand, Universitetets nyudnævnte kobberstikker, Johan Huusmann må have baseret sit prospekt på selvsyn eller på et forlæg fra én, der var lokalkendt. Kirken med kirkegårdsdige og portaler er korrekt gengivet, og et - nu rørlagt - vandløb krydser faktisk vejen mellem Øster Kippinge og kirken. "*Klintermølle*" eksisterer stadig som stednavn på det sted øst for vandløbet, hvor tegneren har anbragt en stubmølle. På baggrund af denne overensstemmelse mellem træsnit og de endnu bevarede landskabselementer, er det nærliggende at antage, at der i 1675 har været en iøjnefaldende grøft tværs over det smalleste sted mellem Guldborgsund og Vålse Vig.

Har Vålse Vig i vikingetiden haft en bagudgang ved Grøftestykkerne, giver det Egenseborg en fornuftig, strategisk placering, tæt på kanalen og tæt på sejlruten til Kippinge.

Umiddelbart skulle man forvente, at en kanal af denne størrelsesorden endnu ville kunne spores i landskabet, men det er desværre ikke tilfældet. Har vikingerne gravet en kanal, må deres efterkommere have slettet sporene, ligesom de har slettet alle spor af Egenseborg. Historiske minder var nemlig ikke i særlig høj kurs på den gode jord, hvor den slags bare lå i vejen, og hvor det ikke var usædvanligt, at man af mangel på fornuftigt vinterarbejde, satte gårdens karle til at fylde en gravhøj i et mosehul. Ved Grøftestykkerne kan en mistænkelig lavning i bakker ryggen meget vel have leveret ler til at fylde i en grøft, der var til besvær for både landbrug og trafik. Men har der været en kanal, vil det fortsat være muligt at påvise den, for der er ikke meget, der er så bestandigt som lige netop et hul i jorden. Det materiale, der er fyldt i et hul, vil nemlig altid være af en anden beskaffenhed end den omgivende jordbund.

Den nemmeste måde at påvise en sådan forskel er ved at anvende georadar, der nærmest fungerer som en slags ekkolod og derfor er velegnet til at afsløre uregelmæssigheder i undergrundens naturlige lagdeling.

Takket være geologerne Arne T. Mogensen og Torben Overgaard blev der, da roerne var høstet, målt på en række linier tværs over bakkeryggens smalleste sted. I to af disse lykkedes det at finde nogle "*bassinformede strukturer*", der med rimelig sikkerhed kan tolkes som menneskeskabte anlæg. Endnu tør vi ikke påstå, at vi har fundet en gravet kanal. Det vil først kunne fastslås, når arkæologerne graver en grøft tværs gennem én af geologernes bassinformede strukturer ved "Grøftestykkerne".

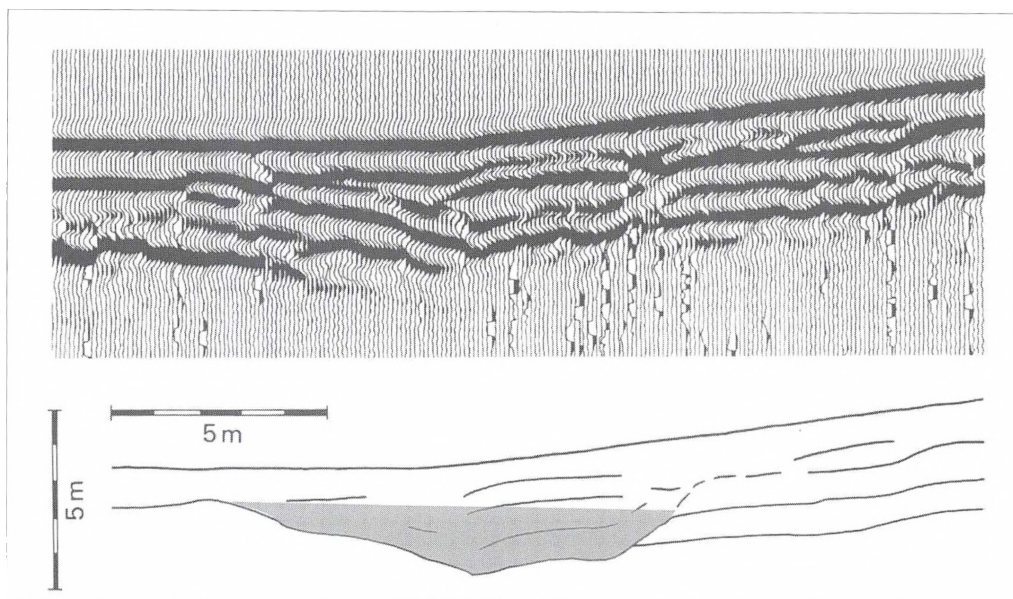

Fig. 6. Øverste figur viser et georadargram. De sorte streger er refleksioner fra de forskellige jordlag. Nederste figur er en fortolkning af radargrammet. Den formodede kanal synes at være 10 meter bred og 3 meter dyb.

Noter:

1. Saksens Danesaga, Absalons og Valdemars tid, oversat af Jørgen Olrik, 1909, s. 7.
2. Jørgen Olrik: Et par forklædte stednavne hos Sakse, Historisk Tidsskrift 1907-08, s. 372.
3. Maribo Amts Stednavne, 1954, s. 193.
4. Resens Atlas, Bind V, udgivet af Henrik Hertz, 1987, s. 26.
5. Jens-Aage Pedersen: Kippinge. Falsters første handelsby? JUBILÆUMSSKRIFT, 150-året for inddæmningen af Vålse Vig. 1991, s. 10 ff.
6. Roar Skovmand: De danske skattefund fra Vikingetiden og den ældste Middelalder indtil omkring 1150. Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie. 1942, s. 95 ff. og 99.
7. Kong Valdemars Jordebog, udgivet af Sv. Aakjær. 1926-45. – Desuden: A. André, Städerna och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. Scandia 49:1, 1983.
8. Henrik Thrane og Erland Porsmose: Handelspladser og købstæder, Atlas over Fyns kyst i jernalderen, vikingetid og middelalderen. 1996, s. 197 f.
9. I samme værk Ole Crumlin-Pedersen: Studiet af det maritime kulturlandskab, s. 19.
10. Som note 1, s. 183. Vilh. la Cour: Danske Borganlæg, Til midten af det trettende århundrede, bd. II. 1972, s. 39 ff.

Tak til tidsskriftet SKALK for velvillig tilladelse til at anvende illustrationerne fig. 2, fig 3, fig. 6.

DE RØDKALKEDE KIRKER

Af Frank V. Nielsen

Gennem årene har der været fremsat mange teorier om årsagen til, at kirkerne på Lolland-Falster er kalket røde. En gennemgang af Nationalmuseets *Danmarks Kirker – Maribo Amt* viser at de rødkalkede kirker har kunnet ses fra Vålse på Nordfalster til Gedesby på Sydfalster og fra Toreby på Østlolland til Nakskov på Vestlolland.

Frank V. Nielsen, der er planlægningssekretær i Nørre Alslev Kommune, har nærlæst oplysningerne om kirkerne på Falster og især i sin hjemkommune. Han giver her sit bud på dette interessante emne, som måske vil kunne lokke læsere frem med andre forslag.

*DA GUD GAV KONGEN FRED
HAND KIRCKERNE LOOD PRYDE
OG MURE SCHOLER OP
OG SKIØNNE KLOCKER GYDE.*

Dette lille, enkle vers findes på den ene af kirkeklokkerne i Gundslev Kirke. Klokkeren er støbt (gydet) i 1725. Og den samme inskription kan ses på klokker i Stadager og Sønder Alslev kirker samt på en tidligere klokke fra Sønder Kirkeby Kirke, der nu opbevares på Nationalmuseet.

Udover teksten og årstallet bærer klokkerne endvidere Frederik IVs kronede spejlmonogram. Han regerede i årene

1699-1730. Den fred, der tales om, er afslutningen på Store Nordiske Krig i 1700 og 1709-20.

Skolerne, som Frederik IV lod opføre, var de såkaldte rytterskoler, der blev bygget i årene 1721-25. Krongodserne var inddelt i 12 rytterdistrikter, hvor der blev opført i alt 240 skoler. På Østlolland 11 og på Falster 27 rytterskoler, hvoraf de 12 i nuværende Nørre Alslev Kommune.

Men på hvilken måde lod kongen kirkerne pryde. Ja, det skal vi høre om senere.

For at starte med begyndelsen, så blev de første stenkirker i Nørre Alslev Kommune bygget omkring 1150-1200. Det var kirker-

Fig. 1. Kirkeklokke fra Sønder Kirkeby. Lignende klokker findes i Gundslev, Sønder Alslev og Stadager kirker. De er støbt omkring 1725 af Henrik Tessin og har alle samme indskrift, der er citeret som indledning til denne artikel.

ne i Nørre Kirkeby og Torkilstrup, der begge blev opført af kampesten og kridtsten.

Da brugen af teglsten var blevet almindelig kom kommunens øvrige middelalderkirker til i perioden 1200-1300. Med en enkelt undtagelse er samtlige kalket over i dag, men oprindeligt har de alle stået med de røde teglsten i blank mur.

Ved de fleste blev der omkring år 1400 opført kirketårn. Hvor tårnet er tilbygget

kan det konstateres, at skibet ikke på det tidspunkt har været kalket.

I Nationalmuseets storværk *Danmarks Kirker - Maribo Amt* oplyses, "at det i landsdelen hyppigt ses, at detaljer har været kalket hvide, f.eks. savskifter eller kanterne på blændingskors". Heri kan måske spores inspirationen til den senere overkalkning af hele murfladen. Men hvorfor man gjorde det, har siden været et åbent spørgsmål, og har givet anledning til mange teorier.

Fig.2. Nørre Alslev Kirke har blandt sine bevarede rester af kalkmalerier i sin apsis Danmarks ældste datering fra o. 1300 og i skibets vestside Elmelundværkstedets kendte udgave af "Dødedansfrisen". Kirkens gamle altertavle, der i 1587 flyttedes til Horbelev kirke, hvor den endnu kan ses, har i et sidefelt vist spor af en rødmalet kirke.
Foto: Bendt Jepsen.

Fig. 3. Lillebrænde Kirke er i dag hvid, men har - som det vil fremgå af artiklen - sandsynligvis tidligere været rødkalket. I kirken råder det specielle forhold, at kalkmalerierne på korets østvæg, der handler om Jesu barn-domshistorie, i dag fungerer som en slags altertavle.
Foto: Bendt Jepsen.

Fig.4. Vålse Kirke er ved tårnets tag repræsentativ for de kirker på Lolland og Falster, som har eller tidligere har haft pyramidetag, og desuden for de såkaldte pinakler på gavlhjørnerne ved skibets og våbenhusets tage. På våbenhusets gavl findes tilmed et ekstra sæt. Her er således fem pinakler i stedet for de sædvanlige tre. Kirken rummer en smuk, trefløjet sengotisk altertavle.
Foto: Bendt Jepsen.

Antagelig er der tale om den såre enkle forklaring, at kirkerne i tidens løb er blevet så ombygget gennem tilmuringer af døre, udvidelser af vinduer og ændring af tagkonstruktion samt diverse tilbygninger, at man for at skabe en helhed har overkalket hele kirken.

De fleste steder i landet har man benyttet hvidtekalk, hvilket også har været naturligt på kampesten/kridtstens-kirkerne i Nørre Kirkeby og Torkilstrup. I begyndelsen har man givetvis gjort det samme på de lolland-falsterske teglstenskirker.

Danmarks kirker fortæller således om Kippinge Kirke: "Kirken står nu med blank mur, men har tidligere været hvidtet, første gang efter tårnets, men før våbenhusets opførelse". Og om Lillebrænde Kirke (som er uden tårn) oplyses, at "kalkningen er først påbegyndt efter våbenhusets opførelse".

Generelt er det således, at såvel våbenhus som tårn er opført i sengotisk stil, og dermed er kalkningen indkredset til at være påbegyndt i 1400-1500 årene.

Som følge af vejrliget har de røde teglsten hurtigt aftegnet sig gennem hvidtekalken. Det har man formentlig taget konsekvensen af og næste gang iblandet rød farve i kalken.

Som et kuriosum skal her nævnes, at Nørre Alslev Kirke tidligere havde en altertavle fremstillet omkring 1450. Den blev overflyttet til Horbelev Kirke i 1587, hvor den fortsat hænger på en sidevæg.

Den oprindelige bemaling er delvis bevarret. En interessant detalje er således en landsbykirke udskåret i et af sidefelterne. Tårnet er udført med pyramideformet tag, som vi i dag kender det fra bl.a. Vålse

Kirke. Taget på såvel skib som tårn er højrodt, medens vægfladerne er malet lyserøde.

Om farven stammer fra 1450 eller 1587, og om der er tale om Nørre Alslev Kirke eller prototypen på en landsbykirke -ja, det kan man kun gisne om. Men det er formentlig det ældste vidnesbyrd om den for landsdelen så karakteristiske lyserøde kalkning.

I dag er kirkerne i Eskilstrup, Gundslev, Nørre Alslev, Nørre Kirkeby, Nørre Vedby og Vålse fortsat rødkalkede. Men ifølge *Danmarks kirker* har flere af de hvide kirker og den gule Stadager Kirke også været rødkalket.

Brarup Kirke: "Udvendig har kirken tidligere været lyserød".

Ønslev Kirke: "Det ses, at bygningen tidligere har været kalket rød gennem lange perioder".

Stadager: "Udvendig har kirken hvide detaljer på gulkalket mur, men skal engang have været lyserød".

Om henholdsvis Lillebrænde Kirke og Torkilstrup Kirke oplyses det: "Korets østvindue fandtes tilmuret med sten på fladen, der udvendig var dækket af mange lag kalk, det inderste meget mørkrødt, men derover skiftende lag af hvidt og lyserødt" - og "Korets buefrise og det romanske vindue har været kalket mørkerødt som første kalklag".

Det fortæller, at i det mindste detaljer har været rødkalkede, men det kan også være tegn på, at hele kirken har haft denne farve.

Kippinge Kirke har som tidligere nævnt også været kalket. Kalklaget er på et tidspunkt blevet afrenset, hvorved man forøvrigt har ødelagt brandskallen på de røde teglsten. Flere steder er der imidler-

tid små rester af det hvide kalklag. Endvidere kan man finde enkelte pletter af rødkalk, hvilket tyder på, at murværket først har været hvidkalket og – i hvert fald detaljer - siden er blevet kalket røde.

Som antydet i indledningen skete der noget særligt i Frederik IV's regeringstid. Og det havde måske sammenhæng med, at man i den netop overståede krig havde indført brugen af røde kampuniformer med hvide bandolerer. Kirkerne fik her også de nationale farver og det i en noget speciel kombination.

Af kirkeregnskaberne i Væggerløse, Sønder Kirkeby, Horreby og Åstrup fremgår det nemlig, at i 1721 blev tårnet kalket rødt med hvide detaljer, medens skibet blev kalket hvid med røde detaljer.

Frederik IV's efterfølger tog initiativet op. Således ses det af kirkeregnskaberne for stort set samtlige kirker i Nørre Alslev Kommune, at i perioden 1732 - 45 blev porte og låger malet røde med hvide lister og kongeparrets initialer "*som på andre kirker*".

I 1862 var farvelægningen blevet ændret på Sønder Kirkeby Kirke, idet den på det tidspunkt var hvidtet til taghøjde og derover var tårnet rødkalket.

Ved restaureringen af Vålse Kirke i 1995 blev der på tårnets nordside konstateret et tydeligt skel godt syv meter over jorden ifølge arkitekt Peter Bering i det lokale kirkeblad. På den nederste del var murværket hvidkalket og ovenover var der kalket flere gange med forholdsvis mørkerøde farver - altså tilsvarende som i Sønder Kirkeby.

Som det sidste udviklingstrin er der så sket det, at den hvide farve har udkonkurreret den røde i 4 tilfælde i Nørre Alslev Kommune. Det er uvist, hvornår det skete i Torkilstrup og Lillebrænde. Men i Ønslev og i Brarup skete det umiddelbart efter år 1900 - formentlig på foranledning af de nyvalgte menighedsråd.

I 1908 drøftede menighedsrådet i Nørre Vedby således, om kirken skulle kalkes hvid eller rød som hidtil. Der var enighed om den røde farve - og det samme har været tilfældet ved yderligere 5 af kirkerne i Nørre Alslev Kommune.

Antagelig i sidste halvdel af 1800-tallet valgte man at fjerne kalklaget på Kippinge Kirke. Og måske gik man over til den gule farve på Stadager Kirke allerede umiddelbart efter krongodsets salg og dannelsen af godset Vennerslund i 1766.

Opdagelse af jægerstenalderen

- grevinde V.F.L. Wichfelds øjenvidneskildring af fundene ved Maribo Sø

af Karen Løkkegaard Poulsen

I årbogen for 1996 omtales godsejer Jørgen Wichfeld, Engestofte, på grund af den antikvarisk interessere, som fra 1845 førte ham til at udforske godsets område og foretage de optegnelser, der senere blev offentliggjort i hans bog: "Fortidsminder fra Egnen om Maribo sø". - Mag. art. Karen Løkkegaard Poulsen har her taget tråden op og skrevet et stykke forskningshistorie, hvori hun gør rede for, hvordan tidens betydeligste danske arkæolog J.A. Worsaae gjorde en "mageløs opdagelse" under et ophold på netop Engestofte gods. Den førte, som artiklen overskrift antyder, til udskillelsen af en ny periode inden for den da kendte stenalder, den vi i dag kender som jægerstenalderen. I denne omfattende artikel gives ikke blot eksempler på arkæologiens arbejdsmetoder og det frugtbare samarbejde mellem amatører og fagfolk, men her omtales tillige den videre diskussion frem til vor tid om denne jægerstenalders indhold og afgrænsning. Fremstillingen gøres levende af bl.a det personlige stof fra samtiden, der indgår i den: uddragene af såvel Worsaaes breve som – og det ikke mindst – erindringerne, skrevet af godsejer Jørgen Wichfelds hustru, Varinka Frederikke Louise Wichfeld, og som her offentliggøres for første gang. Manuskriptet er stillet til rådighed af forfatterindens oldiebarn, Varinka Wichfeld Muus.

Historie, etnologi og arkæologi er nogle af de fag, der beskæftiger sig med fortiden, og som skaffer ny viden om livsvilkår og begivenheder i ældre tider. Fagene henter denne viden fra hver deres grupper af materiale. Hvor historie beskæftiger sig med skriftlige kilder og billedstof, tager f. eks. arkæologien udgangspunkt i de håndgribelige levn efter menneskers liv og færden, der findes i landskabet. Lige så forskellig som kildematerialet er også

fagernes undersøgelsesmetoder og forskningstraditioner.

Arkæologi, et populært fag

Arkæologien nyder det særlige privilegium i Danmark, at den har stor popularitet i befolkningen. Der er en magi ved arkæologisk udgravning, som har en direkte appel. For en del skyldes det nok den spænding, som selve arbejdsprocessen forårsager: hvilke skatte og andre efterla-

densker bliver der mon fundet i jorden? Dragende er formentlig også den konfrontation mellem nutid og de autentiske og fysiske levn fra en fjern fortid, som følger med enhver arkæologisk udgravning.

Blot to eksempler fra de sidste 10 års arkæologiske udgravninger på Lolland og Falster. Hvem af de besøgende på udgravningerne kan f. eks. glemme synet af de middelalderlige skuder, efterhånden som de blev frilagt ved udgravningerne? Begge var de grundstødt ved sejlads i Østersøen og var strandet, den ene i Bøtø Nor (Gedesby-skibet), den anden ved indsejlingen til Rødby fjord (Bredfjed-skibet). Da de blev udgravet, lå de på inddæmmede terræn, et godt stykke fra nutidens kyst, i middelalderen derimod måtte de i havsnød give op ved de lave, men lumske lolland-falsterske kyster.

Arkæologiens popularitet hænger også sammen med det fortrin dette fag har f. eks. frem for historie, at den del af forskningen, som udgravningen udgør, er spektakulær og indbyder til at vise frem. Mange mennesker er i arbejde på udgravningen og med hver deres del af opgaven. Samtidig er det ikke svært på fundstedet at anskueliggøre for de besøgende det, der er fundet ved udgravningen.

Samarbejde mellem fagmand og befolkning er i dag så udbygget, at man dårligt kan forestille sig, hvordan arkæologer kunne arbejde uden støtte fra den interesserede befolkning. Arkæologer får besked, når der gøres fund, (som lovgivningen i øvrigt foreskriver, det skal ske). Derudover deltager mange fritidsarkæologer i arbejdsprocesserne ved at samarbejde med museer om afsøgning af arealer med metal-detektor, ved at lokalisere nye fund o.s.v. Fra anden side giver landmænd og andre lodsejere deres bidrag

ved at beskrive fundsteder på deres ejendom og ved i stuehusets dagligstue bogstavelig talt at åbne vitrineskabets døre og give arkæologer adgang til at registrere de oldsager, der er fundet i løbet af måske flere generationers arbejde ved landbruget.

Arbejdet mellem amatør og fagmand i dansk arkæologi sker i en vekselvirkning. Begge retter blikket bagud mod den samme fortid, men hver især bidrager til fra hver deres ståsted at bygge en ny erkendelse op: Beboeren i lokalområdet, der hjemmefra færdes i det område, der for årtusinder siden var beboet af de folk, som undersøgelsen gælder; og fagmanden, der har overblik over det samlede fundbillede i den konkrete periode, og som derfor vurderer og stiller spørgsmål til kildematerialet og inkorporerer de nye fund i fortællingen om fortiden evt. med den revision af den hidtidige fortælling, som de nye fund giver anledning til.

Det er netop denne fælles interesse for noget, der ligger udenfor nutidens sfære, der danner udgangspunktet for det gode samarbejde. Det springende punkt er, at interesseområdet ligger udenfor begge parter personlige sfære.

I fag som f. eks. etnologi, hvor undersøgelserne gælder nyere tid og samtidsdokumentation, kan et tilsvarende samarbejde være vanskeligt at etablere. Selv om fagmand og befolkning også her som udgangspunkt mødes i en fælles interesse for undersøgelsen og dens tema, kan forskningsprocessen blive belastet af, at materialet i undersøgelsen er lokalbefolkningens personlige oplysninger og erindringsstof. Derved er befolkningen ved disse undersøgelser ikke blot samarbejdspartner, men genstand for fagmandens undersøgelse. Det kan gøre samarbejdet vanskeligt.

Fig. 1 Arkæologi blev tidligt et populært fag. Lederen af Oldnordisk Museum, C.J. Thomsen fremviser for publikum et af samlingens pragtstykker guldhalsringen fra Vejleby på Lolland. Tegning Magnus Petersen 1846.

Arkæologi og befolkning i 1800-tallet

Traditionen med folkelighed i dansk arkæologi kan følges tilbage til fagets barndom i 1800-tallet. Fagfolkene formidlede i det tidlige demokratiske ånd deres viden ud til en bred befolkning. Faget arkæologi havde i denne tid, der førte frem til Grundloven, en særlig interesse først og fremmest, fordi det fokuserer på anonyme menneskers historie i fortiden.

Samtidig havde arkæologien status som fædrelandets ældste historie, der var velegnet som identifikation og som fælles samlingspunkt i denne tid, hvor nationalstaten dannedes.

Fagfolkenes formidling skete i form af museumsudstilling. Man ved fra en samtidig tegning, at der på Oldnordisk Museum i København, foregik omvisninger for offentligheden, hvor direktøren for samlingen tog kostbare oldsager ud af montrene og viste dem frem for de besøgende. Det var ikke længere den passive udstillingsform "for et mat, nysgierigt Øie", som Oehlenschläger i digtet "Guldhornene" fra 1802 mindedes oplevelsen fra besøg i Kunstammeret.

Også i bogform søgte arkæologerne at nå ud. Én af Oldnordisk Museums unge assistenter Jens Jacob Asmussen Worsaae (1821-1885), senere direktør for museet,

Kammerherre og Cultusminister, udsendte i 1843 en bog, der som målgruppe havde den brede befolkning. Titlen var "*Danmarks Oldtid, oplyst ved Oldsager og Gravhøie*", og den udkom på forlaget "*Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug*".

Det er en oplevelse den dag i dag at læse bogen. Man forstår tilfulde, at dens forfatter blev den førende arkæolog i sin generation. Bogen indeholder den første videnskabelige metodefremstilling i Danmark for faget arkæologi, og den lægger grunden til den moderne arkæologi. Sammenlignet med datidens faglitteratur betegner den et tigerspring fremad. Den er skrevet frisk og veloplagt ud fra et stort overblik over fund og fortidsminder, og de fortolkes og fremstilles i et kulturhistorisk udviklingsforløb.

Kapitlerne om oldsagerne består for en væsentlig del af afsnit fra Worsaaes daværende chef, museumsdirektør C.J. Thomsens bog, "*Ledetråd til nordisk Oldkyndighed*" fra 1836, der også er et bemærkelsesværdigt værk, fordi det er i det, der for første gang blev foretaget en inddeling af oldtiden i en sten-, bronze- og jernalder.

Derimod er afsnittene i Worsaaes bog om fortidsminderne i landskabet samt om udgravningerne af dem originale og betegner et nybrud i dansk arkæologi bl.a. med den betydning, der tilskrives fundsteder og fundforhold som et middel til at tolke oldsager, kulturelt, alders- og funktionsmæssigt. Også udsynet til kulturudviklingen i det fremmede og sammenligningen med forholdene uden for Danmark virker moderne i deres grundtanke.

Danmarks Oldtid før og nu

Det er interessant i dag, mere end halvdandet århundrede efter bogens udgivelse, at blive konfronteret med den status over det

daværende vidensniveau, som bogen også giver. Efterhånden som øjet løber ned over de krøllede bogstaver på siderne, bliver det klart, at de faktuelle oplysninger har større patina end fagmetodikken i bogen. Faktisk er fremstillingen af kulturudviklingen ikke fri for sine steder at virke ret pudsig, mest dér hvor den som en reminiscens fra 1700-tallets lærdom stadig er koblet sammen med nordisk mytologi.

Man glæder sig over, hvor meget der dog er sket i dansk arkæologi siden Worsaaes bog. De mange udgravninger har i årenes løb tilvejebragt et stort, nyt materiale, og samfundsudviklingen har inspireret til at anskue fortiden fra andre synsvinkler.

Hertil kommer intensiveringen af det vigtige samarbejde med andre fag om undersøgelserne, ikke mindst med naturvidenskaberne og fremskridtet indenfor disse fag, og ligeledes, i takt med den tekniske udvikling, indførelsen af det vigtige udgravningsredskab i moderne arkæologi: Maskinkraft.

Med det bedre dokumenterede og større arkæologiske materiale er det ikke underligt, at nutidens billede af oldtiden er langt mere facetteret og anderledes end i Worsaaes fremstilling.

Stenalderen i 1843

Den første af oldtidens tre hovedperioder fremstilles i "*Danmarks Oldtid*" som én tidsalder. Der skelnes ikke mellem ældre og yngre stenalder. Oldsager fra jægerstenalderen præsenteres side om side med bondestenalderens. Flint-æg-dolke, som i

Fig. 2. Titelbladet til J.J.A. Worsaaes bog om *Danmarks Oldtid fra 1843*. Bogen blev skrevet til en bred kreds af læsere og udkom på "*Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug*".

Danmarks Oldtid

oplyst ved

Oldsager og Gravhøie

af

J. J. A. Borsaae.

Fraaenittene udferte af H. Kittendorff

Udgivet af Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug.

Pris overalt i Danmark 40 s. heftet.

Kjøbenhavn 1843.

Trykt hos Louis Klein, Eier af det Seidelinske Officin.

moderne arkæologi knyttes til fangstkulturerne ved kysterne (ertebøllekultur og de forudgående kulturtrin), præsentere Worsaae sammen med tragtbægerkulturens slebne flintøkser, lerkar og ravsmykker og sammen med de fladehuggede flintdolke og pilespidser fra den seneste del af stenalderen, som er inspireret af de nye former i det centraleuropæiske redskabsinventar, hvor bronzalderen allerede var en realitet. Men også gravfundene, dysser og jættestuer, indgår i Worsaaes beskrivelse af "urbeboerne".

At redskaberne i virkeligheden er fra et umådeligt tidsrum på mange årtusinder med en meget differentieret kulturudvikling, og at de ikke har været i brug samtidig, var der på dette tidspunkt endnu ikke nogen erkendelse af; heller ikke af at dysser og jættestuer er en gravform, som først slår igennem i en fremskreden del af stenalderen, et godt stykke inde i bondestenalderen.

I løbet af den lange karriere var det J.J.A. Worsaae selv, der som den første udbyggede og reviderede det billede af kulturudviklingen i Danmark, han som 22-årig havde givet i "*Danmarks Oldtid*". Ikke mindst erkendelsen af at stenalderen bestod af to dele, en ældre og en yngre, var et resultat af hans videnskabelige arbejde, og det bragte stenalderforskningen et stort skridt fremad. Iagttagelsen kom til at danne grundlag for senere arbejder med perioden og for de detaljestudier af kulturudviklingen, der har ført til en yderligere underopdeling af tidsrummet.

Lolland og stenalderens tvedeling

De fund der skabte gennembrud i erkendelsen, kom for dagen ved Maribo-søerne i sommeren 1859. Der er to forhold, som teknisk set bragte fundene frem.

For det første den ændrede vandregulering af Maribo-søerne, som man arbejdede

de på i den første halvdel af 1800-tallet, nærmere betegnet den naturlige vandudledning fra Røgbølle Sø til Maribo Sønderø og videre i åen gennem Maribo til Nørresø, ad Huns Å og endelig ud i Smålandsfarvandet. Hvor man tidligere havde haft interesse i at opstemme vand som energi til en vandmølle i Maribo, var det nu dræning af agerlandet, der overskyggede alt andet. I vandløbsregulativet fra Stiftsamtet juni 1850 stadfæstedes derfor et sænket flodemål, for Sønderø vedkommende på 70 cm under tidligere vandflade.

Derudover fik en ekstrem sommervarme det år vandspejlet til at falde yderligere. Det er baggrunden for, at der i søområdet dukkede mange nye fund op netop på dette tidspunkt.

At det inden for Danmarks land og riger netop var på Lolland-Falster, de afgørende fund kom, - som vel at mærke blev nyttiggjort af arkæologien - er nok heller ikke tilfældigt. Landsdelen var med de frugtbare jorder og den særlige sociale struktur i landbrugserhvervet i 17- og 1800-tallet et økonomisk kraftcenter med en dynamik langt ud over landsdelens grænser. F. eks. havde de indflydelsesrige slægter på godserne besiddelser rundt omkring i Østersøområdet: Lolland-Falster, Sydfyn, Mecklenburg og Holsten, ligesom landsdelen i brydningstiden ved slutningen af 1700-tallet var centralt placeret i Danmark.

Her foregik - bl.a. på grev Reventlows lollandske godser - en del af de eksperimenter på det samfundsmæssige område, der efterhånden fik virkninger over hele landet som en del af den reformpakke, Landboreformerne udgjorde: ny arealinddeling og nye dyrkningsmetoder med inddragning af tidligere uopdyrkede områder, vandafledning og hegning m.v. Hertil kom - i forlængelse af erfaringerne fra de

Fig. 3. Silhuetter fra 1808 af familien Wichfeld på Engestofte gods og personer i deres husstand: Tv. grev Jørgen Wichfelds forældre, broderen Frederik, forpagter Mackeprang på Ulrichsdal, skytten Peer Jeronimus samt en tjenestepige. Venligst udlånt af Varinka Wichfeld Muus.

reventlowske skoler og påbegyndelsen af den egentlige læreruddannelse (bl.a. på seminariet i Vesterborg) - skoleloven af 1814, som en væsentlig forudsætning for etableringen af den offentlige sektor under demokratisk styre.

Også da den rationalistiske tid var ovre og det tidlige demokrati under opbygning, fornemmer man, at traditionen med at vende opmærksomheden mod Lolland-Falster er fortsat. Det er på dette tidspunkt, der inden for faget arkæologi foretoges, hvad man i moderne tid ville kalde et pilotprojekt som led i etableringen af det offentlige, antikvariske væsen og museumsnet, der er en del af den offentlige sektor.

I 1847 blev den unge J.J.A. Worsaae ansat som Inspektør for de *Antikvariske Mindesmærker*.

Initiativet til de første fredninger af arkæologiske monumenter i Danmark var dog allerede taget i 1807, hvor en kommission havde arbejdet med at udpege fortidsminder og søgte at frede dem ad frivillighedens vej. Formålet var at bevare

dem for eftertiden trods de effektive landbrugsmetoder, som Landboreformerne havde ført med sig, og som betød destruktion af så mange fortidsminder på åbent land.

For at følge dette tidlige fredningsarbejde op og få overblik over behovet for yderligere fredning af fortidsminder påbegyndte Worsaae i 1848 en "berejsning" og valgte at lade den foregå på Lolland og Falster. Det var planen at dette omrejsende registreringsarbejde efterhånden skulle omfatte hele Danmark. Det kom det også senere til, men det blev en mere omfattende opgave, end nogen dengang forudså. Denne første landsdækkende registrering af fortidsminder, "Herredsberedningen" afsluttedes i mellemkrigsårene efter første verdenskrig, og Sønderjylland kom af gode grunde først med efter Genforeningen i 1920.

På Worsaaes første, eksperimenterende rejse afprøvedes metode og teknikker, og erfaringer indsamledes til planlægning af opgaven i sin helhed, men af betydning for opdagelsen af jægerstenalderen er, at

han samtidig knyttede gode personlige kontakter til gavn for sit senere videnskabelige arbejde.

Adelen og antikvarisk arbejde

Ligeså lidt som i dag arbejdede arkæologer dengang alene; lokale og stedkendte personer blev inddraget.

Som en genvej til målet kontaktede Worsaae en række godsejere, bl.a. grev Reventlow på Pederstrup, grev Knuth på Knuthenborg gods, Rosenørn-Lehn på Baroniet Guldborgland og greve, kammerherre Jørgen Wichfeld på Engestofte gods. Det var et sikkert instinkt for, hvor der var mest viden at hente om fortidsminderne, der førte Worsaae til landadelen. Lensgrever og – baroner havde siden enevældens dage fungeret som monarkens stedfortræder i lokalsamfundet, når det drejede sig om at sikre kostbare oldsagsfund og opkræve dem som danefæ. Der var derfor disse steder en viden om og ofte også en interesse for arkæologi. Dette ombud gav godsejerne en funktion, som i dag påhviler det offentlige museumsvesen. De kostbareste fund sendtes ind til kongens Kunstkammer, mens de mere ordinære kunne finde plads i oldsagssamlingen på godset.

Af det gamle arkivmateriale på Nationalmuseet fremgår det, at Worsaae i forbindelse med berejsningen ikke kun har aflagt et hastigt besøg hos godsejeren; der blev opbygget så tæt en kontakt, at den arkæologiske interesse hos flere af de samme godsejere fik ny næring, og de blev inspireret bl.a. til at lave skriftlige afhandlinger om arkæologiske fund på deres ejendom. Tættest blev kontakten til Jørgen Wichfeld og hans familie på Engestofte gods, og greven var senere med i Worsaaes delegation på flere internationale kongresrejser.

De begivenheder, der blev skelsættende for Worsaaes erkendelse af stenalderens kul-

turudvikling, skete netop i forbindelse med et sensommerbesøg hos vennerne på Engestofte gods. I breve, skrevet til sin hustru derfra, har Worsaae givet en detaljeret skildring af begivenhederne. De blev i 1938 udgivet i bogen "*Af en Oldgrandskers Breve*".

Nyt spotlys på sommeren 1859

I 1997 skete der det spændende, at et manuskript, som belyser begivenhederne set fra værtsfolkenes side, blev indleveret til Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Det er skrevet i 1895 af Jørgen Wichfelds hustru, Varinka Frederikke Louise Wichfeld, født Rosenkrantz (1822-1908, gift 1842). Hun boede på dette tidspunkt som enke hos sin søn og svigerdatter ved Holbæk, og det var her, hun nedfældede sin erindring. Giveren af dokumentet er Varinka Wichfeld Muus, oldebarn af dets forfatter.

Dengang hvor billedmedier var sparsomme, var kunsten at skrive breve og skriftlige beretninger til gengæld så veludviklet, at der ved læsning fremstår et så stemningsmættet billede af det selskabelige liv på godset i den varme sensommer 1859, at det er konkurrencedygtigt med en video. Det gælder både Worsaaes breve, skrevet mens begivenhederne udsplilede sig, og hans værtindes beretning, nedfældet knap 40 år senere.

Heldigvis kan Varinka Louise Wichfeld ikke have kendt Worsaaes breve, som først blev udgivet 43 år efter, hun skrev sin egen beretning. Havde hendes skildring været påvirket af Worsaaes, ville det have svækket informationsværdien.

Manuskriptet om fundene

De fire første sider af de håndskrevne folioark, handler om det vigtige fund på den lille ø i Maribo Sønderø, som siden har heddet Worsaaes Ø. Derpå følger en side, hvor Fru Wichfeld kommer ind på den betydning, fundet fik for opfattelsen af sten-

Fig. 4. Tegning fra "Herredsberejsningen" i 1879 viser arbejdsgangen i dette omrejsende registreringsarbejde. Arkæolog og tegner i færd med at opmåle og beskrive en dysse ved Nysted. Selvportræt af Magnus Petersen, arkæologen er Conrad Engelhardt, Nationalmuseet.

alderen. Derefter et afsnit, hvor hun hastigt viser omkring i oldsagssamlingen på Engestofte gods med kortfattede oplysninger om, hvilke oldsager, der opbevares i de enkelte skabe, og hvordan de har fundet vej til samlingen.

Også disse oplysninger er af stor betydning, fordi samlingen findes den dag i dag. Den overgik i 1941 til Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

Grevinde Wichfeld afslutter beretningen med et kort rids af det frodige og vigtige arbejde, der i 1860'erne og 70'erne foregik i hele Europa og nævner det internationale arbejdsfællesskab arkæologerne imellem, som udmøntede sig i en række kongresser. Det var i denne periode, hvor

dansk arkæologi med Worsaae i spidsen gjorde sig internationalt gældende.

Manuskriptet afsluttes med nogle resignerede bemærkninger som dedikation til den samtid, hun havde i tankerne, da beretningen blev nedfældet: "For den nulevende Slægt er Alt dette saa fjernt og Interessen derfor kun ringe..."

På dette punkt har dokumentets forfatter dog været for pessimistisk. I hvert fald må man som efterslægt - nu ca. 100 år senere - erkende, at Fru Wichfelds beretning er et vigtigt kildemateriale bl.a. til belysning af jægerstenalderens opdagelse, og ikke mindst giver den farve til fagets forskningshistorie. Her kommer derfor den første del af den i sin fulde ordlyd:

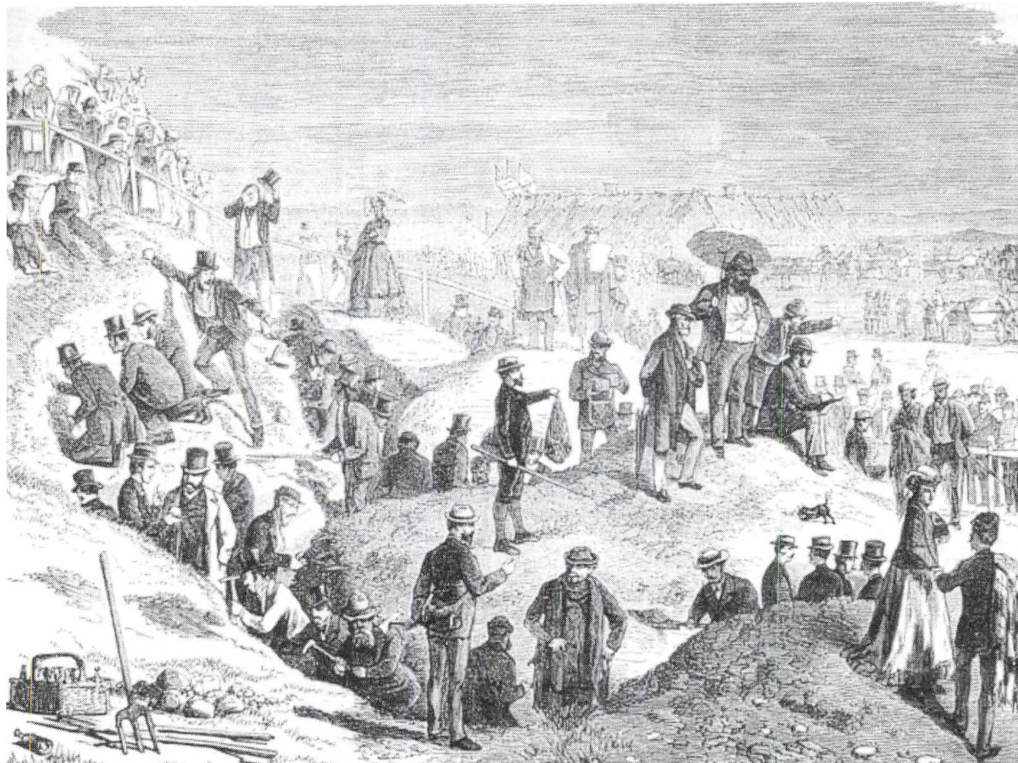

Fig. 5. Den fjerde internationale arkæologikongres foregik i København i 1869 med Worsaae som vært. Som et selskabeligt indslag i programmet var der udflugt til køkkenmøddingen ved Sølager, hvor Roskilde fjord udmunder i Isefjord. Fra jernbanestationen i Roskilde spadserede selskabet til havnen. Herfra foregik resten af turen med skib. Efter en god frokost kunne deltagerne på egen hånd studere stenalderjærgernes efterladenskaber. Tegning fra Illustreret Tidende 1869.

Det samarbejde i international sammenhæng, som kongresserne dannede rammen om, var vigtigt for det arkæologiske arbejde i Europa. Gensidig inspiration og indsigt i kulturudviklingen inden for store geografiske områder er en del af forklaringen på det forskningsmæssige skred, der skete i den sidste del af 1800-tallet.

Varinka Frederikke Louise Wichfelds beretning

I Aaret 1859 herskede en stor Tørke i Danmark og som Følge deraf var Vandstanden i Maribo Sø sunket saa lavt som neppe Nogen kunde erindre fra tidligere Tid, saa at talrige Grunde og smaa Øer vare fremkomne, paa hvilke endogsaa var en Vegetation, der tydelig kunde ses fra Søbredden. – Beboerne af Engestofte Ho-

vedgaard som i de Aar beskæftigede sig en Deel med Botanik fik Lyst til at undersøge disse Planter, om der mulig skulde findes nye Arter eller Sjeldenheder – hvilket dog ikke var Tilfældet. – Skuffede i denne Forventning tænkte de paa et andet Maal for Seiltouren – ogsaa en nys fremkommen Ø, der rigtignok syntes ubevoxet, men var omgivet af en tyk Krands af Siv – ikke de sædvanlige Steenøer som findes

mange forskellige Steder i Søen – hvor én af Selskabet tænkte sig at der i fjerne Tider kunde have stået et Taarn, da dens form var cirkelrund.

Man landede med nogen Besværlighed og fandt hele Overfladen bedækket med et tykt Lag af Steen, som ved nærmere Efter-syn viste sig at være raat tilhugne Flintesteen i forskellige Former. – “Her maa intet røres før Worsaae kommer” lød de Ældres Parole, til Sorg for Børnene. –

Der blev nu strax skrevet til Professor Worsaae, der kom saa hurtigt som det i hine Tider kunde ske, og en Mandag i Juli 1859 landede paa den lille ubekjendte Plet i Maribo Sø, - nærved Sømod, - hele Selskabet fra Engestofte bestaaende af Besidderen

Kammerherre Jørgen Wichfeld
hans Hustru født Rosenkrantz
deres Børn Henriette Louise,
Elisabeth og Henning
Professor Worsaae
Kammerherre og Kammerherreinde
Geildencrone (Vilhelmsborg)
Maler Kornerup og
Candidat Carlsen

Da Professor Worsaae i nogle Øieblikke havde betragtet og undersøgt nogle af de Flintflækker hvoraf Øen bestod, udbrød han, med Glæden straalende ud af de klare Øine “Hvor mageløst er dog dette – jeg har jo længe tænkt og med Steenstrup disputeret om at der i Steenalderen maatte have været forskellige Perioder, og han paastod altid Nei!; nu er her Beviset for at jeg dog havde Ret.” – Han tog nu én for én de forskellige Gjenstande og fremviste dem, idet han oplyste deres Slægtskab med de tildannede slebne Flintsager som findes i Høiene, dog med Undtagelse af Nogle, der tilhørte primitivere Tilstande som f. Ex. – de skeeformede Skrabere. Da man i nogen Tid havde seet, beundret og

Fig. 6. Grev Jørgen Wichfelds hustru, Varinka Frederikke Louise Wichfeld, som har skrevet beretningen om Worsaaes besøg på Engestofte i sensommeren 1859. Foto af et portræt af August Schjøtt.

forundret sig fandtes det paa Tide at bryde op – men da Touren til at gaa i Baaden kom til Worsaae sagde han “Jeg bliver lidt endnu. Fiskeren roer mig nok tilbage og jeg lover at være præcis til Middagen”. – Han kom også rigtignok i sidste Øieblik, bærende en tung Kurv med Steensager, - halvt skjulte endnu af Mudder, - der fik Huusfruen til at spørge “Men skal de dog ikke vadskes?” – Ved Bordet blev Øen i en Tale døbt “Worsaaes Ø” og af Khrre Wichfeld foræret til denne – til stor Glæde for Giveren og formodentlig også for Modtageren, - men efter Kaffen forsvandt han og fandtes endelig i den smukke Sommeraften paa sit Værelse, betragtede de kjære – nu rensede – Steene, smukt ordnede i Rækker. – Næste Dag fandt atter en

*Udflugt Sted til Øen, - denne gang med
Frokost ved hvilken Leilighed den yngre
Deel af Selskabet afsang følgende Sang –
af Candidat Carlsen (sidstnævnte navn er
tilføjet som korrektur i en anden skrift end
det øvrige dokument, oven på en udrade-
ring)*

*Til classisk (nordisk?) Oldtid festligt
(hid) vi drage
Til Øen, lille vel, dog uden Mage
At vie ind til Minde
Det Sted, som nylig gav
Os Nøglen til at finde
Liv udi dyben Grav.
Skjønne Ø, som kan Hjertet fryde
Skjønne navn, som skal Øen pryde
Worsaaes Ø*

Melodi Hr. Peder kasted Runer
(Ordene i parentes er tilføjet med den
samme håndskrift som rettelsen ovenfor)

*Dengang dette foregik kjendtes endnu
kun Steenalderen som almindeligt Begreb
og kun gjeldende de smukke forarbejdede
Flintsager, - men Worsaae havde allerede
i længere Tid havt den Anskuelse at disse
ikke strax kunde være fremkommet saale-
des fuldfærdige, men fandt en stor Mod-
stander i Professor Steenstrup, der altid
sagde "Vies mig idetmindste nogle af
dem," og dette kunde nu skee med
Glands..."*

Worsaaes breve

To breve fra Worsaae til hans hustru be-
skriver den samme begivenhed og fast-
sætter besøgene på øen til den 18. og 19.
september 1859.

Man har måttet vente længere på ar-
kæologens ankomst fra hovedstaden, efter
at fundet var gjort, end Varinka Wichfeld i
1895 erindrere. Forvandsket i hukommel-
sen er i øvrigt også fru Wichfelds referat

af Worsaaes forklaring af fundet. Flint-
oldsager som dem på Worsaaes Ø findes
netop ikke i højene. Kun ét flintstykke
med slibning opsamlede selskabet fra
søbunden.

Worsaaes breve giver den fagligt set
væsentlige tilføjelse, at han foruden sten-
alderbopladsen på Worsaaes Ø (i nærhe-
den af tangen mellem Hejrede Sø og Ma-
ribo Sønder sø) også fandt andre stenal-
derboplads ved Maribo Sø med den
samme slags forarbejdet flint, som på
Worsaaes Ø, "af samme Art, som dem jeg
forhen har fundet i Østersdyngen".

Og af en senere rapport fremgår fund-
stederne nøjere. Det var ved bredderne
inde ved Maribo, på Borgø, og længst
mod syd i Sønder sø, ja, man får det ind-
tryk, at der faktisk var forekomster over-
alt, hvor han søgte.

Udflugten til Worsaaes Ø

Om udflugten til Worsaaes Ø på andenda-
gen og rekognosceringen derovre, skriver
han til sin hustru (citeret efter J.J.A.
Worsaae: Af en Oldgrandskers Breve,
udg. ved Victor Hermansen, Gyldendal-
ske Boghandel 1938, s 97 - 98):

*"...Igaar Formiddags spadserede jeg
med Henning og Elisabeth Wichfeld, som
begge levende interesserede sig for Old-
sager, langs Søkynten, hvor jeg paa de nu
i Tørken tørrede Grunde fandt endeel
Steenredskaber og Spor af Pæle. Vi satte
over til Øen og begyndte igen at lede. Det
lykkedes os ikke alene at opdage en stor
Mængde rare Steensager, men ogsaa at
udgrave Pæle, som formelig vare til-
spidsede og nedsatte rundtom i Leerbun-*

*Fig. 7. Varinka Frederikke Louise Wichfelds hånd-
skrift, et udsnit fra side 3.*

1.
Hans mageløst er dog dette jeg har jo længe tænkt
og med "Reuintrup" disputeret om at der i Tænderne
mætte have været forskellige Perioder, og han
prentet altid "hi"; nu er her "Povsens" for at jeg
dog havde "Ret" - Men tog nu een for een
de forskellige Opstående og frem viste dem,
idet han oplyste deres Højhed med de tilkomne
slebne Skæbener som findes i Høiene, med
Kuddeplæne af Nagle, - der tilhøre primitive
Tilstande som f. Ex. - de skefornede Skebener.
Da man i yngre Tid havde seet, beundret og
formodet sig fandtes det paa Tide at begynde
op - men da Tourne vil at gaae i "Breden" kom
til "Marsac" sagde han "Jeg bliver lidt endnu
og "Tivoren" var mig nok tilbage og jeg lover
at være paa til "Middegen". Han kom ogsaa
reglignende i sidste Jættik, - barende om hængende
Knoer med Skebener, - hvor skulde endue
af "Mudder", - der fik "Hindspænet" til at sporge.
"Men skal de dog ikke vades?" - Ved "Bordet" blev
igen i en Tale om "Marsacs" og af "Marsac"
"Middel" - forrest til denne - til den "Gledet"
for "Gjovnen" og fremdentlig ogsaa for "Marsac"
- men efter "Kaffen" forsvandt han og fandtes

den, især paa to smaa runde Ophøjninger. Efter at jeg havde arbejdet et Par Timers Tid der, arriverede to Baade med Damer og Herrer fra Engestofte. Foran i den ene Baad vajede et Dannebrogssflag med en firkantet hviid Træplade, hvorpaa jeg til min Forundring opdagede: "Worsaae's Øe, den 18. September 1859", malet med store Bogstaver. Selskabet gik nu i Land, stillede sig i Kreds om mig og afsang følgende Vers:"... (herpå følger den originale udgave af verset, som jeg vil skåne læseren for at gentage; og så fortsætter brevet):"... Kammerherren holdt derpaa en net lille Tale til mig, hvori han navnefæstede Øen, idet han beklagede, at Du ikke kunde være tilstede. Han sluttede med at overantvorde Øen som et antiqværisk Mindesmærke til fremtidig Fredning under Inspektionens Tilsyn, og til et synligt Tegn overgav han mig Stangen med Flaget. Under almindelig Munterhed tog jeg Stangen og udbragte derefter en Tak og et Leve for Øens Opdager og for Inspektionen og min tilkommende Lehns-herre, Kherre Wichfeld. Vi raabte Hurra saa det dundrede efter og Stemningen var meget livlig. De havde alle om Morgenen havt meget travlt med at arrangere det Fornødne. I dag er der nu bestilt et ordentligt malet Bræt, hvorpaa Øens navn med store Bogstaver skal skrives, det skal da nedrammes paa øen.

Belæssede med Oldsager seilede vi nu om til nogle lignende Øer, der nylig ere komne frem, og tog derefter hjem til Engestofte. Jeg havde iaftes saa travlt med at pakke alle Oldsagerne ind. Det er tilvisse et høist mærkværdigt Fund."

Køkkenmøddinger og jægerstenalder

For Worsaae var fundet bemærkelsesværdigt, fordi det kom på et heldigt tidspunkt og kunne kaste lys over en problemstilling,

han ikke kunne komme nærmere, med det fundmateriale han ellers havde til rådighed.

Ti år inden de festelige dage på Engestofte gods havde Videnskabernes Selskab nedsat en tværfaglig kommission (geologi, zoologi, arkæologi) til at undersøge de skaldynger, der flere steder lå ved de danske kyster, andre steder et stykke inde i landet, og som man dengang opfattede som naturlige aflejringer, hvor skallerne skulle være kastet op på kysten ved havets bølgebevægelse, og hvor flintredskaberne tilsvarende ret tilfældigt var indlejret.

Geologen i kommissionen, Japetus Steenstrup, som Fru Wichfeld nævner i sit manuskript, havde interesse for skaldyngene specielt på grund af muligheden for at tidsfæste gamle kystlinier ud fra de af mennesker bearbejdede flintstykker, som dyngerne indeholdt.

I 1850 røber imidlertid en optegnelse i Worsaaes dagbog fra en besigtigelse af skaldyngen ved Mejlgård på Mols, at han ved undersøgelse af lagene i dyngen dér har fået en stærk mistanke om, at "Man skulde virkelig næsten fristes til at tro, at der i den fjerneste Oldtid har været et Slags Spisested for Omegnens Folk. Derfra Kogekarrene, Kullene, Dyrebenene, Flintflækkerne. Men det er naturligvis kun en løs Formodning, som jeg ikke vil tillægge videre Vægt". Det gjorde Worsaae imidlertid kort efter. Resultatet af en undersøgelse senere på året i skaldyngen ved Havelse Møllebanke ved Roskilde fjord blev i begyndelsen af det følgende år fremlagt i Videnskabernes Selskab og Oldskriftselskabet. Tolkningen af skaldyngene som "Kjøkkenmøddinger" var nu underbygget.

Det spændende ved køkkenmøddingerne var, at der foruden det inventar, som man kendte fra dysser og jættestuer med slebne økser o.s.v. også var det, man dengang betragtede som mere primitive for-

Fig. 8. Selskabet fra Engestofte er gået i land på den nyopdukkede ø i Maribo Sønderø. Grev J. Wichfeld holder tale og overdrager "Worsaaes Ø" med levnene af stenalderjæggernes boplads til fremtidig fredning. J.J.A. Worsaae ses med banneret. Tegning af J.Kornerup.

mer med rå tilhugne økser (kærne- og skiveøkser), tværpile af andre former end i gravkamrene og den sikre flækketeknik, som kendetegner ertebøllekulturen; og denne "mere primitive" del af køkkenmøddingernes flintinventar, fandtes ikke i gravkamrene. Heraf Worsaaes mistanke om et ældre kulturtrin. Japetus Steenstrup mente derimod, at denne tarveligere del af køkkenmøddingernes inventar skyldtes de særlige funktioner, som beboerne ved kysten havde at udføre; og at man som gravgaver i dysserne og jættestuernerne ikke havde givet dagligdags redskaber med, kun pragtudstyret.

Her stod diskussionen, da Worsaae i sensommeren 1859 rejste til Engestofte.

Set fra en arkæologisk synsvinkel er det lumske ved køkkenmøddinger, at der

har været fangstfolk ved de danske kyster igen og igen, oldtiden igennem, og at disse folk ofte har slået sig ned de samme, bekvemme steder som forgængerne, for så vidt som kystforholdene var uforandrede, med bl.a. den samme nærhed til havet.

De ældste skallag i køkkenmøddingerne er fra ertebøllekulturen og dens tidlige faser (ældre stenalder), ovenpå kan der være levn af fangstaktivitet i yngre stenalder, og i ældre jernalder har man igen udnyttet havets ressourcer undertiden med udgangspunkt i de samme hensigtsmæssigt beliggende lokaliteter ved kysten.

I nogle skaldynger findes kun aflejringer fra yngre stenalder (bondestenalder), i andre kun fra ældre jernalder. Derimod er det sjældent, at ertebøllekøkkenmøddinger er "rene" (d.v.s. fri for fund fra senere perioder), og kun hvor kystforholdene

ændrede sig markant efter jægerstenalderen (= ældre stenalder).

Hvis udgravningen ikke er præcis i sin teknik, kan det være svært at adskille efterladenskaberne fra de forskellige perioder. De kan da nemt fremtræde som levn fra et samlet ophold inden for en begrænset tid, hvis ikke man i forvejen på anden måde har skaffet sig en sikker datering af oldsagstyperne. Og det var det, man endnu savnede i 1850'erne for stenalderens vedkommende.

Stenalderjægeren introduceres i dansk arkæologi

Her var det, stenalderbopladserne i Maribo Søndersø kom som en gave fra himlen.

Bopladserne fra jægerstenalderen i Maribo søbassinet er alle indlandspladser, hvor jægerne er gået efter ferskvandsfisk og de pattedyr og fugle, der levede ved søerne. Men i modsætning til køkkenmøddingerne ved det salte hav, har der ikke på lokaliteterne været fangststationer i bondestenalderen eller senere. Det gælder også de fund, som senere og i nutiden er gjort i Maribo søområdet, bl.a. i Vester Ulslev, Godsted Mose, på øerne ud for Maribo (Hestø, Fruerø) samt Borgø og ved Skelsnæs.

For første gang mødte Worsaae her - uden indblanding fra andre perioder - den samling flintredskaber, der aldrig fandtes i dysser og jættestuer, men som han kendte fra "Østersdyngen".

Det var det hidtil stærkeste argument for, at der var tale om et ældre kulturtrin, forud for tiden med slebne økser og storstensgrave.

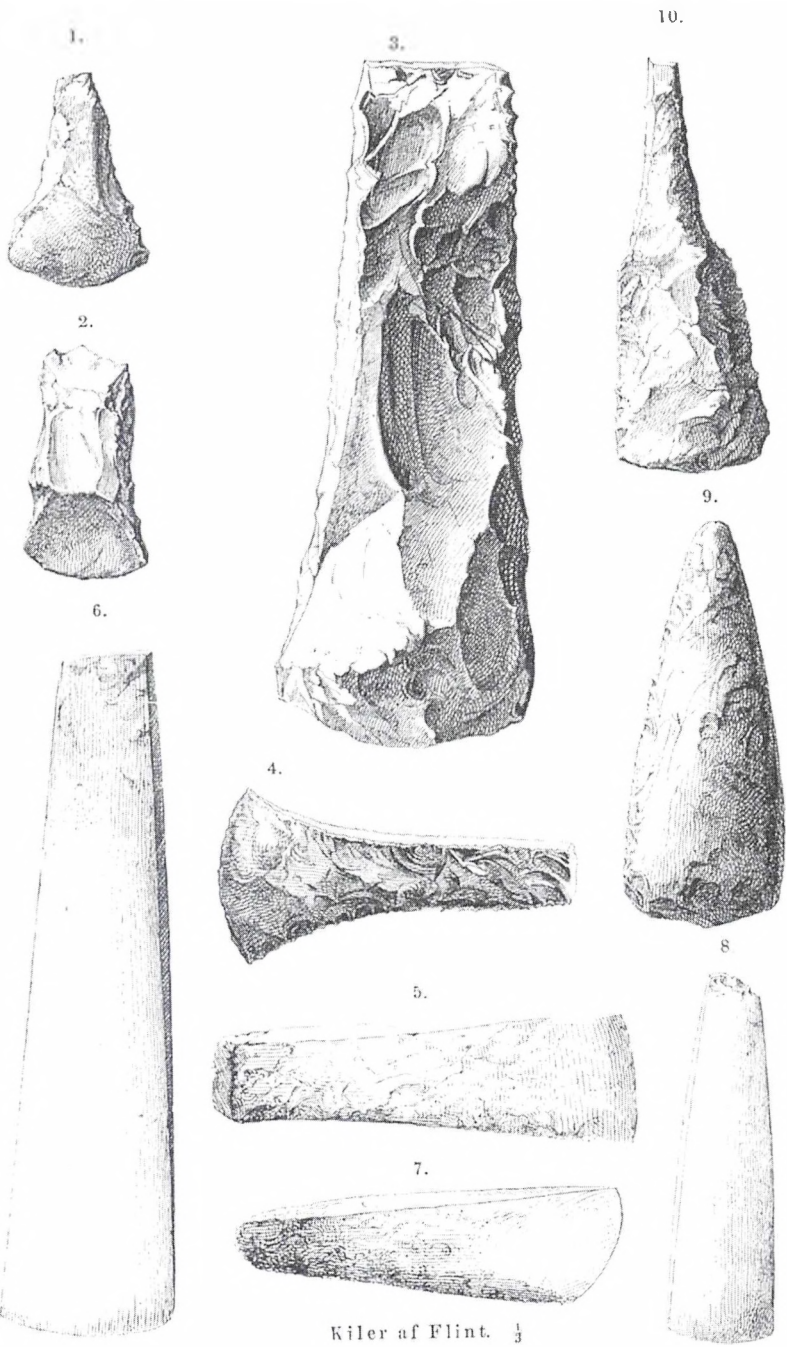
Allerede den 4. nov. 1859 fremlagde han resultaterne i Videnskabernes Selskab og konkluderede i sit foredrag:

"Efter hvad der dog allerede nu foreligger, frembyde Fundene i og ved Maribo Sø en særegen Interesse derved, at de i en

saa paaafaldende Grad ligne de eiendommelige Flintsaager deels fra Østersdyngene, deels fra Kysterne af Korsøer Noer, hvilke jeg forhen har troet at burde henføre til en egen, ældre Periode af Steenalderen. Ligheden er saa overraskende at man allerede nu ved den indbyrdes Sammenligning begynder med større Sikkerhed, end før, at kunne udsondre hele Rækker af tidligere næsten upaaagtede Former, som, saalænge de bleve trufne enkeltviis, let kunde ansees for tilfældige, men som ved stadig at gjentage sig paa de forskjelligste Findesteder afgive nye Vidnesbyrd om, at visse bestemte Former sikkert maae have været fremherskende i de forskjellige Perioder af Steenalderen. Netop med Hensyn til Bedømmelsen af Rigtigheden af den foreslaaede Deling af Steenalderen er det af Vigtighed at see, at den formeentlig ældre Steenalderes eiendommelige Fund, som hidtil meest have været indskrænkede til Østersdyngene og til de enkelte Kystfund (navnlig det ved Korsøer Noer), ogsaa virkelig lidt efter lidt faae en større, almindeligere Udstrækning. Efter de i Maribo Sø gjorte Erfaringer er jeg endogsaa temmelig overbevist om, at de første Spor af en stor Mængde lignende Fund allerede er opdagede og at flere fremtidig ville kunne opdaget ved vore øvrige Indsøer, paa Kysterne af Landet og paa endeel af de mindre Øer. Saavel fra vort eget Fædreland,

Fig. 9. Illustrationer fra J.J.A. Worsaaes bog fra 1854, "Afbildninger fra Det Kongelige Museum for Nordiske Oldsager i Kjøbenhavn. Ordnete og forklarede".

Tegneren var Magnus Petersen. Endnu skelnede man ikke mellem ældre og yngre stenalder. Stenalderjægerens redskaber præsenteredes side om side med stenalderbøndernes.

Kiler af Flint. $\frac{1}{3}$

som ogsaa fra Skaane og Nordtyskland har jeg nemlig baade seet og læst om Fund fra øer og fra Bredder af Indsøer af talrige, fuldkommen raee Flintredskaber – liig dem fra Østersdyngerne, fra Korsøer Noer og Maribo Sø – Fund, der have faaet Navn af Rester af Værksteder, hvor Flintredskaber i sin Tid ere blevne tildannede. Det er vistnok ulige sandsynligere, at man efterhaanden vil komme til erkjendelse af, at de talrige adspredte raee Flintredskaber ikke saa meget ere Levninger af enkelte Værksteder, som snarere af et i den fjerneste Fortid længe fortsat Ophold af de egentlige Urbeboere, der for Fiskeriets Skyld væsentlig have levet paa Øerne og paa Bredderne af Havet og de større Indsøer”.

(Citeret fra: *Oversigt over Det. kongl. danske Vidensk. Selskabs Forhandlinger 1859, s 123-124*).

Med disse ord præsenterede J.J.A. Worsaae med fuld fanfare - som en selvstændig periode og et selvstændigt kulturtrin, - den ældre stenalder i Danmark.

Fortsat diskussion om stenalderjægerne; fundene på Lolland bliver glemte

Med de entydige vidnesbyrd, som fundene af ertebøllekulturens bopladser ved Maribo Sønder sø gav i 1859, kan man i dag andre sig over, at der i første halvdel af 1900-tallet skulle bruges så mange kræfter på den diskussion om ertebøllekulturens varighed, som startede efter Worsaaes død og ca. 30 år efter sensommerdagene ved Engestofte. Dette problemfelt i dansk arkæologi fandt først sin løsning midt i 1960'erne ved de serier af dateringer, som arbejdet med kulstof 14-metoden leverede.

Selv uden denne nye dateringsmetode kunne mange kræfter have været sparet, hvis man havde undladt at stirre sig blind

på de tidsmæssigt blandede kystfund med aflejringer fra både ældre og yngre stenalder og i stedet fortsat havde taget landkending efter de bemærkelsesværdigt rene ertebøllebopladser i indlandet på Lolland. Men dem var der ikke længere forskningsmæssig fokus på; de optog ikke længere nogen videre plads i argumentationen. F. eks. i den arkæologiske litteratur i slutningen af 1930'erne møder man den antagelse, at ertebøllekulturen er fortsat helt indtil bronzealderens begyndelse.

Så sent som i Johannes Brøndstedes 2. udgave af Danmarks Oldtid fra 1957, fremføres igen den samme opfattelse, at ertebøllekulturens folk levede samtidig med stenalderbønderne igennem et godt stykke af yngre stenalder som en stagnerende kultur, der supplerede deres eget traditionelle sortiment af redskaber ved efterhånden at overtage nogle af de kulturelt overlegne stenalderbønder. Hvor længe ertebøllekulturen varede, gik Brøndsted i denne sammehæng behændigt udenom.

Den interesse der var i tysk og skandinavisk arkæologi i mellemkrigsårene og i 1940'erne for at identificere det arkæologiske materiale med en etnisk virkelighed bag den materielle kultur, har sikkert været med til at gøre det vanskeligt at rede trådene ud. Tolkningen med den længelevende og fortrængte ertebøllekultur passede fint overens med den tids darwinistisk inspirerede kulturopfattelse med forestillinger som den stærkes overlevelse, herrefolk, underlegen race etc. Kulstof 14-dateringerne, publiceret i 1966 og 1970, bragte som nævnt en afslutning på diskussionen og viste klart, at ertebøllekulturen er den sidste af den ældre stenalderes kulturer, og at yngre stenalder fund ligger i en fin tidsmæssig følge efter ertebøllekulturen.

Fig. 10..Portræt af J.J.A. Worsaae. Stik udført efter tegning af maleren August Jerndorff.

De betegnelser, jægerstenalder for ældre stenalder og bondestenalder for yngre stenalder, som i dag bruges, blev lanceret som en accept af disse kulstof 14-dateringer.

Selv om den langvarige debat om dette arkæologiske materiales tidsmæssige placering er afsluttet, er det spørgsmål, som lå og spøjte bagved diskussionen, derimod stadig aktuelt i dansk arkæologi:

Hvilke befolkningsgrupper var det egentlig, som i bondestenalderen drev fangst ved havets kyster. Var det bondebefolkningen, som sæsonvis søgte til kysterne for dér at supplere udbyttet ved deres hovederhverv, landbrug? Eller var det en særlig befolkningsgruppe, fastboende ude ved kysterne, som var specialiseret i dette erhverv og dets særlige teknikker?

Hvad svaret end er, står det fast, at disse jægere i bondestenalderen havde samme slags redskaber, fremstillet ved den samme flintteknik, som de redskaber, bønderne i indlandet havde. Ertebøllekulturens redskaber og lertøj var ikke længere i brug, men hørte fortiden til.

“Ophold af Urbeboerne paa Pælebygninger i søen, som... i Schweitz”

Worsaaes breve og hans rapporter om fundene i Maribo Sønderø indeholder en anden spændende iagttagelse, som eftertiden heller ikke har arbejdet videre med.

Nedstukket i søbunden fandtes mange steder mindre, tilspidsede pæle, der viste sig ikke at være særlig dybt funderet. De fandtes ofte i nærheden af områder med bearbejdet flint. Tilsyneladende dannede de ikke noget konstruktivt system, og det

så ud som om, pælene indenfor det enkelte område ikke alle var fra den samme tid. De var forskellige i udformning og bevaringstilstand.

Worsaae og Wichfeld satte lige straks denne iagttagelse i forbindelse med de pælebygninger, som på dette tidspunkt var fundet i Schweiz og formodede, at det kunne være spor af tilsvarende konstruktioner.

Idéen med pælebygninger opstod også ud af den usikkerhed m.h.t. de geologiske forhold, som Worsaae i dokumenterne giver udtryk for. I det ovenfor nævnte foredrag i Videnskabernes Selskab debatterer han, hvor niveauet af søens vandspejl har været i stenalderen. Om overfladen af Worsaaes Ø måske har været dækket af søens vand, da den bearbejdede flint blev aflejret i stenalderen. Det var et væsentligt argument for Worsaaes og Wichfelds teori om pælebygninger. Dog følte han selv, at argumentationen haltede:

“Thi selv om man vilde antage, at de egentlige Flintredskaber tilfældig vare tabte paa Grunden, medens Urbeoerne maaskee have ligget og fisket i Søen, er der dog ikke dermed givet nogen Forklaring over, hvorledes de mange Flintblokke, som bestemt synes at henpege til en paa Stedet foregaaet Forarbeidning af Flintsager, ere komne til at ligge paa en isoleret Holm saa langt ude fra Søbreden. Vør man antage, at der paa Holmen har været reist nogle mindre og svagere Pælebygninger, som for Fiskeriets Skyld til visse Tider ere blevne benyttede af Urbeoerne... Det er Spørgsmaal, som det maa være forbeholdt kommende Undersøgelser nærmere at afgjøre. Forhaabentlig vil det ogsaa ved en dybere gaaende geologisk-antiquarisk Betragtning blive bragt til Klarhed, i hvilken Grad Maribo Sø og flere andre Egne paa Lolland og Falster have været underkastede de Sænkninger,

hvorpaa bl.A. Fyrrestødene i Maribo Sø og flere nu af Vandet bedækkede Steendysser under Kysten af Rødby Fæland saa klart synes at hentyde.” (citater fra ovennævnte sted, s 123).

Det ser ud til, at Worsaae overvurderede stenalderens vandstands niveau i Maribo Søndersø, bl.a. fordi han drog parallel til niveauforholdene ved havet. De naturkræfter, som betinger vandstandshøjde, er ikke de samme ved havet som ved et søbassin i indlandet, hvor overfladevandets afledningsforhold spiller en stor rolle. Opstemningen til møllesøen, der i hvert fald må antages at være foretaget, da Birgittinerklosteret i begyndelsen af 1400-tallet blev etableret i nærheden af Søndersøes udløb i åen, og måske også før, har i historisk tid skabt unaturlig høj vandstand, som naturen omkring søen helt har tilpasset sig. Den markante vandstandssænkning ved midten af forrige århundrede må i samtiden have virket voldsom og unaturlig.

Alligevel lod Worsaae sin skepsis komme frem i konklusionen om pælefundene og udtrykker sig i Videnskabernes Selskab ret forsigtigt, men dog negativt om fænomenet:

“Overseer man nu dette betydelige fund i sin Heelhed, kan man neppe nægte, at Sansynligheden for, at vi i Maribo Sø skulde være stødt paa Pælebygninger aldeles liig dem i Sørne i Schweiz, idetmindste endnu, ikke er meget sto...”

Pælene var tydeligvis for spinkle og for sjuksket funderet til overhovedet at kunne have båret større konstruktioner, og iagttagelsen af disse pæle har indtil nutiden stået som et isoleret og ret uforklarligt fænomen.

Inden for de sidste 10 år er der imidlertid gjort andre fund, der peger på en sandsynlig tolkning. I forbindelse med Storebæltsbroens anlæg ved Halsskov kom der

fund, som afslørede en hidtil overset anlægsform fra jægerstenalder: fiskegårde.

Hvor moderne ruser og de tilhørende bundgarnspæle tages ind, var fiskegården en fast konstruktion ud for kysten. Mellem de nedstukne pæle var fletværk, der dannede væggen i de labyrinter, som fiskene blev fanget i. Fra tid til anden kunne man tage ud at hente de fisk ind, som havde forvildet sig ind i fiskegården.

Som det sædvanligvis går, er man siden fundene i Storebælt blevet opmærksom på anlægstypen, og flere fund er dukket op. Bl.a. et anlæg i Saksøbing fjord fra en fremskreden del af bondestenalderen, snildt placeret i fjorden på det sted, hvor en å munder ud, og hvor fiskene derfor er søgt hen bl.a. på grund af det store næringsindhold.

Ved Klintehøj i Ravnsby Bakker har jeg i et vådområde omkring et kildevæld registreret en tilsvarende forekomst ud mod Smålandsfarvandet.

Også i svenske søer har talrige fund af fiskegårde vist, at det var et almindeligt brugt fangstredskab fra stenalderen og frem i historisk tid, som var i brug i hvert fald helt op i 1700-tallet.

Worsaae omtaler i én af sine beskrivelser, hvordan pælene ved Worsaaes Ø især samlede sig om to højninger på den udtørrede søbund. Fiskene søger netop ofte hen til kanten af grunde, så det har været et velegnet sted at placere fangstredskabet.

Der er næppe tvivl om, at Worsaae ved den drastiske sænkning af vandspejlet i 1859 havde det held at iagttage levn af en anlægstype, som formentlig har været almindelig i søområdet i lange perioder, og som på dette tidspunkt endnu stod frisk og velbevaret i den udtørrede søbund.

De nedstukne pæle på bopladsområderne må være fiskegårde fra en senere tid,

mens vandstanden var høj. Men også stenalderjægerne kan have haft deres fiskegårde, blot på steder, hvor søen er dybere.

Den arkæologiske arbejdsproces.

Grevinde V.F.L. Wichfelds manuskript om fundene på Worsaaes Ø er spændende, fordi det kaster lys over en intens periode i arkæologiens historie og samtidig rører ved det drilske dilemma i udforskningen af stenalderen, som gav anledning til overvejelser og diskussioner over en periode på henved 100 år.

Meget klart anskueliggør begivenhedsforløbet det grundlæggende, principielle forhold, at en fortolkning af kulturudviklingen i oldtiden ikke automatisk springer frem af jorden ved en arkæologisk udgravning. Den information et fund indeholder, bliver først frigjort ved en omhyggelig analyse både under udgravningen og bagefter. Det forudsætter, at udgraveren har et godt overblik over det samlede fundbillede i Sydsandinavien/Europa, så at der kan stilles relevante spørgsmål til kildematerialet, og for at de nye fund kan indplaceres i helhedsbilledet af fortiden.

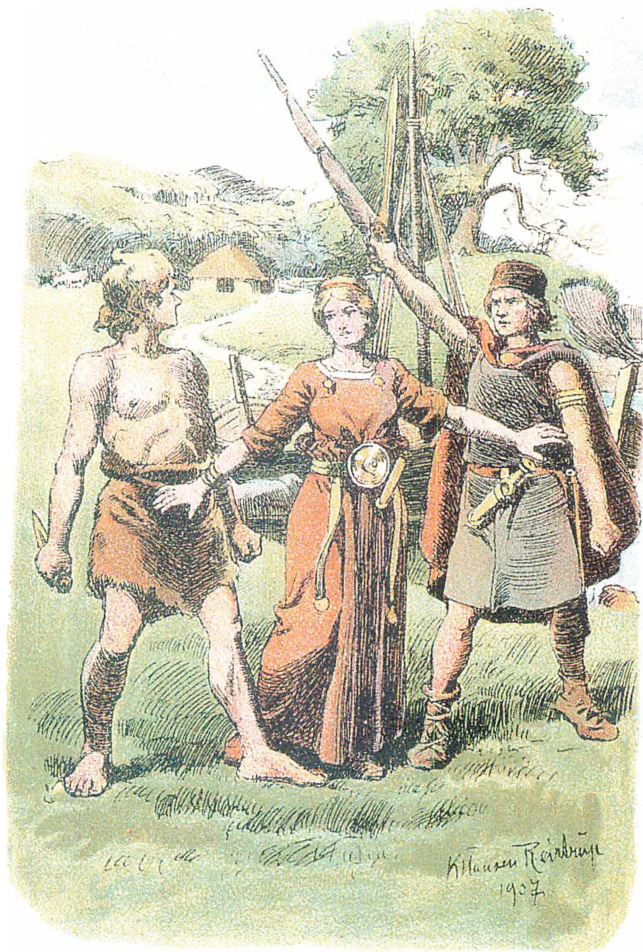
Worsaaes arbejde frem imod en erkendelse af, at stenalderen bestod af to perioder, illustrerer på en fin måde, hvordan en sådan forskningsproces foregår fra den første tøvende skepsis over for den alment accepterede tolkning - til begejstringen og fordybelsen i arbejdet, når de nye perspektiver tegner sig. Processen tager tid og kræver ressourcer. J.J.A. Worsaaes hurtige formidling af resultaterne i Videnskaberne Selskab og ved de internationale kongresser er forbilledlig.

I virkeligheden udgør arkæologens arbejde i marken vel kun omkring 1/3 af det arbejde, en udgravning kræver. Historien om tvedelingen af stenalderen illustrerer

Fig. 11. Stenalderjægeren i et voldeligt møde med bronzealderhøvdingens søn. Søsteren lægger sig imellem.

Opfattelsen af ertebøllekulturen som en længe eksisterende og mere primitiv levevis ved siden af bondekulturene blev også formidlet i den populære, arkæologiske litteratur, her i S. Tvermose Thyregods bog "Fra Arildstid til vore dage" fra 1908 med illustrationer af K. Hansen Reistrup.

Kulstof-14 dateringerne, der kom for nu 30 år siden, har vist, at et sådant møde ikke kan have fundet sted. Der er vitterlig ingen grund til strid. Mellem de to kamphæner er der en tidsafstand på to et halvt årtusinde.

"Her er ingen grund til strid"

imidlertid, at den afsluttende bearbejdning og udarbejdelsen af den videnskabelige publikation af udgravningens resultater er en lige så vigtig del af arbejdsfor-

løbet, - også selv om denne del af den arkæologiske forskningsproces ikke for publikum har den samme dramatik og visuelle kraft, som selve udgravningen.

Fig. 12." Stenalderen (...) inddelt efter Worsaaes Opfattelse...dengang var det en heel ny Opdagelse, og de i Skabene paa Engestofte opbevarede Sager ere de første af den Slags som bleve fundne. Det store Skab paa Engestofte indeholder i de tre Afdelinger tilvenstre de raat tilhugne Sager fundne paa Stamhusets Grund, i nogle af Skufferne en meget kjøn Samling fra Anholt, samlet og foræret af Pastor Carlsen, der i nogle Aar var Præst derovre... I den Samling der i Ramme hænger paa en Væg og som i 1867 fik Præmie i Paris findes Exemplarer fra de to (...) Steder." Citat fra grevinde Wichfelds håndskrevne beretning fra 1895. Vægmontren er nok den ældste, intakt bevarede stenalderudstilling i Danmark Sammen med resten af Engestofte-samlingen er den på Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

Det skete i 1999

Lolland-Falsters Historiske Samfunds ture og temadag

Ad Saltvejen til Lüneburg

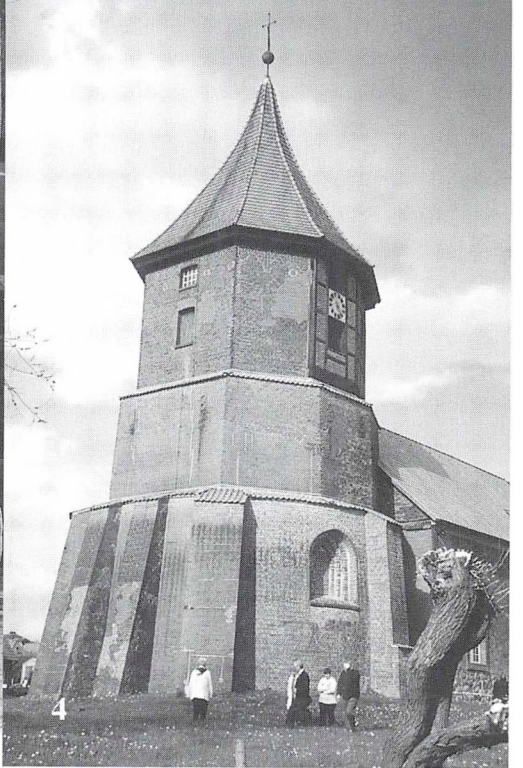
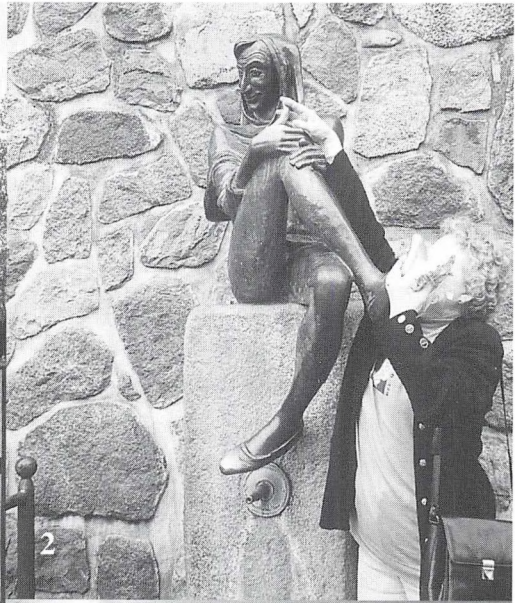
For Samfundets sidste 3-dages tur i dette årtusinde var *Lüneburg* her i "middelalderåret" et oplagt rejsemål. For det første er byen stadigvæk præget af et væld af smukke gavlhuse fra dens storhedstid i middelalderen takket være, at krigen så at sige gik uden om byen. For det andet var *Lüneburg* en gang sæde for Nordeuropas største "industri", saltudvindingen fra den salthorst byen ligger på, og dens salt ad forgrenede handelsveje ført til hele Norden. – Og nu til sagen.

Fredag den 23. april oprandt med fint vejr fra morgenstunden og efter ankomst til færgen i Rødbyhavn og en stille overfart gik turen mod *Lübeck*. Her måtte vi naturligvis runde Hostenor og passere de gamle saltlagerbygninger ved Trave, inden vi herfra drejede ind på den såkaldte *gamle saltvej*.

På strækningen fra *Lübeck* og inden første stop blev deltagerne i bussen orienteret om middelalderens saltproduktion og handelsveje samt tillige om sakserher-tugen Henrik Løve og hans betydning for den egn, vi skulle køre igennem.

Derfor gjaldt turens første besøg naturligt nok domkirken i *Ratzeburg* (1). Den er grundlagt af Henrik Løve i 1154 og tælles blandt de ældste teglstenskirker i Nordtyskland. Den pompøse kirke, der er ført tilbage til sin oprindelige skikkelse, fremstår i dag som en ren romansk basilika. Efter lidt vanskeligheder med at komme ind – mange af de store kirker er lukket kl. 12-14 – fik vi lejlighed til at se de smukke kirkerum. Her viste Johannes Nørgaard Petersen rundt og gjorde rede for de kunsthistoriske herligheder, det oprindelige fløjalter, de ældste nordtyske korstole o.m.a. Med en tak for besøget kunne man kaste et sidste blik over skulderen på kirkegårdens magtfulde bronzeløve, en kopi af Henrik Løves eget monument i Braunschweig.

På den videre fart blev frokosten indtaget i Till Uglspils by *Mölln* ved et lille, idyllisk torv, hvor spasmagerens tommelfinger kunne berøres, som traditionen byder, hvis man vil komme lykken lidt i møde (2). Fra *Mölln* og sydover fik vi fra bussen mulighed for undervejs at følge en del af den gamle Stecknitzkanal, der blev anlagt i 1390 og tjente som vigtig trans-

portvej for lüneburgersaltet til Lübeck; den er i dag en del af Elbe-Lübeckkanal

Næste ophold blev gjort ved havnen i *Lauenburg*, lige i udkanten af den gamle, smukt bevarede bydel (3). Målet var skibsfartsmuseet, et lille og meget overkommeligt museum, der nok var et besøg værd. På en lille times tid fik vi her et fint indblik i skibsfartens udvikling på Elben gennem århundreder.

Sidst på eftermiddagen forlod vi byen ad broen over Elben for at nå det sidste stop inden vort hotel. Artlenburg hed stedet, der i dag er en større landsby eller flække. Fra forhistorisk tid og frem gennem tidlig middelalderen fandtes her et vigtigt vadested, der af den romerske kartograf Ptolemæus i det 2. årh.e.Kr. blev benævnt som overfartssted for Elben. Ved vadestedet var i tidlig middelalder bygget en borg, hvorfra man havde kontrol med trafikken over Elben. En by skød op omkring borgen, der havde sin storhedstid i det 12. årh. og bl.a. var støttepunkt for sakserne i deres kamp mod venderne. Her mødtes i 1160 Henrik Løve og Valdemar den Store. Ved sakserher tugens fald i 1180 ødelagde han borgen, så modstanderen ikke kunne drage nytte af den. En rest af denne borg menes bevaret som fundament for det nuværende kirketårn. Fundamentet er ottekantet med ca. 2 meter tykke mure og bærer i øvrigt på sydsiden sammen med den øvrige del af tårnet skudmærker fra slutningen af 2. verdenskrig (4). Kirken, der er viet til søfartshelgenen Sct. Nikolai, blev efter en voldsom brand i byen i 1821 genopbygget i klassicistisk stil. I kirkerummets atmosfære af enkelthed og harmoni kunne deltagerne, bænket og lidt afslappet lade sig informere af Johannes Nørgaard Petersens korte gennemgang af kirkens historie og klassicismens udvikling. På det tidspunkt var vist de fleste efterhånden mættet af da-

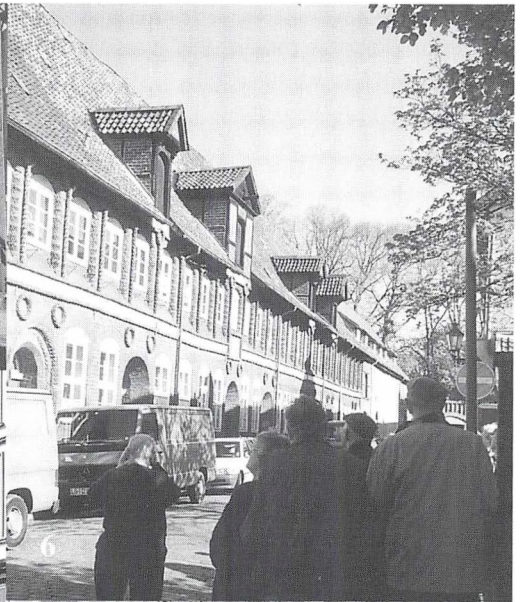
gens mange og forskelligartede indtryk og tilfredse med, at vi da befandt os kun 5 km fra vores hotel, Landhotel Franck.

Ankommet til hertil kunne vi efter indkvarteringen og et lille hvil sætte os til et veldækket aftensbord. Når samtalerne i de små grupper i løbet af aftenen døde ud og trætheden alvorligt meldte sig, tog natkvarteret venligt imod de trætte deltagere.

Lørdag den 24. april varslede fra tidlig morgen atter en dag med høj himmel og sol. En god nats søvn og et rigeligt morgenbord var lagt bag os, da vi entrede bussen klokken halvti for at tilbagelægge de ca. 8 km ind til Lüneburg og dér tage byen i øjesyn.

Vandringen i den gamle bydel under ledelse af Johannes Nørgaard Petersen tog sin begyndelse ved de såkaldte *Garlophenhäuser*, en samling usædvanlig smukke rækkehuse fra det 16. århundrede, udsmykket med våbenmedaljoner og med et tiltalende gårdmiljø (6). Derfra gik turen til *rådhusets* store bygningskomplex, hvis bygningshistorie strækker sig fra det 12.-18 århundrede og dermed rummer denne lange periodes mange forskellige stilelementer. Ved indgangen fra Marktplatz mødte vi straks rådhusets voldsomme barokfacade og derpå gennem de enkelte rum og sale middelalderen og renæssancens mange dejlige billedskærerarbejder og malerier, et sandt opbud af kunsthistoriske emner, som vor guide oplagt gjorde rede for.

Atter ude i det fri bevægede vi os gennem de små gader forbi en lang række af seværdige huse, og efter et enkelt kik ind i *Roter Hahn's* gamle gårdinteriøre (5), gik turen videre over *Am Berge* (7) til *Am Sande*, byens store plads med en perlerad af smukke middelalderbygninger. Desuden beså vi de to store kirker, søfartskirken *Sct. Nicolai* og hovedkirken *Sct. Johannes* med

alt, hvad de havde at byde på for øjet og dertil pompøs orgelmusik. Ved byens havn ved Ilmenau, en biflod til Elben, passerede vi den *gamle mastekran* (9) og en spændende havnefront med dens mange middelalder-gavlhuse (8), der i stueetagen i dag er indrettet som hyggelige spisesteder og ølstuer med udendørs servering.

Ved halvtid mødtes alle i *Zur Krone* for at spise frokost og smage stedets fortræffelige øl (10). Det velbesøgte spisested lå i en smuk 1500-talsbygning, der tidligere rummede byens ældste bryggeri (11). I dag befinder bryggeriet sig i en sidebygning og er nu kun museum. Efter frokosten havde vi mulighed for at bese det, og en tidligere medarbejder gjorde i løbet af en times tid fornøjeligt rede for den gamle ølproduktionens mange finesser.

Resten af eftermiddagen var "*på egen hånd*", så enhver – efter aftalt mødested - ved hjælp af programmets bykort selv kunne finde rundt og gå på yderligere opdagelse i denne dejlige by.

Hjemme på hotellet ventede en velsmagende aftensmad med rigelig nødning af værten personligt, og dagen sluttede for en del af deltagerne med kaffe og "sidevogn" og en hyggelig snak, inden søvnen måtte have sit.

Søndag den 25 april betød opbrud fra hotellet, som vi forlod efter morgenmaden, og de sidste ting var pakket klokken halvti. Inden turen gik nordpå skulle vi benytte lejligheden til først at se *Elbseitekanals* imponerende skibselevator ved *Scharnebeck*, der kun lå 8 km fra hotellet. - 38 m kan denne skibselevators 2 kamre, der hver er 100 m lange og 12 m brede, hæve eller sænke et skib på 15 minutter. Desværre var der ingen passage af skibe på dette tidspunkt. Videre kørte vi mod syd over *Wendisch Evern* ud til *Timeloberg*, stedet hvor Montgomery om formiddagen den 3. maj

1945 modtog den tyske forhandlingsdelegation, som tilbød overgivelse af visse dele af de tyske hære. Som vi ved, førte det 2 dage senere til kapitulationen for de tyske styrker i Holland, Nordvesttyskland og Danmark. Stedet ligger i dag inden for det afspærrede, tyske øvelsesområde, men umiddelbart udenfor har modige tyskere, der har villet vedkende sig nederlaget, i 1995 rejst en mindesten for kapitulationen med ordene: *Nie wieder Krieg*. – Aldrig mere krig. Stenen er svær at finde – der er intet, som viser hen til den – og man skal ikke vente at finde hjælp hos den lokale befolkning. En stædig research forinden havde imidlertid gjort det muligt at lede deltagerne derhen, et par hundrede meter fra stedet, "*hvor det foregik*". Men først fik vi lejlighed til at se en videosekvens af disse majdages skæbnesvangre begivenheder på bussens fjernsynsskærm og en orientering om de første mindesmærkers skæbne på stedet, inden vi travede ad den smalle sti hen til den beskedne mindesten (12-13). - Beskeden, når man netop tænker på omfanget af kapitulationens virkninger for landet og dets befolkning.

Herfra gik turen ind til Lüneburg, hvor mødet med middelalderbyen naturligt afrundedes med et besøg på saltmuseet (14). Her kunne udstillingen med de håndgribelige ting og fint illustrerede plancher understøtte førstedagens orientering i bussen om den produktion, der havde ligget til grund for byens opkomst og rigdom gennem århundreder. Som en slags materiel medaktør i byens historie havde denne saltproduktion gennem sit kolossale forbrug af træ desuden trukket sine synlige spor i kulturlandskabet, der under fraværet af de udstrakte, gamle skove efterhånden var blevet til det lüneburgske hedelandskab.

Dagens sidste mål inden hjemrejsen var *Bardowik* - i dag en flække – engang i

middelalderen Nordtysklands mest betydelige handelsby som omladningsplads ved Ilmenau. Efter en middag i *Zum Anker* - naturligvis ved floden - søgte vi ind i kirken, hvor der samme formiddag havde været konfirmation. Kirken eller rettere *domkirken* er en vældig teglstensbygning. Dens senromanske indgang under de to ejendommelige tårne virkede lidt trykkende og dunkel, mens det høje gotiske skib lod lyset strømme ind og bl.a. ramme det smukke, forgyldte 1400-tals fløjalter i koret (15). Over indgangsdøren i kirkens sydmur fandtes en forgyldt træløve med indskriften "*Leonis vestigium*" - Løvens spor. Den var opsat til minde om Henrik Løves afbrænding af byen 1189 til fordel for Lüneburg (16).

Turens program var dermed udtømt. Tilbage stod nu kun hjemrejsen, der forløb som planlagt og tillige indebar som altid, at mens bussen sejt åd sig gennem den lange strækning mange kilometer, ønskede deltagerne sig blot hjem så hurtigt som muligt, mættet forhåbentlig med mange gode oplevelser sammen og mindeværdige indtryk fra rejsen til den gode middelalderby og hansestad Lüneburg.

Poul Martin Hansen.

Udflugt til Krambes og Errindlevs havne

På udflugten til Errindlev og Lunde-høje den 21. august mødtes deltagerne ved Errindlev havn kl. 14, og de ca. 30 deltagere så og oplevede småhavnene Errindlev og Krambes ved Lunde-høje, Skulpturparken ved Lunde-høje, Saksfjeld og meget mere. Arkivleder Helge Clausen fortalte levende og spændende om egnens historie, om en livsform, der nu er forsvundet, og om de mennesker, der havde levet der, lige fra den første gård blev bygget i 1852. Han

fortalte om inddæmningerne, digerne og oversvømmelserne. De interesserede tilhørere fik indtryk af, at Helge Clausen kunne blive ved med at fortælle, og at det kun var tidsplanen, der satte grænser.

Den gode dag afsluttedes ved Store Brunddrag, hvor den medbragte kaffe blev drukket, og deltagerne samtidig kunne nyde naturen ved fuglereservatet. Som en særlig, smuk gestus fra Helge Clausens side fik hver deltager - eller par - desuden et eksemplar af hans og Christian Kristensens bog "*Lunde-høje By og Krambes Havn*" med sig hjem.

Birthe Lippert.

Temadag – land ,by, handel og skude-fart i middelalderen

Middelalderen og dens spor på Lolland-Falster var arbejdstitel for temadagen lørdag den 1. oktober. Deltagerne mødte til et overdådigt morgenbord i det nyrestaurerede møde- og festlokale på Ebsens Hotel. Fra Stiftsmuseet var opstillet en fin udstilling bestående af plancher, der meget instruktivt illustrerede det ene af dagens emner, *Købstaden i middelalderen*.

Den første bidragyder var Poul Martin Hansen, der indledte med en omtale af det værdifulde samarbejde mellem arkæologer og historikere i forsøget på at tegne et pålideligt billede, som det tager sig ud for os i dag, af landbrugets udvikling fra jernalderen frem til middelalderens afslutning ca. år 1500. Med udgangspunkt i udgravninger af bopladser og landsbyer fra yngre jernalder og vikingetid, bl.a. som følge af vor tids store anlægsarbejder, skildredes den landbrugs-tekniske revolution o. år 1000, både m.h.t. redskaber, dyrkningsformer og konsekvenserne af dette nybrud: Ophør af de driftbetingede flytninger af landsbyer, kir-

Helge Clausen fortæller for de opmærksomt lyttende tilhørere. Foto: Birthe Lippert.

kebyggeriet i den fastliggende landsby, udbytteforøgelsen gennem bedre driftsformer, befolkningstilvæksten og opdyrking af ny jord i takt med den centrale magts voksende administration. I denne periode ser det ud til, at alene på Falster blev det dyrkede areal forøget med ca. 50% fra o. 1000-1250.

Dernæst fulgte en redegørelse for, hvordan væksten i sig bar kimen til en katastrofal afmatning forårsaget af jorddelinger, øget skattetryk, dårligere levevilkår i almindelighed, hertil den store og efterfølgende hyppigt tilbagevendende pest, med befolkningsnedgang og ødegårde som resultat. Med denne nedgangsperiode fra de sidste årtier af 1200 til omstruktu-

reringen igen havde skabt stabile tilstande o. 1450 var samfundet undergået store sociale forandringer med overgang fra selveje til udbredt fæste, en mindre, men rigere og privilegeret herremandstand, hvis magt afspejles bl.a. i Lollands Vilkår. Middelalderen var altså ikke som tidligere opfattet en mørk mellemtid, der forbandt de to strålende epoker oldtiden og renæssancen, men tværtimod en meget dynamisk periode, hvori det moderne Danmarks infrastruktur blev lagt.

Thomas W. Lassen fortsatte derpå i tilknytning til landets stiftsinddeling og nye sognestruktur at behandle bydannelsen og købstæderne i middelalderen. Byen, der

ofte dannedes omkring forsvarsanlæg (borg-borgere), opstod i stort tal efter vikingetiden med selvstændigt administrationsområde under kongemagten og egne jorder adskilt fra det omkringliggende land. Dens specielle funktioner, håndværk og handel, beskyttes helt frem til 1850'erne af særrettigheder, privilegier, over for landområderne og fremmede købmænd. Byen udgør således egen retskreds adskilt fra herredsretterne, der gælder for det øvrige land. Tilstedeværelsen af beboerne af de adelige og kongelige ejendomme fremkalder luksushåndværk med eksportmuligheder.

Bebyggelsesbilledet er efter 1250'erne mere og mere præget af teglstensbyggeriet med faste tage.

Sognekirken har sakramentsrettighederne, ikke klosterkirkerne, dog bliver tiggermunkekirker efter reformationen sognekirker som fx i Nykøbing F.

Af vigtighed for tidens boglige uddannelser rummer byen klosterskoler og for kirkens andre sociale funktioner tillige hospitaler og husningsmuligheder i kapellernes herberger.

Med tiden tæt på middag sluttede et fint indlæg, som dette stikordsreferat naturligvis på ingen måde kan yde en tilnærmelsesvis retfærdighed, lige så lidt som for de to følgende. Men hvis nogen her mangler en redegørelse for byens måske vigtigste funktion, handelen, skyldes det, at emnet efter aftale var overladt til næste foredragsholder.

Efter frokost og middagspausen, var der rig lejlighed til at tage udstillingens fortræffelige plancher i nærmere øjesyn. Og det blev gjort.

Ole Munksgaard var næste bidragyder og skulle gøre rede for handel og skuddefart i middelalderens sidste del og begyndelsen

af reformationstiden. Det ville især dreje sig om forholdet til hansaen, dens konkurrenter og lokalt de ulovlige havne på Lolland-Falster. Derudover skulle handelspladser, markeder og torve, naturligvis omtales.

Handelspladser opstod først og fremmest, hvor mange folk mødtes fra gammel tid ved helligdomme og tingsteder, senere også ved valfartssteder i forbindelse med helgenfester o.l. I byerne handlede ved kirke og torv, fx i Nakskov på Akseltorv, stedet hvortil varerne kørtes ind udefra. Kongemagten, der gennem opkrævning af skatter og afgifter her havde et vigtigt indtægtsgrundlag, søgte at regulere handelen. Det skete ved de givne stadsretter, der i stor udstrækning tillagde købstæderne et monopol som mellemhandler. Det fik betydning for konkurrencen mellem de danske og udenlandske købmænd, der hvad de sidste angår fik forbud mod at handle med hinanden i købstaden.

En friere form for handelsplads var de såkaldte årsmarkeder, der var frie i op til 4 uger, og som blev afholdt flere gange årligt. Dertil kom klostermarkederne, fx ved Løgumkloster og Æbelholt, og de langt op i tiden forekommende kildemarkeder foruden de op til i dag kendte specialmarkederne, hvor der handles heste eller får. Naturligvis må tidens største danske marked nævnes: Skånemarkedet, der afholdtes fra august til oktober, først og fremmest som sildemarked. I virkeligheden var det med sin karakter af international handel en messe. Et sildemarked under langt beskednere former fandt i tiden 1450-1550 sted på Lollands Albue.

Varer fra Lolland og Falster til Nordtyskland går i begyndelsen gennem Hansaen og meget tyder på, at det fra 1290 især har drejet sig om korn. Fragten er sikkert fortrinsvis foregået på skuder af

den type, vi kender fra Gedesbyskibet. Der er vidnedsbyrd om, at danske skibe i 1398 er sejlet til nordtyske havne uden afgift, fx Rødby-Lübeck. Fra omkring 1400 viser Hollændere og englændere sig i Østersøen, hvor de under 100-årskrigen formentlig også henter korn fra Lolland-Falster. I øvrigt er disse to nationer nu på vej til også økonomisk at udkonkurrere Hansaen.

Den lollandske skudehandel rækker nu vestover helt til Flensborg, og for kongen bliver de ulovlige havne et stigende økonomisk problem. For adelen og gejstligheden havde ret til at udskibe egne varer, og undrager derved kongen indtægten af denne handel. Efterhånden bliver Lolland-Falster kornkammer for Nordtyskland helt op til Danzig. Smør går over Flensborg og Husum til Flandern og den øvrige handel strækker sig i løbet af nogen tid fra Haderslev til Ribe, hvorfra varerne udskibes. Og endelig går øksnehandelen, en af tidens store indtægtskilder, over Fehmarn til Wedel. Med en redegørelse om tidens skibe sluttede Ole Munksgaard sit spændende foredrag for at give plads til dagens sidste bidragyder.

Med det efterhånden fremskredne tidspunkt blev det Johannes Nørgaard Petersens opgave at runde temadagen af med afsluttende bemærkninger om nogle væsentlige træk ved middelalderen. Indledningsvis gjorde han opmærksom på, at denne epoke for den almindelige bevidsthed indtil for kun få år siden havde stået i skyggen af vikingetiden.

Skulle man pege på et betydningsfuldt træk ved middelalderen, kunne det være udbredelsen af skrivekunsten, der skabte mulighederne for en mere omfattende og effektiv administration. Det kunne ses inden for Kirken, hvor pavemagten og dens udløbere, bispedømmer og klostre, etable-

rede en administration, som med held kopieredes af kongemagten og udgjorde en væsentlig del af grundlaget for den. Men den medvirkede også til denne periodes voldsomme konflikt mellem disse to største magter i samfundet, pave- og kongemagten, i kampen om overherredømmet.

Over- underforholdet er også afgørende inden for det samfundssystem, feudalismen, der indrangerer de større jordbesiddere, groft sagt, i en slags social hakkeorden.

En form for orden bringer kirken også ind i menneskets forhold til frelse og fortabelse, det sidste sat i relation til antallet og omfanget af menneskenes synder. Bod af forskellig art giver aflad for synd i levende live, for de døde er sjælemesserne en mulighed. Udsigten til en tidlig død må ses i øjnene med senmiddelalderens mange og store krige og de hyppige tilfælde af pest. I denne krisetid for mennesket svigter kirken, dens åbenlyse korrupsion undergraver langsomt dens autoritet, understøttet af udbredelsen af de mange kritiske skrifter, bogtrykkerkunsten muliggør, og som indvarsler den nye tid: reformationen.

Men også den gamle herremandsstand med pligten til at møde frem i panser og plade og ellers med mulighed for at søge ly bag tykke mure må se sin magtposition undergravet af tidens nye våben, musketter og kanoner.

Dermed sluttede en velbesøgt temadag, som hos tilhørerne skulle kunne bringe nogle ting og forhold på plads i deres forståelse af den middelalder, der rummer så mange spændende momenter og derfor på ingen måde står tilbage for vikingetiden. – Alt sammen hørt, som noget, der også vedrører det, der er sket hernede på Lolland og Falster.

Poul Martin Hansen.

Marielyst

- et badested og en kunstnerkoloni på Sydfalster

Et forskningssamarbejde mellem Falsters Minder og
Storstrøms Kunstmuseum

Af Liselotte Mygh og Anne Højer Petersen

Baggrund

Projektets formål har været at sætte såvel kunsthistorisk som kulturhistorisk fokus på Marielyst i perioden fra badestedets tilblivelse i 1906 frem til 2. Verdenskrig. Meget lidt var på forhånd afklaret, og projektet har således arbejdet med dokumentation af ejerforhold, grundudstyknings, gæsters og beboeres herkomst, bade- og fritidslivet, sommerhusbyggeriet samt efterforskning af tilrejsende og mere bofaste kunstnere, deres tilknytning til Marielyst, samt undersøgelse af, hvorledes egnen har præget deres kunstneriske produktion.

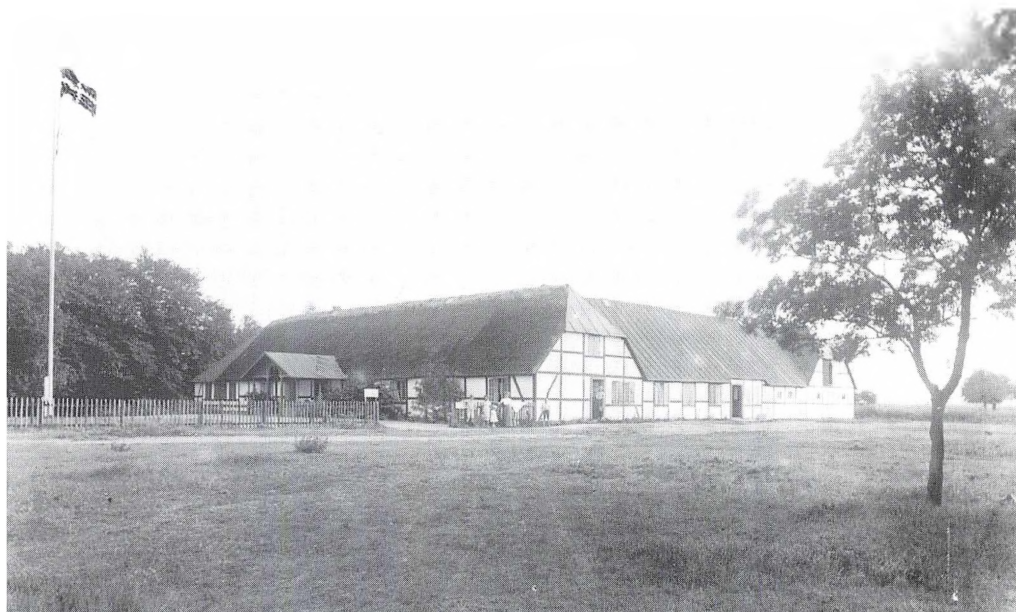
Undersøgelsernes foreløbige resultat, den indsamlede viden samt fotos, genstande, rekonstruktioner og kunstværker fra Marielyst blev præsenteret på en velbesøgt udstilling, der vistes på Storstrøms Kunstmuseum i Maribo foråret 1998 og fortsatte sommeren over på Museet Falsters Minder i Nykøbing F. Til udstillingen blev der udgivet en publikation (der kan erhverves på museerne), der sammenfatter museernes undersøgelser. Museerne modtog støtte til undersøgelsens gennemførelse fra såvel offentlig som privat side.

Marielysts opståen og tidlige udvikling, 1906 - ca. 1940

Marielyst på Falsters østkyst - et meget populært badested med sin uendelige og brede sandstrand - blev etableret som rekreativt område i form af et eksperiment i dette århundredes begyndelse.

Sandaflejring havde i løbet af 1500-1600-tallet afsnøret forbindelsen mellem

Bøtø Nor - med dets naturhavn - og Østersøen. Den lokale landbrugspioner Edvard Tesdorpf motiverede og engagerede i 1860 de lokale bønder til at iværksætte et inddæmningsprojekt på andelsbasis. Projektet blev virkeliggjort med bygning af dige mod Østersøen, gravning af afvan-

Marielyst Østersøbad, foto måske 1906

Fotografiet må være optaget kort efter åbningen af gården som sommerpensionat. I nordlængen, der strækker sig til højre i billedet, var gæsteværelserne indrettet.

dingskanaler i noret og bygning af pumpestation i Marrebæk. Men så kom stormfloden i november 1872 og ødelagde det opbyggede og oversvømmede hele området. Men diget blev atter opført, kanalerne uddybet og vandet pumpet ud i Guldborgsund. Mange gårde havde lidt uovervindelige tab, og nogle måtte med tiden give op og lade sig erklære konkurs.

Dette skete også for de nordøstligt beliggende gårde, bl.a. "Marielyst" og "Nørrevang". Investorer forsøgte at afsætte jord og ejendomme, men det blev Nykøbing-sagføreren Frederik Graaes visioner om Østfalster som mondænt badested i lighed med Fanø, Skagen og for den sags skyld de nordtyske badesteder, der her blev forsøgt virkeliggjort. Med basis i en beskedent aktiekapital indrettedes i sommeren 1906

12 interimistiske gæsteværelser i "Marielyst"s faldefærdige lade, og de blev under navnet Marielyst Østersøbad under stor festivitas med deltagelse af pressen fra ind- og udland taget i anvendelse den 27. juli, Marielysts fødselsdag.

Dette eksperiment blev udført med en sådan ildhu, engagement og professionalisme, at Marielyst - som området kom til at hedde - siden da har udviklet sig som rekreativt område og det med en afsmitende effekt på såvel den nord som syd for liggende kyststrækning.

Denne succes skyldtes ikke mindst initiativtagernes effektive markedsføring af stedet, og det var i den forbindelse, de første kunstmalere gjorde deres entre (se

Den i dag næsten ukendte maler Carl Holm besøgte i efteråret 1909 Marielyst. Her malede han, som ved besøget året før, hovedsageligt landskaber med motiver fra f.eks. stranden og den nu for længst nedrevne Bøtø Mølle. Karakteristisk for Holms landskabsmaleri er de stemningsfulde aftenkildringer, og i denne ses månen hæve sig over diget i baggrunden, mens vestvæggen på den nyopførte sommervilla, "Kitzwalde", lyser op i strålerne fra den nedgående sol.

Carl Holm, "Kitzwalde", 1909, olie på lærred

nedenfor). Ud over annoncering og udsendelse af tryksager på både dansk og tysk udbredte de til hovedstaden tilknyttede iværksættere budskabet om badstedets fortræffeligheder til venner og bekendte. Herfra rekrutteredes den første generations landliggere.

I tilknytning til Marielyst Østersøbad lod overretssagfører Frederik Graae tre sommervillaer opføre - navngivet efter litterære forlæg hos Holger Drachmann: "Troldtøj", "Kitzwalde" og "Tannhäuser". Villaerne, tegnet af arkitekt Carl J. Larsen, var stilmæssigt præget af skønvirke-stilen og blev opført i to etager, således at udsigten til Østersøen kunne nydes fra førstesalens østvendte altan, der rakte op over diget. Disse sommervillaer, der få år efter blev frasolgt, skulle blive de første

af de mange, forskelligartede sommerhusbyggerier, hvoraf der i dag er ca. 5.000. Processen er langt fra afsluttet, idet også sommerhusbyggeri er underlagt skiftende mode, behov og økonomisk formåen.

En gennemgang af tingbøgerne oplyser såvel rækkefølgen af grundudstyknin-gerne som grundenes størrelse. I den undersøgte periode fremstår der nogle klare tendenser:

De tidlige udstyknin-ger gjaldt de konkursramte gårdes jordtilliggender, af hvilke arealerne direkte bag diget naturligvis blev afsat først. Det er også karakteristisk, at de tidlige udstyknin-ger ofte var af en sådan størrelse, at de med tiden mageligt kunne udstykkes til 2-3 andre sommerhuse - grundprisen var dengang særdeles lav på grund af jordens ringe bonitet.

Sommervillaen „Tammhäisser“, foto ca. 1918

„Tammhäisser“, en af de tre såkaldte 3 Drachmann-villaer blev med tiden frasolgt Marielyst Østersøbad. Bemærk denne særlige Marielyst-arkitektur med overdækket terrasse eller veranda i stueplan og balkon ovenpå, hvorfra det var muligt at nyde udsigten til Østersøen hen over diget. Her har sommerhusejeren samlet sin familie til fotografering. Villaens navn er under opmaling.

Udstykningen tog for alvor fart, da et konsortium bestående af den senere kgl. skuespiller Henrik Malberg og Olaf Rudes fader, Axel Rude, samt postekspedient Lorensen erhvervede den nordøstlige del af jordtilliggendet, Stouby Klit, og i 1914 iværksatte en salgskampagne med udarbejdet kortmateriale, „Villagrunde til Salg smukt beliggende ved Østersøen“.

Endvidere har museernes undersøgelse kastet lys over ejerforholdene. Det var således i første instans fortrinsvis hovedstadens borgerskab, der erhvervede grunde og byggede villaer - investeringer - der med tiden skulle vise sig at blive godt forrentet.

Omkring 1920 begyndte borgere fra Nykøbing og de øvrige Lolland-falsterske

Foto 1908

Olaf Rude og Carl Holm maler i Marielysts strandkant. Fotografiet blev optaget af fotograf Oskar Johansen, Nykøbing F., og anvendt i markedsføringen af det nyetablerede badested.

købstæder for alvor at få øje på Marielysts lyksaligheder. Direktører, grosserer, embedsmænd samt håndværkere, købmænd og handlende deltog nu i budet om erhvervelse af grunde, eventuelt allerede bebygget med hus. Den økonomiske formåen var en afgørende faktor for valg af grundens beliggenhed og størrelse, samt sommerhusets arkitektur eller måske manglen på samme. Spektret af hustyper strakte sig over yderpunkterne fra gedigne, arkitekttegnede sommervillaer til beskedne, selvbyggede huse ofte opført af genbrugsmaterialer som et fritidsprojekt.

Dokumentationen af et antal repræsentative sommerhuse udgør således en vigtig del af undersøgelsen, og det af flere års-

ger: Husenes tilblivelse og historie er ikke registreret ud over, hvad eventuelt bygherre og ejere måtte ligge inde med eller er vidende om - og det er i ellefte time at få indhentet, hvad der måtte være af oplysninger.

Endvidere er det blot et mindretal af de oprindelige huse, der har overlevet til i dag, og blandt disse er det blot en mindre del, som ikke har været udsat for større eller mindre indgreb. De gamle, oprindelige huse er i dag truet på livet, da nye ejere ofte uden veneration og indsigt lader dem erstatte af tidssvarende luksussommerhuse med spa-pool mv., der til dels kan finansieres ved udlejning i højsæsonen til pengestærke, tyske turister.

Liselotte Mygh

Billedkunsten på Marielyst, 1906 - ca. 1940

Foto 1920'erne

Den unge Thorbjørn Skeel Ankersen er fotograferet mellem sine forældre på besøg hos bekendte i sommerhuset "Aurora" på Marielyst.

Med Skagen som det store forbillede, ønskede de foretagsomme forretningsfolk, der stod bag badestedet, også at knytte en kunstnerkoloni til området; mindre som resultat af deres begejstring for billedkunsten, end for at lokke det kultiverede, bedre borgerskab til området. Således figurerede malervennerne Olaf Rude (1886-1959) og den i dag næsten ukendte Carl

Holm (1885-1918) med deres staffelier i strandkanten på det reklamemateriale, der udsendtes i Danmark og Tyskland.

Olaf Rude er den kendteste af Marielysts malere, men hans malerier herfra er de dårligst belyste af hele hans produktion; der kendes således flere malerier fra hans tre ophold i Marielyst (maj 1908, vinteren 1909-10, sommeren 1911), hvis

Thorbjørn Skeel Ankersen. "Marielyst - Falster, 1937, bly og vandfarve på papir
 Skeel Ankersen, der selv havde sommerhus på Marielyst, malede mange motiver herfra, hovedsagelig akvareller. Blandt de mange bestillingsopgaver, sommerhusportrætterne, ses undertiden andre billeder med selvvalgte motiver. til denne kategori hører "Marielyst - Falster", der giver et lyst og sommerligt indtryk af badestedets karakter i skildringen af havet, skyerne, stranden, den grønne bevoksning og de pastelfarvede badehuse.

nuværende opholdssteder er ukendte. Storstrøms Kunstmuseum ejer et enkelt maleri fra hans vinterophold 1909-10; den tunge, stoflige virkning af det tykke farvelag, der er lagt på med spartlen er typisk for hans værk i disse år - og motivet er karakteristisk for hans Marielyst, hvor han stedse kredser om Østersøbadet og de tre tidlige sommervillaer - her "Tannhäuser", der endnu står, men ombygget til ukendelighed. Enkelte arbejder af maler-

vennen Carl Holm kendes også, således et fint stemningsbillede af en anden af Drachmann-villaerne, "Kitzwalde"; maleriets motiv blev i øvrigt fastlagt i forbindelse med museernes undersøgelser (tilhører Museet Falsters Minder).

Årene frem til 1920 kendetegnes af de rejsende kunstnere, der er på kortere besøg på Marielyst eller på vej til eller fra Tyskland lægger vejen om badestedet.

Olaf Rude, "Udsigt mod Marielyst", 1909-10, olie på lærred

Ved Olaf Rudes andet besøg på Marielyst vinteren 1909-10, skildrede han årstidens mennesketomme landskab omkring Marielyst Østersøbad, hvis have ses til højre bag hegnet. I baggrunden næsten midt i billede sommervillaen "Tannhäuser", og helt til højre anes bag træerne taget til sommervillaen "Troldtøj".

Dårligt belyst er den kunstneriske virksomhed som maleren Ejnar Hansen (1884-1965), maleren og tegneren Carl Jensen (1887-1961) samt maleren Harald Henriksen (1885-1960) udøvede i Marielysts første år, om hvilken der kendes skriftlige vidnesbyrd, men findes meget få kunstværker af. Nyt var det at opdage, at maleren Jens Sørensen (1887-1953), bedre kendt som "Dyrehavsbakkemaleren", på vej til eller fra sin Tysklandsrejse

i 1921 også havde været på Marielyst og havde malet strandscener samt portrætter af badestedets mondæne gæster og sommerhusejere.

I perioden herefter ses kun - eller kendes kun - meget lidt kunstnerisk aktivitet. Denne blomstrer dog op igen fra midten af 1930'erne og især i 1940'erne, hvor "Nykøbingmalerne", i lighed med det nykøbingensiske borgerskab, købte grunde

Foto fra udstillingens præsentation på Kunstmuseet. I baggrunden Thorbjørn Skeel Ankersens oliemaleri fra Storkevej, Stouby Klit.

Storkevej. Dette faste Marielyst-“inventar” eksisterer ikke mere, men ud fra fotos og kunstnerisk materiale fik museerne udført en rekonstruktion til udstillingen.

Flere kunstnere kommer til i 1940'erne; hjemstavnsmaleren Axel Halldin (1899-1983, Charli Garde (1914-90) og flere andre, hvis virksomhed dog faldt uden for projektets tidsafgrænsning og derfor kun perifert berørtes her, men hvis arbejde det ville være interessant at følge længere op i tiden.

Fremtidsperspektiver

Såvel Museet Falsters Minder som Storstrøms Kunstmuseum er af den opfattelse, at der gemmer sig meget mere og tilsvarende interessant materiale om Marielyst, og museerne planlægger således at fortsætte arbejdet. Dette gælder både udbygningen af viden om den tidlige periode og vidensindsamling om perioden efter 1940.

Indsamlingen vedrører også de til Marielyst og (den senere udbygning mod syd) Bøtø knyttede brugsgenstande, bl.a. indbo og tekstiler, herunder fritids- og badetøj. Det er også museernes mål at udpege et par værdige repræsentanter for de tidlige sommerhuse med henblik på at lade dem frede. Skulle nogle af årbogens læsere vide eller eje noget, der kunne have relevans for vores undersøgelser, eller ”kende nogen, som kender nogen...”, vil de to museer meget gerne kontaktes.

Anne Højer Petersen

og byggede sommerhuse i området. Med sommerhuset som den faste base vendte de tilbage sommer efter sommer, og strømmen af kunstnere og kunstværker med tilknytning til Marielyst blev langt stærkere. Blandt de flittigste må nævnes billedhuggeren Åke Salomonsson (1895-1952) samt især vennen Thorbjørn Skeel Ankersen (1900-82), hvis mest kendte bidrag til Marielyst-kunsten er ”sommerhusportrætterne”, hvor sommerhuset er hovedfigur i en naturalistisk eksteriørskildring af huset og dets omgivelser; som oftest bestillingsarbejder i akvarel. Skeel Ankersen har dog også malet flere andre motiver fra Marielyst, bl.a. det her viste af badehusene på stranden og partiet fra

Billeder fra livet omkring Falsters Minder i 1998

Af Liselotte Mygh

Den arkæologiske forundersøgelse før udvidelsen af dagsinstitutionen "Kaninbjerg" i den nordlige udkant af Nykøbing F. fulgtes naturligvis interesseret af "Kaninbjerg"’s daglige indvånere. Ved undersøgelsen fandtes et par kogestensgruber, stenalder "ovne" nedgravet i jorden.

Danefix i form af en fuglefibel (dragtspænde) indleveret til Falsters Minder i 1998. Fuglefiblen er fundet med metaldetektor i en mose på Nordfalster. Tilsvarende fugleformede dragtspænder kendes fra germansk jernalder (ca. 400 e.Kr.f – 800 e.Kr.f) fra Østersøområdet, Nordjylland og Sydnorge. Fuglefibler med menneskemasker, også kaldet "Odins ravne", fordi fuglen med den brede hale muligvis skal forestille en ravn, dateres til omkring 650 e.Kr.f.

FMN 1166

Det var et stort tab for museet, da vi sidst på året mistede en af vore trofaste frivillige medarbejdere Gösta Jonasson. Her ses han til venstre i billedet i foråret 1998, hvor han endnu en gang øser af sin viden om murerhåndværket i forbindelse med en besigtigelse på Kongsnes ved Stubbekøbing.

I forbindelse med reparation af fjernvarmeledning på Gåbensvej blev museet kaldt ud til registrering af en såkaldt stenkiste, en vejoverføring over et vandløb sat i store kampesten. Stenkisten ses nogenlunde midt i billedet.

Også i 1998 deltog Falsters Minder med en stand på den årlige fritidsmesse i Nørre Alslev i sensommeren, hvor Museet præsenterede det materiale, der med udgangspunkt i Valnæs og området ved Vålse Vesterskov i sommerens løb var anvendt til formidling af kulturhistoriske spor i landskabet for børn. Et formidlingsprojekt, der foregik i samarbejde med Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

Sammen med 13 andre museer havde Falsters Minder bidraget til vandrestillingen "Matrosthøj til lands og til vands". En interessant særudstilling, der med plancher og genstande redegjorde for matrosthøjets forgrening i midten af forrige århundrede fra arbejdstøj til kongeligt børnetøj, og som indtil midten af dette århundredes første del har været benyttet af borgerskabets børn. Som et særligt lokalt indslag havde bådebygmester C. Aage Nielsen venligst stillet sin smukke jolle til rådighed for mandskabet - de i matrosthøj iklede dukker.

Den 27. juni kunne Falsters Minder ved en lille festligholdelse markere det afsluttede efterfunderingsarbejde på Czarens Hus mv. og samtidig takke de private fonde og offentlige myndigheder, der med tilskud havde muliggjort den strengt nødvendige reparation. Som kronen på værket blev der i den anlagte lille museumshave afsløret en buste af Czar Peter den Store. Historien er følgende:

I 1992 blev Falsters Minder via Galleri Syd kontaktet af en russisk billedhugger, der præsenterede en buste af Czaren. Desværre var det ikke muligt at tilvejebringe tilstrækkelige midler til at erhverve den for. I 1996 retter kunster-hustruen henvendelse til Falsters Minder og oplyser, at hendes mand er død, samtidig tilbyder hun at skænke busten til museet, da det var hendes opfattelse, at den var frem-

stillet hertil. Museet kunne naturligvis kun sige "ja tak" til dette generøse tilbud.

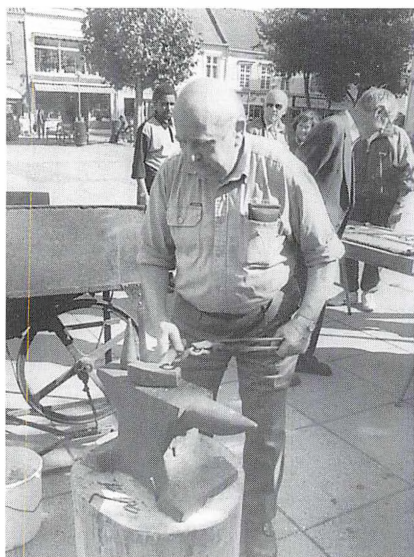
På billedet ses kunstnerkollegaen Alexander Zegal, galleriejer Hanne Heimburger, Juri Orechovs enke, Natalia Usova, samt Liselotte Mygh.

Selve afsløringen blev behørigt foretaget af Natalia Usova og Nykøbing's borgmester Poul-Henrik Pedersen. Bemærk de helt nyplantede vækster, der om føje år gerne skulle danne en værdig baggrund for den smukke bronze-buste.

Ved samme lejlighed introduceredes Czar Peter vinen, ideen til hvilken oprindeligt blev undfanget af kaffe- og vinhandler Jørgen Jeppesen, nu videreført af Marius Mortensens Eftf. Ud over at være af høj kvalitet og blive markedsført med Mads Stages smukke etikette afkaster hver solgt flaske 2 kroner til Falsters Minder. På billedet præsenteres museets formand Povl Høier for den første flaske Czar Peter vin af Martin Iversen.

I sommeren 1998 kunne Falsters Minder præsentere særudstillingen "Marielyst - et badested og en kunstnerkoloni på Sydfalster". Udstillingen, der var et resultat af et samarbejde mellem Storstrøms Kunstmuseum og Falsters Minder (se artiklen), havde haft premiere på Kunstmuseet i foråret. Her ses i forgrunden en rekonstruktion af et af de så karakteristiske badehuse med diverse strandudstyr.

Raadvad Centret - Nordisk Center til Bevarelse af Håndværk - var initiativtager og koordinator til et landsdækkende arrangement, "Håndværksuge", der skulle finde sted i uge 37. I Nykøbing sluttede 7 institutioner og foreninger sig sammen med Industri- og Håndværkerskolen til et fremstød på byens Torv om bevaring og restaurering af gamle vinduer.

Her mødte smed Helge Clausen op med fелtse og ambolt for at demonstrere fremstilling af bygningsbeslag.

Den stadig stigende interesse for slægtshistorie holder arkivets medarbejdere i aktivitet. Her ses den daglige arkivbestyrer Liliana Ciszewska i funktion ved micro-film-apparatet.

Glimt fra Lolland-Falsters Stiftsmuseum 1997-98

Af Thomas Lassen

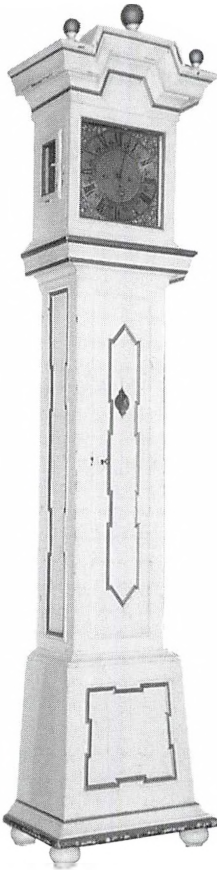

Fra gården "Bøgelund", Hillested sogn. Gårdejer Emil Kock ses med familie på terrassen foran havedøren til det nyopførte stuehus i 1911.

Foto: Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

Som det så ofte er tilfældet i museernes indsamling fra nyere tid, og specielt inden for det sidste århundrede, var det en privat henvendelse der førte til en af de seneste års væsentligste enkeltsager med omfattende undersøgelse og hjemtagelse af

museumsgenstande i meget betydeligt antal fra gården "Bøgelund", Hillested sogn. Undersøgelserne har omfattet opmåling af stuehus fra 1911 og rekonstruktion af husets indretning ud fra fuldt bevarede møblement og optegnelser m.v.

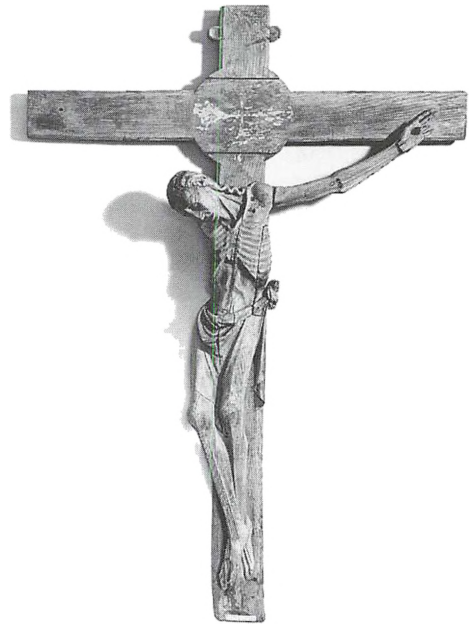

*Fra udstillingen "Det kommer fra os" et sjældent standur, fremstillet af urmager Christian Thomsen (eller Tommesen) i Nakskov ca. 1750.
Foto: Lolland-Falsters Stiftsmuseum.*

Desuden er der arrangeret udstilling af gårdens og familiens historie siden udflytningen fra landsbyen Håred, hvor gården lå indtil 1805. Gården har været i samme families eje fra slutningen af 1700-tallet og indtil 1997, hvor den sidste ugifte ejer af gården døde. På det store billede ses gårdejer Emil Kock med familie fotograferet på terrassen foran havestuen umiddelbart efter indflytningen i det nye stuehus fra 1911. Gården fik først ved deklaration 1914 navnet "Bøgelund".

Til brug for Nordisk Ministerråds store, fællesnordiske udstilling i anledning af 600 året for Kalmarunionen "Margrete I., Nordens Frue og Husbond" har museets lidelseskrucifiks fra 1300-årene fra Skovlænge kirke, været udlånt i næsten 1½ år til udstilling på Nationalmuseet, Kbh., Kalmar slot, Sverige, Tavastehus slot, Finland og Akershus, Norge. Fra Nationalmuseets middelaldersamling har til gengæld som særligt indlån på Stiftsmuseet været vist et stort relief af "Skt. Jørgen og dragen" fra omkr. 1500, som oprindeligt stammer fra Stokkemark kirke.

I forbindelse med højtideligholdelsen af Leonora Christinas 300 års dødsdag 1998 blev på museet arrangeret en udstilling af

*Husets lidelseskrucifix fra 1900-årene. Stammer oprindeligt fra Skovlænge Kirke.
Foto: Lolland-Falsters Stiftsmuseum.*

Leonora Christina (1621-1698) siddende på skødet af Corfitz Ulfeldt. Efter kobberstik af J. Folkema 1746.

Her efter kort fra Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

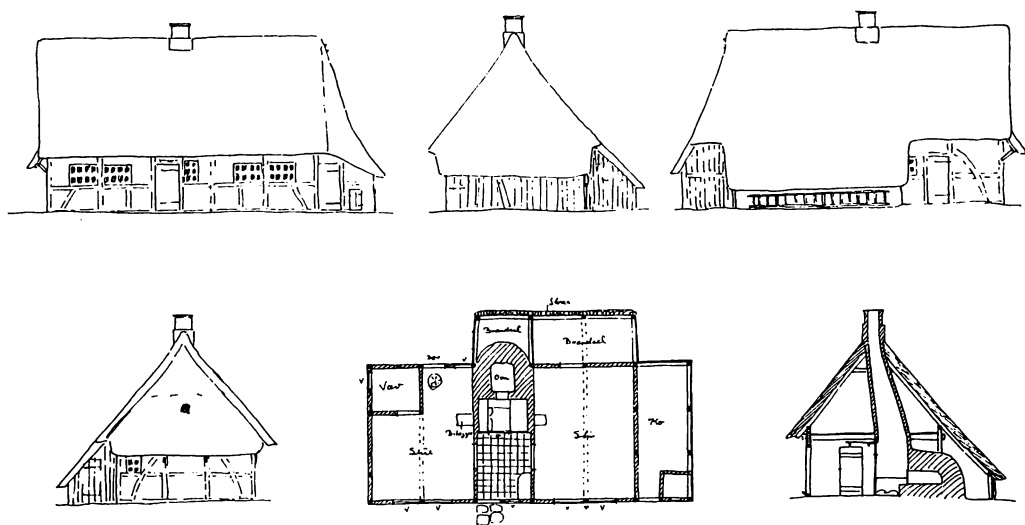
billeder og arkivalier omkring kongedatterens liv og skæbne. Udstillingen blev senere overflyttet til landemodesalen i Maribo Domkirke til glæde for kirkens mange besøgende. Motivet med Leonora Christina siddende på skødet af Corfitz Ulfeldt blev udgivet som brevkort efter kobberstik fra 1746.

Det regionale kulturforsøg i Storstrøms amt, har i de sidste år haft stor betydning for museets arbejde og virksomhed. Først og fremmest er der taget skridt til udarbejdelse af egentlige drifts- og udviklingsaftaler mellem museerne og amtet og de tilskudsgivende kommuner. I denne

forbindelse har Stiftsmuseet også fået ny bestyrelsessammensætning, således at alle de 9 lollandske kommuner nu er repræsenteret. Kulturforsøget har også fremmet et tættere samarbejde mellem museerne i det såkaldte "Projekt Åbne Samlinger" der har til formål at præsentere museerne på internettet og samtidig via den nye informationsteknologi skabe mulighed for adgang til museernes samlinger og informationer. I første omgang er dets sket via en række fortællinger, der knyttes til det enkelte museums arbejds- og virkeområde, men som samtidig for internetsbrugeren fremstår som led i den samlede regionale kulturhistorie. Også et nyt, omfattende skolemateriale vedrørende Hejrede Vold er offentliggjort på denne måde, hvorfra de enkelte skoler kan kopiere, hvad de ønsker at bruge. Stiftsmuseets adresse på internettet er www.aabne-samlinger.dk/maribo.

Som led i museets samarbejde med de lollandske kommuner var i foråret og sommeren over 1997 arrangeret udstillingen "Det kommer fra os" i den gamle Ny Dag bygning i Nakskov. Kommunen bekostede alarmsikring af udstillingslokalet og fremstilling af fleksibelt montrestyr til særudstillingen. En spændende nyerehvervelse kunne her præsenteres, nemlig et meget sjældent standur fremstillet i Nakskov omkring år 1750 af urmager Christian Thomsen (el. Tommesen) der i 1740 fik borgerskab som urmager i Nakskov. Uret er erhvervet ved auktion med økonomisk støtte fra Nakskov kommune og Sparekassen Lollands Gavefond.

Siden august 1997 har Heidi Pfeffer været ansat på deltid som arkivar ved Nakskov Lokalhistoriske Arkiv, idet der mellem Stiftsmuseet og Nakskov kommune er indgået samarbejdsaftale om driften af ar-

Arkitekt Einar Ørnsholts opmålingstegninger fra 1916 af Ane Huggemands Hus i Halsted, nu Frilandsmuseet i Maribo. Lolland-Falsters Stiftmuseum.

kivet. Heidi Pfeffer har også i 1998 arbejdet for museet med en spændende gennemgang af museets mange fotografier, opmålinger og optegnelser omkring gamle bondegårdes indretning og byggeskikken på landet i 1700- og 1800-årene på Lolland-Falster. Allerede fra 1910 gen-

nemførtes systematiske bondegårdsundersøgelser, og blandt de medvirkende var arkitekt Einar Ørnsholt, der 1916 opmålte og tegnede Ane Huggemands Hus i Halsted, der senere blev flyttet til Frilandsmuseet i Maribo.

Lolland-Falster i bogverdenen

Af K. E. Watz

Også kvinderne deltog i tørveggravningsarbejdet i Borremosen under krigen. Foto fra bogen "Ak, hvor forandret".

Hele Vestlollands kogekone, Marie Andreasen i aktion. Foto fra bogen "Ak, hvor forandret".

Uddøende erhverv

Heidi Pfeffer (red.): "Ak, hvor forandret", 16 lokalhistoriske fortællinger om erhverv, der ikke længere er, hvad de har været, 134 sider, 99 kr. Forhandles hos LASA, Dronningensgade 27a, Nykøbing F.

Bogen, der dækker hele Storstrøms Amt, omtaler 11 uddøende erhverv på

Forfatteren til erindringsbogen "Min barndom på landet", Chr. Hovmand, fotograferet på sin konfirmandsdag i 1942.

Lolland-Falster, bl. a. beretter Marie Andreasen, Rudbjerg, om sine 40 år som kokkone på Vestlolland. Desuden artikler om bl. a. teglværkdrift, dræningsarbejde, tørvegravning og sælfiskeri.

Barndom på Vestlolland

Chr. Hovmand: "Min barndom på landet", fortælling fra et mindre landbrug på Vestlolland 1930-1945, 98 sider, 100 kr. plus forsendelse. Fås hos forfatteren, Mosevej 3, Mårup, 8305 Samsø

Forfatteren, der nu bor på Samsø, hvor han var førstelærer ved Nordby Skole 1963-87 og derefter til 1990 skoleinspektør i Onsbjerg, voksede op i Vindeby, hvor

forældrene, Marius (1893-1976) og Sigrid Hovmand (1897-1953) var præstegårdsforpagtere fra 1923, og til de i 1952 købte Thorslundegård i Købelev. I bogen, der bygger på Chr. Hovmands egne erindringer og på, hvad hans syv søskende har fortalt, gives et levende billede af en barndom i små kår på et tidspunkt, hvor børn måtte tage del i det daglige arbejde, endnu før de nåede skolealderen. Chr. Hovmand benytter hovedsageligt årets gang som ledetråd og fortæller bl.a. om sukkerroedyrkning, høhøst og arbejdet i stalden samt om højtiderne, fritidslivet m.v.

Postkortbog i nyt oplag

Heidi Pfeffer: "Nakskov i gamle postkort", 80 sider, 99 kr. Anden udgave, optrykt efter originaludgaven fra 1998, forhandles på Nakskov Lokalhistoriske Arkiv.

Bog om fjorden

Carsten Helm: "Den forunderlige fjord", 88 kr. Forhandles bl. a. af Nakskov Turistbureau.

En bog om fjordens spændende og skjulte verden og med et enormt navnestof – 157 stednavne fra Albuen til Tårs og ind mod Nakskov, som knytter sig til fjorden, og som er ved at gå i glemmebogen

Kongeligt besøg m.m.

Stubbekøbing Lokalhistoriske Forenings årsskrift 1999.

Artikler om bl. a. fattighuset i Karleby, gadekæret i Nr. Tåstrup, en falden kvinde i 1700-tallets Moseby og fotografier fra det kongelige besøg.

Mordet i Radsted

Steen Balle: "Dramaet i Radsted – en lollandsk hverdagssaga fra 1871 – som rækker helt ind i vor egen tid", 94 sider, 78

kroner. Udgivet af Steen Balle, Frejsgade 12, 2200 København N.

På grundlag af Musse Herreds politi-protokol fortæller Steen Balle om en gårdmand i Radsted, der i sommeren 1871 blev myrdet af sin kone og gårdens karl, og om hvad der senere hændte de dømte. Bogen indeholder desuden den folkelige version af historien i form af en beretning, nedskrevet af lokalhistorikeren Kjeld Snedkers far i 1952 samt en skildring af enkens ophold i kvindefængslet på Christianshavn.

Håndværk i Nykøbing

Palle Brandt: "Det er håndens værk", udgivet af Museet Falsters Minder og Kulturmindeforeningen.

Lokalhistorisk bog nr. 18 i Kulturmindeforeningens serie – denne gang om håndværk i Nykøbing F. gennem tiderne.

Monumenter, mindesten og minde-lunde

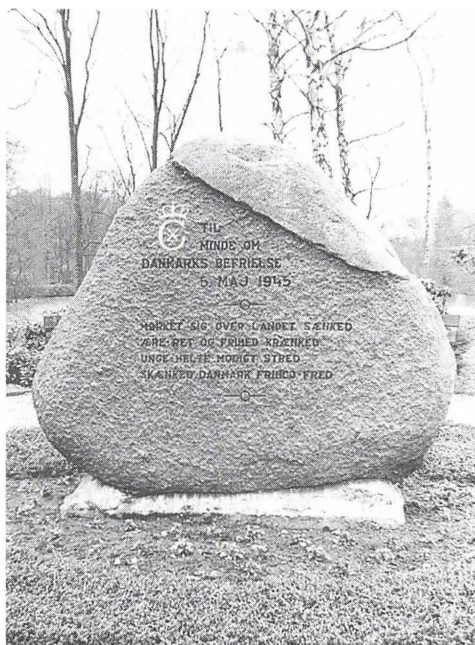
Anders Bjørnvad: "Krigens monumenter 1940-45", 256 sider, 350 kr., Odense Universitetsforlag.

Modstandsmanden Anders Bjørnvad har indsamlet oplysninger om alle monumenter opstillet til minde om besættelsestiden. Den omfattende registrant præsenterer amt for amt, kommune for kommune, hvert enkelt monument, der er rejst gennem de sidste 50 år (Storstrøms Amt side 309-330).

Nyt om vikingetiden

Karen Løkkegaard Poulsen: "Vikinger og vendere på Lolland-Falster", 27 sider, 20 kr., særtryk af artikel i Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog 1998. Forhandles på Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

Artiklen beskæftiger sig med den helt specielle kulturudvikling i landsdelen som følge af naboskabet til de vendiske folke-

Samtlige monumenter til minde om besættelsestiden er beskrevet i Anders Bjørnvads registrant "Krigens monumenter" – her 5. maj-stenen i Holmeskoven, Sakskøbing.

slag. De historiske kilder taler om overfald og krigeriske tilstande, men de arkæologiske fund fortæller noget andet og giver et mere nuanceret billede af perioden.

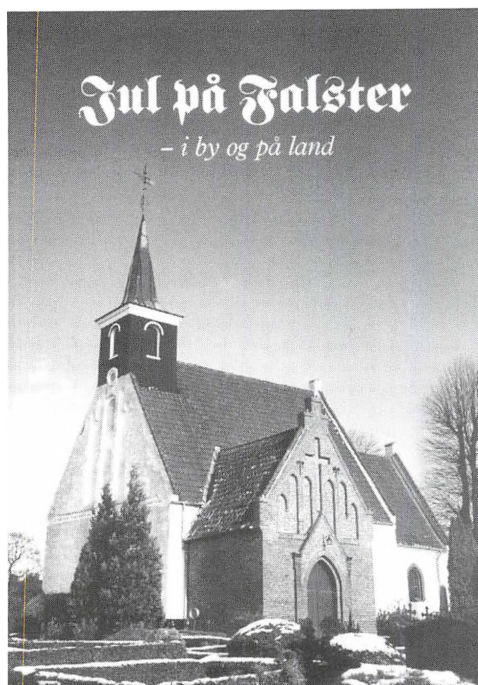
På spor af Middelalderen

Palle Birk Hansen: "Middelalderens spor i Storstrøms Amt", 50 sider, 60 kr., udgivet af Museumsrådet i Storstrøms Amt.

En præsentation af den lokale, middelalderlige kulturarv på en let tilgængelig måde med henblik på at præsentere middelalderens virkelighed lige uden for vore døre.

Mere om Middelalderen

Peter Vemming Hansen: "Middelalderens mekaniske apparater til krigsbrug", 32 si-

"Jul på Falster" er udkommet for femte år i træk – med Karleby Kirke på omslaget.

der, ill., 50 kr. Udg. af Middelaldercentret, Nykøbing F.

Spændende og detaljeret beskrivelse af flere former for Middelalderens krigsmateriel, bl. a. især bliden, som forfatteren og centret har rekonstrueret og nu har flere års erfaring med.

Barndommens byer

Frederik Stjernfelt og Martin Zerlang (red.): "Barndomsbyer", 394 sider, 348 kr., Samlerens Forlag.

30 danskere skriver om den by, hvor de voksede op. Lektor Martin Zerlang, født 1951, og arkitekt Bente Beedholm, født 1939, leverer de to eneste bidrag fra Lolland-Falster. De skriver begge om Nykøbing F., mens forfatteren Bent Vinn Niel-

sen, Utterslev Mader, retter blikket mod sin barndomsby, Gammel Sulsted i Vendsyssel.

Et bestemt sted

Søren Vinterberg (red.): "En lille plet på jorden", 190 sider, 199 kr., Forlaget Sesam.

25 forfattere fortæller om et bestemt sted i Danmark, som de føler sig stærkt knyttet til. Bent Vinn Nielsen, Utterslev Mader, er ene om at repræsentere Lolland-Falster (med bidraget "Litteraturens folk på Lolland").

Falstersk jul

Hans Lund, Klaus Pajor og Flemming M. Olsen (red.) "Jul på Falster – i by og på land", 82 sider, 50 kr., udgivet af DS Publishing, Nykøbing F.

Det populære, lokale julehæfte udkommer for femte år i træk – med et farvefoto af Karleby Kirke på forsiden. Artikler om Marielysts historie, Bønned Slot, Orupgaard, Kaj Munk i Nykøbing, Viggo Brodthagens Nykøbing F.-revyer, mejeribrug på Falster, egnsretter, m. m. samt et interview med frihedskæmperen Varinka Muus fra Engestofte.

Kalkmalerier

Axel Bolvig: "Kalkmalerier i Danmark", 238 sider, 249 kr., Forlaget Sesam.

Bogen beskriver samtlige billeder i 41 udvalgte danske kirker. På Lolland-Falster drejer det sig om kirkerne i Tågerup, Tirsted og Nørre Alslev.

De små øer

Poul Henrik Harritz: "Danmarks småøer", 272 sider, 269 kr., Politikens Forlag.

Den første samlede guide til mange småøer beskriver 129 af de mest populære, beboede som ubeboede – bl. a. Askø, Lilleø, Enehøje, Fejø, Femø, Rågø og Vejkrø. Beskrivelserne omfatter terræn, geologi, historie, seværdigheder, dyre-

og planteliv og det aktuelle liv på øerne samt oplysninger om adgangs-, overnatnings- og havneforhold m.m.

Sakskøbingenser i junglekrig

Knud Rasmussen: "Burma-Peter", 100 sider, Det Kgl. Garnisonsbiblioteks Forlag, 1998.

Historien om major W. B. E. Petersen, født i Sakskøbing i 1912, død 14. juli 1999 i Odder, og hans indsats som dansk officer i junglekrigen bag de japanske linjer under 2. verdenskrig. Han udmærkede sig flere gange og modtog for sin indsats en af de højeste britiske ordener for tapperhed, The Military Cross.

Ud i naturen

Torben Gang Rasmussen: "Vandreture i Danmark", 180 sider, 169 kr., Politikens Forlag.

Forfatteren, der er naturvejleder, beskriver 77 naturskønne vandreture, bl. a. flere på Lolland-Falster, som han selv har tilrettelagt og afprøvet, og fortæller indgående om stedernes historie, særpræg og fauna. Beskrivelserne ledsages af fotografier og specialtegnede kort.

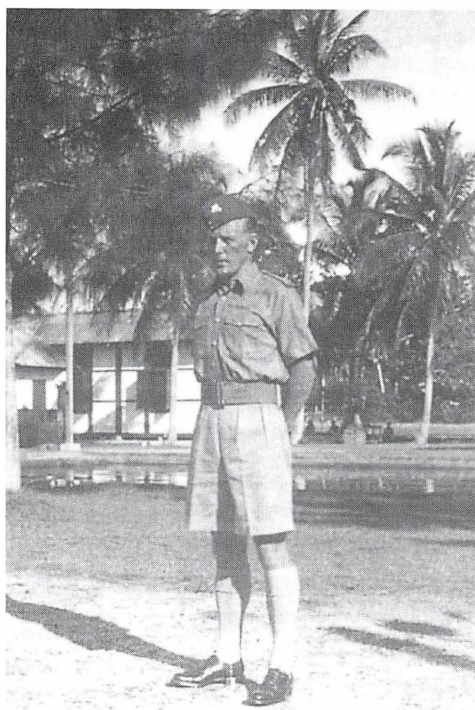
Banehistorie

Ole Jensen og Thomas Nørsgaard Olesen: "Lollandsbanen 1874-1999", 108 sider, 219 kr., udgivet af Dansk Jernbaneklub.

Bogens, hvis ene forfatter, Ole Jensen, har været ansat ved Lollandsbanen i 36 år, fortæller i denne jubilæumsbog om banens 125-årige historie, men med vægten lagt på de sidste 25 års udvikling, idet der også blev udsendt et skrift i anledning af 100-års-jubilæet.

Mere banehistorie

Niels Jensen: "Kort og godt om danske jernbaner", 96 sider, 129 kr., Aschehous Forlag.

"Burma-Peter" fra Sakskøbing i fuld jungle-uniform.

I denne opslagsbog kommer man hele landet rundt på "togtur". De i alt 39 eksisterende jernbanestrækninger har fået hver sit opslag med beskrivelse af banens historie og farvefotos (Ringsted-Rødby Færge side 14 -15, Nykøbing F.-Gedser side 16-17, Lollandsbanen side 86-87).

Slægten Knuths historie

Claus Bjørn: "Knuthenborg Park", 130 sider, 378 kr.

En omfattende skildring af landets største herregårdspark og dens skabere. Slægten Knuths historie beskrives fra 1600-tallet og frem til i dag. Bogens illustrationer stammer blandt andet fra

Valborg Nielsen fotograferet 1989 sammen med den øvrige hovedbestyrelse for De Samvirkende Danske Husholdningsforeninger. Foto fra erindringsbogen "Mens tiderne skifter med tider!".

Knuthenborgs arkiv og har ikke tidligere været offentliggjort.

En klassiker fra Maribo

Henrik Hertig: "Antikkens mytologi", 2. udgave, 136 sider, 185 kr., P. Haase & Søns Forlag.

Den tidligere rektor ved Maribo Gymnasium skrev i slutningen af 50'erne denne indføring i antikkens mytologi, som i en menneskealder var en af de mest benyttede bøger i gymnasiernes undervisning i oldtidskundskab. Bogen, der må betegnes som en klassiker i genren, kom i ni oplag, men har været udsolgt de sidste 15 år.

Et liv på liflige steder

Valborg Nielsen: "Mens tiderne skifter med tider – en falstersk piges liv, 208 sider, Eget Forlag.

Den tidligere landsformand for De Samvirkende Danske Husholdningsudvalg, Valborg Nielsen, der netop er fyldt 70 år, fortæller i sin erindringsbog om hele sit spændende livsforløb fra opvæksten på gården Gammelminde i Horreby til i dag. Det handler – som hun skriver et sted – om et liv, der "er faldet på de liflige steder".

Kvindeskæbner

Ellen Korte-Hansen: "Bibelens Kvinder", 152 sider, 218 kr., Askholms Forlag, Rødovre.

Psykiater, tidligere sognepræst i Sdr. Kirkeby og Sdr. Alslev, nu sygehuspræst i Nykøbing F., Ellen Korte-Hansen, skildrer med udgangspunkt i de bibelske tekster 50 kvinder fra Den Store Bog, og de enkelte skæbnefortællinger er illustreret af Falster-kunstneren Vif Dissing.

Lolland-Falsters lokalhistoriske arkiver

Birket Lokalhistoriske Arkiv

Birketlunden 1
4943 Torrig L.

Åbent hver tirsdag kl. 14-16 samt fra 15/9 - 15/5
2. og 4. tirsdage kl. 19-22. I øvrigt efter aftale.
Lukket i skoleferien og julen.
Arkivleder Edel Kristoffersen – 54 93 70 48.

Falsters Egnshistoriske Arkiv

Frisegade 45
4800 Nykøbing F.

Åbent tirsdag kl. 10 -12; torsdag kl. 14 –16.
I øvrigt efter aftale.
Arkivleder Liselotte Mygh - 54 85 26 71.

Fejøl Lokalhistoriske Arkiv

Centralskolen
4944 Fejøl

Åbent hver tirsdag juni – august;
september - maj: 1. tirsdag i måneden.
Alle dage kl. 19 – 22.
Arkivleder Bjarne Madsen – 54 71 31 00

Femø Lokalhistoriske Arkiv

Femø Skole, Degnestræde 7
4930 Maribo

Åbent 1. tirsdag i hver måned kl. 19.30 – 22
fra sept. – maj. (Lukket juni/juli/august).
Arkivleder Birgit S. Jensen - 54 71 50 36.

Gedser: Se Skelby-Gedesby-Gedser Lokalhistoriske Arkiv.

Holeby Lokalhistoriske Arkiv

Vestervej 70
4960 Holeby

Åbent hver onsdag kl. 18 - 20. I øvrigt efter aftale.
Tlf. 54 60 73 16
Arkivleder Arne Pedersen – 54 60 66 36

Højreby Lokalhistoriske Arkiv

Troelsebyvej 1
4920 Søllested

Åbent mandag kl. 18 - 21 og torsdag kl. 15 -18
Tlf. 54 94 11 98
Arkivleder John Grytner – 54 95 66 35.

Idestrup Lokalhistoriske Arkiv

Idestrup Bibliotek, Kirkevej 5
4872 Idestrup

Åbent 1. og 3. tirsdag i hver måned kl. 17 - 19 eller efter aftale.
Arkivleder Kirsten Bonde - 54 14 83 25.

Ravnsborg Lokalhistoriske Arkiv

Købelev Kulturcenter, Provstegårdsvej 26
4900 Nakskov

Åbent hver mandag kl. 14 – 21 og onsdag kl. 11 – 16; i øvrigt efter aftale.
Tlf. 54 93 33 58
Arkivleder Jens Erik Christiansen – 54 93 56 49

Maribo Kommunes Lokalhistoriske Arkiv

Vestre Landevej 270
4952 Stokkemærke

Åbent tirsdag kl. 19 - 21 og torsdag kl. 15 - 17
Tlf. 54 71 12 72
Arkivleder Ivan Svarre – 54 78 17 51?

Nakskov Lokalhistoriske Arkiv

Jernbanegade 8
4900 Nakskov

Åbent tirsdag kl. 10 - 12 og torsdag kl. 16-18 samt
1. onsdag i måneden kl. 18 – 21.
Tlf 54 95 15 45
Arkivleder: Heidi Pfeffer.

Nysted Kommunes Lokalhistoriske Arkiv

Den Gamle Stationsbygning, Jernbanegade 24
4880 Nysted

Åbent 1. og 3. tirsdag i hver måned kl. 19 – 21
samt 2. tirsdag i måneden kl. 10 – 12.
Arkivleder Søs Lerche-Thomsen – 54 87 18 07

Nørre Alslev Kommunes Lokalhistoriske Arkiv

Vaalse Vesterskovvej 2, Vaalse
4840 Nørre Alslev

Åbent 3. tirsdag kl. 19.30 – 21 og 1. fredag kl. 14 -16
hver måned.
Tlf. 54 43 10 99
Arkivleder Niels Frost - 54 43 21 51

Rudbjerg Lokalhistoriske Arkiv

Kappelvej 8, Kappel
4900 Nakskov

Åbent hver mandag kl. 10-16
og hver onsdag kl.19-22.
Tlf. 54 94 80 60
Arkivleder: Britt Walbum – 54 94 84 27

Rødby Lokalhistoriske Arkiv

Kirkeallé 1
4970 Rødby

Åbent hver mandag kl. 8 - 12 og tirsdag kl. 14 – 18.
Tlf. 54 60 15 31
Arkivleder: Hans Ivar Bentsen – 54 60 14 30

Sakskøbing Lokalhistoriske Arkiv
Saxenhus, Juniorsgade 35
4990 Sakskøbing
Åbent hver 1. torsdag i måneden kl. 15 – 20:
øvrige torsdage kl. 15 – 18.
Tlf. 54 73 02 31
Arkivleder Erik Larsen – 54 70 67 55

Skelby-Gedesby-Gedser Lokalhistoriske Arkiv
Gedser Bibliotek, Skolegade 2
4874 Gedser
Åbent hver mandag kl. 14 – 17 samt efter aftale.
Arkivleder: Ellen Krighaar - 54 17 91 97

Stubbekøbing Lokalhistoriske Arkiv
Biblioteket, Dosseringen 3
4850 Stubbekøbing
Åbent hver onsdag kl. 10 - 13 og torsdag kl. 17-19.
Tlf. 54 44 15 29, lok. 28.
Arkivleder: Karin Suhr Rasmussen

Tingsted Sogns Lokalhistoriske Arkiv
Trættevejen 47, Øverup
4800 Nykøbing F.
Åbent 1. og 2. mandag hver måned kl. 19 -21
samt efter aftale.
Tlf. 54 43 01 37
Arkivleder: Inger Strange – 54 43 92 12

Toreby Sogns Lokalhistoriske Arkiv
Åmarksvej 5,1.
4891 Toreby L.
Åbent 1. og 3. tirsdag hver måned kl. 19 – 21
samt efter aftale.
Arkivleder: Jesper Smith – 54 86 97 05

Væggerløse Lokalhistoriske Arkiv
Biblioteket, Stoubyvej 3
4873 Væggerløse
Åbent hver mandag kl. 9 – 11.30 samt 2. tirsdag i hver
måned kl. 16 – 18.
Tlf. 54 17 72 84
Arkivleder Anni Piil - 54 17 72 05

Årbøger og andre udgivelser om Lolland-Falster

Årbøgerne

Årgang 1999 koster i boghandelen 150 kr. -
Medlemspris: 70 kr.

Årgang 1998: Boghandlerpris: 130 kr. -
Medlemspris: 50 kr.

Årgangene 1992 - 1997: Boghandlerpris: 120 kr.
Medlemspris: 40 kr.

Årgange 1968 – 1991, undtaget 1972, kan endnu
leveres fra lager.
Boghandlerpris: 60 kr. Medlemspris: 20 kr.
Tilbud: 20 forskellige årbøger af disse årgange
sælges samlet for 200 kr.

Fra lager lager kan ligeledes leveres et genoptryk
af Samfundets første årbog fra 1913.
Boghandlerpris: 40 kr. – Medlemspris: 20 kr.

Lolland Falsters Historiske Samfund er desuden
i besiddelse af få ældre og efterspurgte årbøger
fra 1924 – 1966, der hermed tilbydes medlem-
merne til en stykpris á 80 kr. - Det drejer sig
p.t. om årgangene:

1924, 1933 - 35, 1940 - 42, 1945, 1955 – 1959,
1961, 1962 og 1966. -
Fra nogle af årgangene er kun et enkelt eksem-
plar tilbage.

Andre udgivelser

Verner Hansen: Familiebruget på Lolland-Fal-
ster. Husmandsbevægelsen gennem 75 år, 6.
marts 1981.
Boghandlerpris: 40 kr. - Medlemspris: 20 kr.

Register til årbøgerne 1913 – 88. Medlemspris:
45 kr.

Til alle ovennævnte priser skal ved forsendelse
tillægges et gebyr på 20 kr.

Bestillinger

Henvendelse kan rettes til kassereren
Gerda Bundgaard Hansen, Vigvej 102, Vålse,
4840 Nørre Alslev, tlf. 54 43 10 08

Lolland-Falsters historiske Samfund

Oprettet 27. juni 1912

ÆRESMEDLEM

Fhv. redaktør Verner Hansen, Maribo

BESTYRELSEN

Formand: Johannes Nørgaard Petersen,
Maribovej 268, 4920 Søllested, tlf. 54 93 93 11.

Næstformand: Ole Munksgaard,
Mågevej 8, Langø, 4900 Nakskov,
tlf. 54 94 81 43.

Ina Antonsen, Nykøbingvej 65, Nørre Kirkeby,
4863 Eskilstrup, tlf. 54 43 64 28.

Hans Christian Bentsen, Klørvænget 3,
4970 Rødby, tlf. 54 60 15 14.

Heidi Pfeffer, Dronningensgade 27 A,
4800 Nykøbing F., tlf. 54 82 22 41.

Palle Sørensen, Skolevej 1, Frejlev,
4892 Kettinge, tlf. 54 87 36 40.

Rainer Rübenach, Knud Olsens Gade 18,
4840 Nørre Alslev, tlf. 54 43 45 16.

Kasserer (udpeget uden for bestyrelsen):
Gerda Hansen, Vigvej 102, Vålse,
4840 Nørre Alslev, tlf. 54 43 10 08.

Bestyrelsessuppleanter:

Frank V. Nielsen, Nørre Alslev Langgade 51,
4840 Nørre Alslev.

Bjarne Madsen, Storemosevej 109,
4944 Fejø.

Revisorer

Henning Bjørn, Degneallé 14, 4990 Sakskøbing.
Mogens Petersen, Valnæsvej 16, 4840 Nørre Alslev.

Revisorsuppleant

Hans Larsen, Sakskøbingvej 60, 4880 Nysted.

Redaktionsudvalg

Ole Munksgaard, Johannes Nørgaard Petersen,
Heidi Pfeffer.

Arrangementsudvalg

Johannes Nørgaard Petersen, Rainer Rübenach,
Ole Munksgaard, Palle Sørensen.

PR-udvalg

Rainer Rübenach, Hans Christian Bentsen,
Ina Antonsen.

Tilsyn med mindesten

Johannes Nørgaard Petersen, Rainer Rübenach.

Repræsentantskabet for institutionen
Statsminister C. D. Reventlows Minde,
Hans Christian Bentsen.

Bestyrelsen for Lolland-Falsters Stiftsmuseum,
Ole Munksgaard.

Årsberetning 1999

*til årsmødet den 12. april 2000
på Ebsens Hotel, Maribo.*

Sædvanen tro var årets første arrangement årsmødet, som denne gang blev holdt på Brandstruphus, der var en udmærket ramme. Mødet indledtes med et foredrag af forfatter, journalist m.v. Gorm Rasmussen som oplæg til en fremvisning af hans film "Homo Lalandiense", der efterfølgende blev livligt diskuteret.

Efter film og diskussion blev der afholdt generalforsamling, og denne forløb på den sædvanligt fredsommelige vis, idet der ikke var megen diskussion i anledning af beretning og regnskab. Ved bestyrelsesvalget blev det imidlertid tilkendegivet, at hverken Hans Ivar Bentsen eller Poul Martin Hansen ønskede genvalg. De blev på bestyrelsens forslag afløst af Heidi Pfeffer og Hans Christian Bentsen. Rainer Rübenach, der som det tredje bestyrelsesmedlem var på valg, genvalgtes. Det samme gjaldt revisor og suppleanter.

Vi skylder begge de afgåede bestyrelsesmedlemmer stor tak for deres mangeårige arbejde i bestyrelsen. Heldigvis har Poul Martin Hansen indvilget i at tage dette år som redaktør af årbogen. Det bliver svært at finde en afløser!

Årets øvrige arrangementer er omtalt andet steds i årbogen, men der er et par ting, der giver stof til eftertanke: Delta-gerantallet på udenlandsturen var kun lige stort nok til, at den kunne afvikles uden

tab, og vi måtte for første gang i mandsminde aflyse et arrangement: Langelands-turen.

Årsagerne hertil kan være mange, men det er vigtigt for samfundets videre eksistens at få klarhed over, hvori det ligger. Er det det stigende udbud af arrangementer fra offentligt støttede institutioner, der "hugger" vore deltagere? Eller er det vort program, der ikke er interessant nok i en tid, hvor man kan orientere sig om alt via TV, internet osv. ? Vi må indrømme, at det kan være svært at finde mål for såvel endags- som flerdagsarrangementer, hvis man skal holde pris og tidsforbrug på et rimeligt niveau samtidigt med, at ønsket om et lødigt, fagligt indhold tilgodeses – men, hidtil er det lykkedes. Vi efterlyser stadig forslag og kommentarer fra medlemmerne.

Bortset fra ovenstående hjertesuk må det ellers konstateres, at året er forløbet godt. Der er igen udkommet en fremragende årbog, og arrangementerne, bortset fra de ovenfor omtalte, har haft pæn tilslutning og er forløbet på bedste vis. Igen i år skal der derfor lyde en stor tak til bestyrelsesmedlemmer og andre, der har hjulpet til ved gennemførelsen af årets aktiviteter.

Driftsregnskab for regnskabsåret 1. april 1998 til 31. marts 1999

INDTÆGTER:		Regnsk. 97/98
Medlemskontingenter	75.400,00	66.400
<i>Tilskud:</i>		
Storstrøms Amt	10.000,00	5.000
Berthou-Lehnske Fond	0,00	600
Kulturministeriet	0,00	3.173
Det Classenske Fideicommiss	1.000,00	1.000
Den Danske Bank, Nr. Alslev afd.	0,00	500
Anonym gave	190,00	0
<i>Salg af egne bøger + registre</i>	8.013,00	8.313
<i>Renter</i>	14,46	60
<i>Porto ved indbetalinger</i>	12.919,00	13.433
<i>Indbetalt til udflugter</i>	52.653,70	108.855
.....		207.334
<i>Kassebeholdning pr. 01.04.1998</i>	5.442,17	8.736
.....	<u>165.632,33</u>	<u>216.070</u>
UDGIFTER:		
<i>Administration:</i>		
Kontorhold	8.093,73	9.884
Giro/bank-servicegebyr	235,00	291
Forsikring	268,00	268
Fortid & Nutid	185,00	185
Bestyrelsesmøder	1.783,25	715
<i>Porto</i>	11.540,75	11.308
<i>Årbogen:</i>		
Årbog 1997	81.475,00	75.888
Redaktionsudløg	1.000,00	1.000
<i>Diverse:</i>		
Annoncer m.v.	531,25	425
Gaver	619,25	215
Indkøb af registre	0,00	560
<i>Udflugter og ture</i>	50.627,45	109.889
<i>Kassebeholdning pr. 31.03.1999</i>		
Kasse	100,25	2.806
Sparekassen Lolland	144,80	145
Den Danske Bank	3.997,83	1.072
Giro	5.030,77	1.419
.....	<u>9.273,65</u>	<u>1.419</u>
.....	<u>165.632,33</u>	<u>216.070</u>
STATUS pr. 31.03.1999		
<i>Aktiver</i>		
Bogbeholdning	10.000,00	
PC'er + program	0,00	
Holcks Legat	500,00	
.....	<u>10.500,00</u>	
Passiver	0,00	

Undertegnede revisorer har gennemgået kassebog med tilhørende bilag. Sparekassebog, giro, bankbog og kassebeholdning er forevist.

Vålse den 6. april 1999.

Mogens Petersen
sign.

Henning Bjørn
sign.

Love for Lolland-Falsters historiske Samfund

§ 1.

Samfundets formål er at vække og nære den historiske sans ved at værne om Lolland-Falsters historiske minder og fremdrage den stedlige historie. Dets hjemsted er Maribo.

§ 2.

Formålet søges opnået ved udgivelse af en årbog og andre historiske skrifter samt, forsåvidt midlerne strækker til, ved afholdelse af offentlige møder med foredrag rundt om i stiftet, udflugter m.v.

Det er endvidere et formål at søge rejst og vedligeholdt sten til minde om historiske personer og steder.

Samfundet søger et samarbejde med lokalhistoriske arkiver og museer og ønsker at støtte lokalhistoriske aktiviteter på Lolland-Falster.

§ 3.

Medlemsbidraget fastsættes på generalforsamlingen. Man er stemmeberettiget 1 måned efter indmeldelsen. Alle medlemmer modtager gratis samfundets årbog.

§ 4.

Samfundets bestyrelse består af 7 medlemmer, hvoraf 4 indgår de lige årstal og 3 de ulige årstal. De vælges ved simpel stemmeflertal for 2 år ad gangen. Desuden vælges 2 suppleanter, hvor 1 afgår hvert år. Der vælges ligeledes 2 revisorer og 2 suppleanter ved skiftevis afgang.

Bestyrelsen konstituerer sig efter hver generalforsamling med formand, næstformand, kasserer og sekretær, og disse udgør et forretningsudvalg. Bestyrelsen udpeger en redaktør af årbogen i eller uden for sin midte.

Bestyrelsen nedsætter udvalg til at arbejde med samfundets aktiviteter, således redaktionen af årbogen, arrangementer, medlemshvervning med mere. Bestyrel-

sen kan i givet fald udpege interesserede medlemmer til udvalgene.

§ 5.

Generalforsamlingen indkaldes ved meddelelser i dagbladene eller ved direkte indbydelse, der sker mindst 14 dage forud. Forslag, der ønskes behandlet på generalforsamlingen, må være bestyrelsen i hænde mindst 1 uge før generalforsamlingen.

Den ordentlige generalforsamling afholdes i april. På denne aflægger bestyrelsen beretning om samfundets virksomhed i det forløbne regnskabsår, der løber fra 1. april til 31. marts, og fremlægger det reviderede regnskab. Endvidere foretages valg af bestyrelsesmedlemmer, bestyrelsessuppleanter, revisorer og revisorsuppleanter.

På generalforsamlingen forelægges den fremtidige virksomhed, over hvilken en plan udsendes til medlemmerne.

En overordentlig generalforsamling kan indkaldes, når bestyrelsen finder, at der er grund hertil, og skal indkaldes, når mindst 25 medlemmer stiller skriftlig forlangende derom, senest 1 måned efter at påkrav er fremsat.

Alle afgørelser på generalforsamlingen træffes ved simpel stemmeflertal. Vedtagelse af ændringer i lovene og om samfundets opløsning skal dog, for at være gyldig, ske på 2 umiddelbart på hinanden med mindst 14 dages mellemrum afholdte generalforsamlinger efter særlig derom udgået bekendtgørelse.

Ved beslutning om samfundets opløsning bestemmer den sidste generalforsamling, hvorledes den skal forholdes med de midler, samfundet til den tid måtte være i besiddelse af.

Lovene således vedtaget på generalforsamlingerne den 13. maj, den 2. juni 1986 og senest den 22. april 1993.

Person- og stednavneregister

A	
Alstrup,	44
Andersen, H. C.,	35
Andersen, Jørgen, gårdfæster,.....	34
Andersen, Peder, musiker,	35
Anholt,	88
Ankersen, T. Skeel,	105, 106, 108
Artlenburg,	91
B	
Balsløff, Steen, kapellan,	30
Bardowik,	94
Barfod, Immanuel, præst,	39, 50
Bavnehøj, Nr. Vedby,	55
Bavnehøj, Vålse,	55
Benzon, agent,.....	43
Bering, Peter, arkitekt,	66
Bille, Mads, gårdmand i Frejlev,.....	26
Bjerregaard, gårdmand,.....	6
Blume, A.H., sognepræst,	46, 50
Blåhøj, Sdr. Omme,.....	5
Borgø,	78, 82
Brande,	6
Brarup,	65, 66
Braunschweig,.....	90
Bredningen,.....	16, 19
Brejninge skov,	8
Brejninge,	36
Brendekilde, H.A., maler,	7
Brøndsted, Johs., rigsantikvar	84
Bøtø Nor,.....	18, 54, 68, 100
C	
C.P.F. Drejer, proprietær	40, 43
Campe, J. H., pædagog, forfatter,	35
Christensen, B., politiker,.....	38, 43, 45, 47
Christian II,	23, 25
Christian III,.....	25
Christian V,.....	25
Christian, den udvalgte prins,	25
Christiani, præst i Nysted,.....	37
Clausen Helge, arkivleder,.....	96
Claussen, Rasmus, folketingsmand,	36
D	
Danmark,.....	67, 72, 73, 76, 88, 94, 105
Danzig,.....	99
Drachmann, Holger.....	102
Døllefjelde,	20, 22
E	
Ebbe, Peder, gårdmand,	26
Egense,....	39, 40, 41, 44, 46, 50, 54, 55, 57
.....	58, 59, 60
Ejnar Hansen, maler,.....	107
Elkenøre,	6
Ellekilde, Hans, folkemindesamler,	30
Engelhardt, Conrad, arkæolog,	75
England,	56
Errindlev,.....	46, 96
Eskilstrup,	65
F	
Falster,.....	6, 7, 13, 17, 19 23, 38, 40, 41,42,
....	47, 54, 55,58, 62, 68, 73, 86, 98, 99, 100
Fandens mose,.....	34
Fanø,	101
Fehmarn,	99
Finland,	114
Flensborg,	99
Flintinge,.....	33
Fodevig,	53
Frederik I,.....	23, 25
Frederik III,	25
Frederik IV,	62
Frederik VII,.....	44

Frejlev skov,.....	19	Heyn, Margareta,	33
Frejlev, ...19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27,28, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37		Hillested,.....	113
Fribrodre Å,	57	Hjedding,.....	37
Frostrup skov	34	Holland,.....	94
Fruerø,.....	82	Holm, Carl, maler,	102, 104, 105, 106
G		Holsten,.....	72
Gad, J. T., sognepræst i Kettinge, ...26, 27,34, 35, 36		Horbelev,.....	65
Garde, Charli,.....	108	Horreby,	66
Gedesby,.....	47, 48, 54, 55, 62	Huns Å,	72
Gedser,	16, 19	Husum,	99
Glob, P.V., rigsantikvar,	22	Huusmann, J., kobberstikker,.....	59, 60
Godsted,	22	Håred,.....	114
Gress, Claus, arkitekt,.....	25, 26	I	
Grøftestykkerne, Egense, 53, 55, 58, 59, 60		Ilmenau,	94, 96
Grønsund,.....	53, 54, 55, 57, 58	Ingemann, B.S.,.....	35
Graae, F., overretssagfører,	101, 102	Isefjord,.....	76
Gudmand-Høyer, J., lærer,.....	28	J	
Guldborgsund,.... 16, 19, 53, 55, 56, 58, 59,60, 101		Jacobsen, C. E., førstelærer,.....	36
Gundslev,	62, 63, 65	Jensen, Carl, maler,.....	107
H		Jensen, Lars, bondefoged i Frejlev,.....	32
Haderslev,.....	99	Jepsen, Bendt, gårdejer, fotograf,	64
Halldin, Axel, maler,	108	Jerndorff, August, maler,.....	85
Halsskov (Korsør),.....	86	Jeronimus, Peer, skytte,.....	73
Halsted,.....	39, 40, 42, 116	Johansen, Oskar, fotograf,	104
Hansen Reistrup, Karl, maler,.....	88	Jylland,	6
Hansen, I. A., politiker,	38, 39, 44, 46	Jørgensen, Chr., redaktør,.....	40, 43, 47
Hansen, M. Mørk, præst, politiker, .. 39, 44,45, 47, 48, 50		Jørgensen, I.P.C., cand. phil.,	47
Hansen, Niels, skovfoged,	34	K	
Hansen, Poul Martin, cand. phil.,	38, 96	Kalmar,.....	114
Hartmann, Emil, komponist,.....	35	Kettinge,19, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 33, 34, 36	
Hasling, Niels, gårdmand i Frejlev,	30	Kettinge, savværk,	12,
Hejrede Sø,.....	78	Kippinge (gammelbyen), 54, 55, 56, 58, 60	
Helsingborg,.....	58	Kippinge (Kirke),.....	65, 66
Helsingør,.....	58	Kippinge Mader,	56, 57, 59
Henrik Løve,	90, 91, 96	Kippinge, Vester,.....	36, 56, 57, 59, 60
Henriksen, Harald, maler,	107	Kippinge, Øster,.....	56, 60
Henriksen, N.J., lærer,	35	Klintemølle,	60
Herritslev,.....	22	Knuth, greve,.....	74
Hertig, Henrik, fhv. rektor,.....	61	Kock, Emil, gårdejer,	114
Hestø,	82	Kong Grøn, sagnkonge,	19
Heyn, Arne, lokalhistoriker,.....	16	Kornerup, Jacob, maler,	77, 81
		Korsnebbe, Resle,	55, 58
		Korsstykkerne, Egense,.....	55, 58
		Korsør Nor,	82, 84

Korsør,..... 58
 Krambes,..... 96
 Kristensen, Chr., lokalhistoriker, 96
 København, 24, 48, 69, 76

L

la Cour, Vilhelm, historiker,..... 58, 61
 Lang, Peder, fæster i Frejlev, 30
 Lange, proprietær,..... 50
 Larsen (Norrild), Niels, lærer,..... 36, 37
 Larsen, Carl J., arkitekt,..... 102
 Lassen, Th. W., museumsinsp.,..... 97, 113
 Lauenburg, 91
 Lauritsen, Hans Chr., 6
 Leonora Christina, 114, 115
 Lillebrænde, 64, 65, 66
 Lippert, Birthe, Journalist 90
 Lolland, 6, 7, 16, 17, 18, 19, 37, 40, 47, 68,
 69, 73, 84, 86, 98, 99
 Lolland-Falster, ... 5, 37, 38, 39, 62, 72, 73,
 98, 99, 116
 Lorensen, postekspedient,..... 103
 Lund (Skåne), 28
 Lundeheje, 96
 Lübeck, 90
 Lüneburg, 90, 91, 94

M

Mackeprang, forpagter på Ulriksdal, 73
 Maglebrænde, 46
 Malberg, Henrik, skuespiller,..... 103
 Margrethe I, 23, 114
 Maribo Nørresø, 72, 76
 Maribo Søndersø, 67, 72, 74, 76, 78, 81,
 82, 84, 85, 86
 Maribo, 25, 37, 40, 45, 52, 72, 78, 100, 115
 Marielyst, 100, 101, 102, 103, 104, 105,
 106, 107, 108
 Marqvorsen, M., grdm. i Frejlev, 30
 Marrebæk, 101
 Mecklenburg, 72
 Mejlgård, 80
 Milo, 45
 Mogensen, Arne T., geolog, 60
 Monrad, D.G., biskop, 27
 Montgomery, feltmarskal, 94
 Munksgaard, Ole, forst., cand. mag., 98

Musse, 20, 22
 Muus, Varinka Wichfeld, 67, 73, 74
 Mygh, Liselotte, 100, 104
 Mölln, 90
 Møn, 17, 28

N

Nakskov, 40, 45, 62, 98, 116
 Neergaard, Bodil, godsejerfrue, 35
 Nielsen, Frank V., planlægn.sekr., 53
 Nielsen, R., inspektør, 37
 Norge, 114
 Norrild, Niels, lærer, 36, 37
 Nr. Frejlev, 33
 Nyborg, 58
 Nybølle, skovarbejder, 10
 Nyholm, Carl, prokurator, 43, 44, 52
 Nykøbing F., 16, 20, 28, 41, 44, 45, 46, 47,
 100, 103, 104
 Nysted, 15, 18, 23, 26, 28, 37, 50, 75
 Nørre Alslev, 62, 64, 65, 66
 Nørre Frejlev, 19, 28
 Nørre Kirkeby, 63, 65
 Nørre Vedby, 65, 66

O

Oehlenschläger, Adam, 69
 Olesen, Hans, gårdfæster, 44, 45
 Olrik, Jørgen, historiker, 53, 61
 Olsen, Hans, bonde i Frejlev, 24, 28
 Olstrup (Lolland), 46
 Overgaard, Torben, geolog, 60

P

Pandebjerg, 39
 Paris, 88
 Pedersen, Jens-Aage, arkæolog, . 55, 56, 61
 Petersen, Anne Højer, museumsinsp.,
 100, 108.
 Petersen, H. C., gårdejer, 37
 Petersen, Johs. N., museumsinsp., 90, 91, 99
 Petersen, Kristen Borup, 5
 Petersen, Magnus, tegner, 69, 75, 82
 Pfeffer, Heidi, arkivl., konsulent, 116
 Porsmose, Erland, historiker, 54, 61
 Poulsen, K. Løkkegaard, mag. art., 67

R	
Ranum,.....	35
Rasmussen, Hans, (Egense), 39, 40, 41, 42,	44, 45, 46, 48, 50, 52
Rasmussen, Lars, skoleholder,.....	32
Rasmussen, skovfoged,.....	14
Ratzeburg,.....	90
Ravnsby,.....	87
Reventlow, greve,.....	74
Ribe,.....	99
Roden Skov,.....	6, 7, 9, 14
Rohde (Rode), Ole, gårdejer, 44, 48, 47, 50	
Rosenberg, G, konservator.....	22
Rosenørn-Lehn, baron,.....	74
Roskilde Fjord,.....	76, 80
Roskilde,.....	76
Rude, Axel,.....	103
Rude, Olaf, maler,.....	104, 105, 107
Rødby Fjord,.....	68
Rødby,.....	44, 86
Rødning,.....	39
Røgbølle Sø,.....	72
Rågelunde,.....	26

S	
Sakskøbing Fjord,.....	87
Sakskøbing,.....	37
Sakso,.....	53, 54, 58, 61
Salomonsson, Åke, billedhugger,.....	108
Samsø,.....	59
Scharnebeck,.....	94
Schiøtt, August, maler,.....	77
Schumacher, Peder, (Griffenfeld),.....	25
Schweitz,.....	85, 86
Sdr. Kirkeby,.....	23
Sidenius, D., lærer,.....	44, 48, 52
Sidenius, E, købmand,.....	52
Sidenius, I., brændevinsbr.,.....	47, 48, 50
Sidenius, K., købmand,.....	45, 50, 52
Sidenius, V., købmand,.....	22
Sjælland,.....	55
Skagen,.....	101, 105
Skejten,.....	19, 20
Skelby,.....	16, 18
Skelsnæs,.....	82
Skomagerkrog,.....	57
Skovby,.....	44

Skovlænge,.....	114
Skovmand, Roar, historiker,.....	61
Smålandshavet,.....	55, 72, 87
Sorterende,.....	56, 57, 59
Stadager,.....	62, 63, 65, 66
Steenstrup, J., geolog,.....	77, 78, 80, 81
Steffensen, H., bonde i Frejlev,.....	24
Steffensen, P. H., gårdejer,.....	44, 45, 52
Stokkemærke,.....	114
Store Brunddrag,.....	96
Storebælt,.....	87
Storeholm,.....	55, 57
Storstrømmen,.....	54
Stubbekøbing,.....	44, 45, 46
Sundby,.....	19
Sædinge,.....	44
Sølager,.....	76
Sønder Alslev,.....	62, 63
Sønder Kirkeby,.....	62, 63, 66
Sønder Omme,.....	5
Sørensen, Jens, maler,.....	107
Sørensen, Rasmus, lærer, agitator,.....	41

T	
Tesdorpf, Edward, godsejer,.....	36, 100
Tessin, Henrik, klokkestøber,.....	63
Thomasen, Peder,.....	44
Thomsen, C. J., museumsmand,.....	69, 70
Thomsen, Christian, urmager,.....	116
Thorsen, Sven, naturvejleder,.....	53
Timeloberg,.....	94
Tokkerup,.....	19
Toreby L.,.....	62
Torkilstrup,.....	63, 65, 66
Tyskland,.....	105, 106
Tyskland,.....	56
Tågense,.....	5, 18

U	
Ulfeldt, Corfitz,.....	115
Uppsala,.....	47

V	
Valdemar den Store,.....	91
Vantore,.....	18
Vejleby,.....	69
Vester Ulslev,.....	82

Vesterborg, 73
 Viemosen, 19, 21
 von der Wisch, J., lensmand, 23
 Vonsild, 47
 Vordingborg, 40, 45, 53, 58
 Væggerløse, 16, 66
 Vålse Vig, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60
 Vålse, 41, 44, 52, 54, 55, 58, 62, 64, 65, 66

W

Wedel, 99
 Wegener, J. J. S., sognepræst, 39, 40, 42,
 43, 44, 47, 52
 Wichfeld, Frederik, 73
 Wichfeld, J., greve, ... 67, 74, 77, 80, 81, 86
 Wichfeld, V.F. L., grevinde, . 67, 74, 75, 76,
 77, 78, 80, 87, 88

Worsaae, J.J.A., arkæolog, ... 67, 69, 70, 72,
 73, 74, 75, 76, 77, 80, 81, 82, 84, 85, 86,
 87, 88
 Worsaaes Ø, 74, 77, 78, 80, 81, 86, 87
 Wulff, P. W., købmand, 44, 46, 50

Ø

Ønslev, 65, 66
 Ørnsholt, Einar, arkitekt, 116
 Østersøen, 16, 68, 99, 100, 103

Å

Aagaard, G., prokurator, 44, 45, 48
 Aakjær, Svend, historiker, 61
 Åstrup, 66

